

П. М. Каркач

**ДЕРЖАВНЕ ОБВИНУВАННЯ
В СУДІ:
конституційна функція прокуратури**

Навчально-методичний посібник

Харків
«Право»
2007

Рецензенти

М. В. Руденко — доктор юридичних наук,
професор, завідувач кафедри правосуддя
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
Г. К. Кожевников — кандидат юридичних наук,
Державний радник юстиції 3 класу, професор
Інституту підготовки кадрів Академії прокуратури України

Каркач П. М.

К 23 Державне обвинувачення в суді: конституційна функція прокуратури: Навч.-метод. посіб. – Х.: Право, 2007. – 208 с.

ISBN 966-458-007-4

У навчально-методичному посібнику розглядається одна з найважливіших конституційних функцій прокуратури — підтримання державного обвинувачення в суді. При цьому досліджуються як сутність і значення державного обвинувачення, підготовка прокурора до участі та участь у судовому процесі, так і питання тактики судового слідства, апеляційного та касаційного перегляду судових рішень і рішень у порядку виключного провадження.

Для студентів і викладачів юридичних вузів та працівників органів прокуратури.

ББК 67. 9 (4 УКР) 72

ISBN 966-458-007-4

© Каркач П. М., 2007

© «Право», 2007

Зміст

Передмова.....	5
----------------	---

Розділ 1

ДЕРЖАВНЕ ОБВИНУВАЧЕННЯ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ФУНКЦІЯ ПРОКУРАТУРИ

§ 1. Сутність і значення державного обвинувачення.....	7
§ 2. Призначення державного обвинувача для участі в судовому процесі	21
§ 3. Підготовка прокурора до участі в судовому процесі.....	23
§ 4. Планування прокурором тактики судового слідства	49

Розділ 2

ПРОКУРОР У СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

§ 1. Участь прокурора при попередньому розгляді справи суддею	60
§ 2. Участь прокурора в судовому слідстві. Тактичні прийоми судового слідства	63
2.1. Очна ставка.....	70
2.2. Тактика допиту свідків	78
2.3. Тактика допиту потерпілих.....	80
2.4. Тактика пред'явлення для впізнання особи чи предмета	82
2.5. Призначення та проведення експертизи в судовому засіданні.....	90
2.6. Участь прокурора в судовому огляді місця події.....	112
2.7. Судовий огляд речових доказів.....	118
2.8. Перевірка показань на місці: відтворення обстановки і обставин події.....	129

Розділ 3

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У СУДОВИХ ДЕБАТАХ І ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ ПРИ ЗВІЛЬНЕННІ ОСОБИ ВІД ПОКАРАНЬ

§ 1. Сутність і значення судових дебатів	133
§ 2. Завдання прокурора при підготовці до судових дебатів.....	135
§ 3. Структура та зміст промови прокурора в суді.....	140

§ 4. Репліка прокурора.....	146
§ 5. Відмова прокурора від обвинувачення	148
§ 6. Участь прокурора в судовому процесі при звільненні особи від покарання.....	158
§ 7. Ознайомлення прокурора з протоколом судового засідання....	161

Розділ 4

ПРОКУРОР НА СТАДІЇ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ

§ 1. Сутність і завдання провадження в апеляційній та касаційній інстанціях.....	166
§ 2. Апеляційне подання прокурора.....	168
§ 3. Касаційне подання	173
§ 4. Участь прокурора в перегляді судових рішень у порядку виключного провадження	174
§ 5. Облік роботи з підтримання державного обвинувачення ...	178
§ 6. Критерії оцінки якості підтримання державного обвинувачення.....	181

ЗАКОНОДАВЧІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА З ПІДТРИМАННЯ ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ

Конституція України (ст. 121).....	187
Закон України «Про прокуратуру» (статті 5, 34-36)	187
Наказ № 5гн від 19 вересня 2005 року «Про організацію участі прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ та підтримання державного обвинувачення	188

ДОДАТКИ	197
----------------------	-----

Передмова

У навчально-методичному посібнику на основі чинного законодавства і прокурорської практики розглядається діяльність прокурора по підтриманню державного обвинувачення в суді.

Конституція України, закріпивши у ст. 129 принципи змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості, вперше у вітчизняному кримінальному процесі чітко розмежувала сторони обвинувачення і захисту. При розгляді справи в суді функції обвинувачення, захисту і вирішення справи не можуть покладатись на один і той же орган або на одну і ту саму особу (ст. 16¹ КПК). Розглядаючи підтримання державного обвинувачення як одну з конституційних норм, ми зосереджуємо увагу на питаннях, що характеризують сутність і значення державного обвинувачення, регламентують підготовку прокурора до судового процесу та участь у процесі.

Враховуючи особливості змагального процесу, в посібнику значна увага приділяється плануванню судового слідства державним обвинувачем, а також тактичним прийомам, які може використовувати прокурор на цій стадії судового процесу. Тактичні прийоми судового слідства рекомендуються на підставі досліджень науковців, які вивчали ці проблеми, практичного досвіду, а також норм КПК України, що регламентують процесуальну діяльність державного обвинувачення в судовому слідстві.

У посібнику проаналізовано питання підготовки до участі та участь державного обвинувача в судових дебатах. При цьому особлива увага приділяється структурі та змісту судової промови прокурора, окремим її елементам, у тому числі питанням додержання

вимог закону про відповідність і справедливість підсудного з урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпеки злочину.

Враховуючи, що згідно зі ст. 264 КПК, відмова прокурора від державного обвинувачення стала обов'язковою для суду, цій проблемі присвячений значний обсяг досліджень. Проаналізовано правові наслідки при повній або частковій відмові від державного обвинувачення для потерпілого та підсудного.

Аналізуючи діяльність прокурора при апеляційному та касаційному оскарженні судових рішень, акцентується увага на якісній підготовці апеляцій та касаційних подань, при цьому зазначається, що nereагування прокурора та державного обвинувача на явно незаконні судові рішення слід розцінювати як неналежне виконання ними службових обов'язків, що спричиняє дисциплінарну відповідальність.

Поряд з нормами Кримінально-процесуального кодексу при дослідженні використані деякі дані узагальнень з практики підтримання державного обвинувачення, а також норми міжнародних актів, що регламентують діяльність прокурора в суді при розгляді кримінальних справ.

У посібнику визначено критерії оцінки якості підтримання державного обвинувачення і наведено основні законодавчі та нормативно-правові акти щодо діяльності прокурора по підтриманню державного обвинувачення, а також зразки актів прокурорського реагування по кримінальних справах.

Розділ 1

ДЕРЖАВНЕ ОБВИНУВАННЯ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ФУНКЦІЯ ПРОКУРАТУРИ

§ 1. Сутність і значення державного обвинувачення

У статті 121 Конституції України чітко визначається одна з основних конституційних функцій прокуратури — підтримання державного обвинувачення в суді. Цю функцію закріплено і в Законі України «Про прокуратуру» (п. 1 ст. 5). Вимоги цих законодавчих актів визначають, що прокурор зобов'язаний підтримувати державне обвинувачення в суді у всіх кримінальних справах, які надійшли до нього з обвинувальним висновком і які він направив до суду.

Отже, Конституція України, закріпивши норму, яка зобов'язує прокурора брати участь у суді при розгляді кримінальних справ, визначила, що ця норма у прокурорській діяльності має відігравати основну роль при здійсненні правосуддя у кримінальних справах. Слід зазначити, що участь прокурора у кримінальному судочинстві завжди була одним із напрямів його діяльності, але закріплення функції підтримання державного обвинувачення на конституційному рівні — це новизна у прокурорській діяльності, яка полягає в тому, що його правове становище у кримінальному судочинстві визначається в його конституційному статусі як суб'єкта держави в суді. Держава, закріпивши на конституційному рівні за прокурором функцію підтримання державного обвинувачення, визначила його важливу роль у захисті прав і свобод людини і громадянина. Характерно, що вся діяльність прокурора, як і інших учасників кримінального судочинства, регламентується нормами Кримінально-процесуального кодексу України. Кримінально-процесуальна діяльність завжди характеризується взаємозалежністю трьох основних кримінально-процесуальних функцій: обвинувачення, захисту та вирішення справи. По кожній кримінальній справі, у якій проводиться роз-

слідування, на певному етапі починає реалізовуватись кримінально-процесуальна функція обвинувачення з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченого. Слідчий, при наявності доказів, які вказують на вчинення злочину певною особою, керуючись статтями 131, 132 КПК, виносить мотивовану постанову про притягнення цієї особи до відповідальності. Обвинувачення має бути пред'явлене не пізніше двох днів з моменту винесення слідчим постанови про притягнення цієї особи як обвинуваченого (ст. 133 КПК). При пред'явленні обвинувачення особі присутність захисника є обов'язковою, крім випадків, коли він відмовляється від нього і його відмову прийнято (ст. 140 КПК). Отже, з моменту винесення постанови про пред'явлення обвинувачення, всі учасники процесу поділяються на дві сторони, які виконують на підставі змагальності функції обвинувачення і захисту.

Таким чином, можна стверджувати, що сутність обвинувальної функції на досудовому слідстві залежить від дій слідчого. Він формує обвинувачення, складає постанову про пред'явлення особі обвинувачення і створює матеріально-правову основу, на якій в подальшому розвиватиметься діяльність прокурора по підтриманню обвинувачення в суді. Такими є погляди багатьох науковців щодо моменту виникнення функції обвинувачення. Автори наукових досліджень С. А. Альперт¹, В. Т. Маляренко і І. В. Вернидубов² та інші висловили свою позицію на підтримку поглядів М. С. Строговича³, який ще у 40-х роках ХХ ст. стверджував, що функція обвинувачення починає реалізовуватись з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченої. Водночас ряд авторів — В. С. Чельцов⁴, П. М. Давидов⁵, М. В. Жогін⁶ вважають, що обвинувачення формується і здійснюється тільки в судовому розгляді, тобто після прийняття

¹ Див.: Альперт С. А. Обвинение в советском уголовном процессе. — Х., 1974. — С. 33.

² Див.: Маляренко В. Т., Вернидубов І. В. Прокурор у кримінальному судочинстві. — К., 2001. — С. 104.

³ Див.: Строгович М. С. Уголовный процесс. — М., 1946. — С. 108.

⁴ Див.: Чельцов В. С. Советский уголовный процесс. — М., 1967. — С. 195.

⁵ Див.: Давыдов П. М. Обвинение в советском уголовном процессе. — Свердловск, 1974. — С. 18–25.

⁶ Див.: Жогин М. В. Прокурорский надзор за предварительным расследованием уголовных дел. — М., 1968. — С. 98.

рішення про призначення справи до судового розгляду (ст. 244 КПК). Вони твердять, що на етапі попереднього слідства нема обвинувачення, а діяльність слідчого — це реалізація функції розслідування, притаманна досудовим стадіям процесу.

Такі погляди неможливо підтримати через те, що обов'язком слідчого є розслідування злочину, з'ясування обставин пов'язаних з подіями злочину, винністю обвинуваченого, характером і розміром шкоди, заподіяної злочином. Така багатостороння діяльність слідчого направлена на збирання і перевірку доказів, які свідчать про винність обвинуваченого, що слід розглядати як функцію обвинувачення. Обвинувальна функція саме і виявляється в акті слідчого — постанові про притягнення особи як обвинуваченого, що і підтверджує обвинувальну діяльність слідчого, тобто кримінально-процесуальну функцію обвинувачення.

Таким чином, сутність обвинувальної функції під час досудового слідства залежить від дій слідчого. Водночас на реалізацію висновків, яких дійшов слідчий, впливає і прокурор, що здійснює нагляд за додержанням законів при проведенні дізнання та досудового слідства. Рішення прокурора по справі з обвинувальним висновком, коли він з ним погоджується, а справу направляє до суду, має особливе значення. Воно означає, що прокурор, погодившись із висновками слідчого, бере на себе обов'язок підтримати їх в суді, куди він направляє справу для розгляду по суті. Реалізація висновків, яких дійшов слідчий і з якими погодився прокурор, що затвердив обвинувальний висновок, буде здійснюватись прокурором у суді при підтриманні обвинувачення. Дія прокурора з відстоювання перед судом висновку про винність підсудного прийнято називати «державним обвинуваченням». Характерно, що законодавець, говорячи про досудове слідство, застосовує лише термін «обвинувачення», а «державне обвинувачення» вживається лише в тих випадках, коли регламентується діяльність прокурора в суді.

Водночас такі науковці, як А. Л. Ривлін, С. А. Альперт¹ та інші, мають протилежні погляди, твердячи, що державне обвинувачення з'являється вже з моменту притягнення особи як обвинуваченого на стадії досудового слідства. З такою позицією

¹ Див.: *Ривлін А. Л.* Общественное обвинение в суде // Советское гос. и право. — 1960. — № 9; *Альперт С. А.* Обвинение в советском уголовном процессе. — Х., 1974. — С. 33.

не можна погодитись. Слід звернути увагу на вимоги ст. 264 КПК, якою передбачено, що прокурор підтримує державне обвинувачення перед судом, керуючись вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням. На нашу думку, правильну позицію з цього приводу займає В. С. Зеленецький¹, який визначає: «Державне обвинувачення виникає у тому процесі, де прокурор досліджує обвинувальний висновок і всі матеріали кримінальної справи». Прокурор же вивчає матеріали справи і досліджує обвинувальний висновок тільки після закінчення досудового слідства. Більше того, він вважає, якщо прокурор затвердив обвинувальний висновок, то він повинен бути переконаний у винності конкретної особи і що це «є самостійним процесом, самостійною стадією у змагальній системі розвитку кримінально-процесуальної діяльності, і цей процес слід назвати «стадією порушення державного обвинувачення»².

Підтримуючи таку позицію, звертають увагу на важливість рішення прокурора про направлення кримінальної справи до суду. Таке право регламентоване п. 1 ст. 229 КПК і свідчить про те, що по суті — це акт порушення державного обвинувачення проти конкретної особи. Таке відповідальне рішення прокурор приймає тільки після детального вивчення матеріалів кримінальної справи. При цьому Закон дозволяє йому при незгоді з обвинувальним висновком скласти новий, а попередній вилучити зі справи (ст. 230 КПК), внести зміни початкового обвинувачення, якщо вони не спричиняють застосування статті кримінального закону з більш тяжкою санкцією і не пов'язані з істотною зміною обвинувачення за фактичними обставинами (ст. 231 КПК) і змінити складений слідчим список осіб, які підлягають виклику в судові засідання, скасувати чи змінити попередній запобіжний захід або в разі його відсутності обрати новий (ст. 229 КПК), а також повідомити обвинуваченого, до якого суду направлена справа (ст. 232 КПК).

Таким чином, норми КПК регламентують ряд дій, які прокурор може виконувати з моменту одержання справи з обвинувальним висновком. На підставі цього можна зробити висновок, що законом на прокурора покладається відповідальне завдан-

¹ Див.: Зеленецький В. С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе. — Х., 1979. — С. 16.

² Там само. — С. 21

ня — перевірка якості слідства, законності та обґрунтованості висновків слідчого у справі, яка надійшла з обвинувальним висновком. При цьому доцільно звернути увагу на таке право прокурора, як зміна складеного слідчим списку осіб, які підлягають виклику в судове засідання (ч. 2 ст. 229 КПК). Вважаємо, що прокурор у цьому випадку не може виключити із списку осіб, що підлягають виклику в судове засідання, тих свідків, які допитані під час досудового слідства за клопотанням захисника. Пропозиція про застосування у кримінальному судочинстві стадії порушення державного обвинувачення заслуговує позитивної оцінки. Такої позиції дотримується Г. К. Кожевников, твердячи, що прокурор, «ознайомившись із матеріалами кримінальної справи і затвердивши обвинувальний висновок своїм підписом, «наділяє» себе статусом державного обвинувача. Водночас він покладає на себе обов'язок підтримати державне обвинувачення в суді»¹. Такий висновок цілком відповідає нормам Кримінально-процесуального кодексу і підтверджується практикою.

Маємо всі підстави твердити, що державне обвинувачення — це сукупність дій прокурора з відстоювання перед судом свого висновку про винність підсудного. Тому термін «державне обвинувачення» використовується в законі тільки у випадках, коли виникає необхідність визначити діяльність прокурора в суді. Цей термін закріплено на законодавчому рівні.

Зокрема, у ст. 121 Конституції України визначено, що на прокуратуру покладається підтримання державного обвинувачення в суді, а у ст. 129 передбачено, що підтримання державного обвинувачення в суді прокурором є однією із засад судочинства. Із зазначених норм випливає, що обов'язком прокурора, який затвердив обвинувальний висновок у кримінальній справі, є підтримання по ній державного обвинувачення, така вимога знайшла чітке закріплення у ст. 264 КПК, де конкретизований цей обов'язок: «участь прокурора в судовому засіданні є обов'язковою, крім випадків:

1) коли розглядаються справи про злочини, передбачені ч. 1 ст. 27 КПК (справи приватного обвинувачення) і 2) коли він

¹ Кожевников Г. К. Державне обвинувачення як елемент кримінально-го переслідування // Вісник Академії прокуратури України. – 2006. – № 1. – С. 47.

відмовився від підтримання державного обвинувачення. Прокурор, керуючись вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, підтримує перед судом державне обвинувачення».

При цьому необхідно підкреслити, що в судах, як правило, обвинувачення підтримують помічники прокурора, але це не змінює суті моменту набуття ними статусу державного обвинувачення. Прокурор, який затвердив обвинувальний висновок, передає свої повноваження обвинувача своїм підлеглим: помічникам і заступникам прокурора, які виступають у суді державними обвинувачами.

Таким чином, кримінальне переслідування на стадії досудового слідства починається з притягнення особи як обвинуваченого за наявності достатніх даних, що вказують на ознаки злочину, і завершується стадією порушення державного обвинувачення відносно конкретної особи.

Проблеми державного обвинувачення завжди перебували у центрі уваги фахівців, оскільки це складний і відповідальний вид діяльності, але особливого значення вони набули при обговоренні судово-правової реформи. Тепер, коли змагальність відповідно до ст. 129 Конституції України стала однією з основних засад судочинства, виникає питання про функції прокурора при розгляді в суді кримінальних справ. Позитивне його вирішення полягає у тому, що в суді першої інстанції прокурор виконує функцію підтримання державного обвинувачення від імені держави. При цьому він користується процесуальним статусом сторони і виконує обов'язки обґрунтування, доведення обвинувальної тези або відмови від обвинувачення, якщо вона не підтвердилася. Таке положення закріплене у КПК і не є предметом обговорення.

Дискусії ведуть з інших питань: чи виконує прокурор у суді першої інстанції функцію нагляду за законністю дій і рішень учасників процесу; якою є його функція у вищих судах і процесуальній стадії виконання вироку; якою має бути межа повноважень прокурора при вирішенні долі обвинувачення в змагальному процесі?

Відповідаючи на ці запитання, ми виходимо з того, що функція прокурора як обвинувача в суді першої інстанції не є односторонньою, на відміну від функції захисту. Прокурор в окремих випадках зобов'язаний відмовитися від обвинувачення, а адвокат

не має права відмовитися від прийнятого захисту; прокурор виконує державно-правову функцію, залишається представником системи прокуратури і тому зобов'язаний реагувати на будь-які випадки порушення закону, в тому числі на незаконне рішення чи вирок незалежно від того, відповідає це інтересам обвинуваченого або суперечить їм. Такі вимоги закріплені в ст. 25 КПК України: «Прокурор зобов'язаний в усіх стадіях кримінального судочинства своєчасно вживати передбачених законом заходів до усунення всяких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили».

Аналогічні обов'язки передбаченні в Законі України «Про прокуратуру»: «Прокурор може вступити в справу в будь-якій стадії процесу і зобов'язаний своєчасно вжити передбачених законом заходів до усунення порушень закону, хоч би від кого вони виходили» (ст. 35).

Адвокат обмежений стосовно цього рамками прийнятого доручення. Маючи певний процесуальний інтерес, кожна із сторін повинна мати рівну з іншою стороною сукупність прав для доведення своїх тверджень, які відображають цей інтерес. Рівноправність сторін — обов'язкова умова дійсної змагальності.

Зрівнявши обвинувача, підсудного і захисника в правах брати участь у провадженні судом окремих процесуальних дій, законодавець цим не обмежився. Він передбачив крім цього загальну норму про рівність прав учасників судового розгляду: «Сторона обвинувачення (прокурор, а також потерпілий, цивільний позивач та їх представники) і сторона захисту (підсудний, захисник і законний представник, цивільний відповідач та його представник) користуються рівними правами на заявлення відводів і клопотань, подання доказів, участь у їх дослідженні та доведенні їх переконливості, виступ у судових дебатах, оскарження процесуальних рішень суду» (ст. 261 КПК). Ця норма точно формулює поняття сторін та ідею змагальності судового розгляду. Йдеться не про рівність становища прокурора, підсудного або захисника, а про процесуальну рівноправність сторін обвинувачення та захисту, під якою розуміється рівноправність прав кожної із них у доведенні, відстоюванні своїх тверджень. Такої позиції додержуються більшість науковців, зокрема В. В. Доле-

жан і Ю. Є. Полянський¹, які наголошують, що прокурор як учасник процесу має принципово інші обов'язки серед учасників, оскільки відповідно до ст. 22 КПК він зобов'язаний сприяти виконанню вимог закону про всебічний, повний, об'єктивний розгляд справи та постанову судових рішень, що ґрунтуються на законі. Такі ж вимоги встановлено і у ст. 34 Закону «Про прокуратуру».

Отже, на підставі даних щодо процесуального становища прокурора у судовому розгляді, можна зробити висновок: у цій стадії кримінального судочинства прокурор займає процесуальне становище сторони — обвинувача, є рівноправним з іншими сторонами, які беруть участь у справі, і, підтримуючи наданими йому законом засобами державне обвинувачення, тим самим виконує державно-правову функцію кримінального переслідування, покладену на нього Законом України «Про прокуратуру».

Таким чином, із процесуального становища прокурора як сторони обвинувачення в змагальному процесі правомірно зробити висновок про рівність його прав з правами інших учасників процесу в доказуванні, але нема підстав зрівнювати інші повноваження, в тому числі обов'язки сторін.

У контрольних судових інстанціях — апеляційній та касаційній, а також при перегляді судових рішень у порядку виключного провадження прокурор не підтримує обвинувачення, а висловлює свою позицію про законність та обґрунтованість оскарженого вироку, сприяє тим самим правильному вирішенню справи. Такою ж є роль прокурора і при розгляді судом питань, пов'язаних з виконанням вироку (ст. 411 КПК), де прокурор робить свій висновок.

Закріпивши у судочинстві України принцип змагальності, автори змін, внесених до КПК в липні 2001 р., всупереч традиціям вітчизняного судочинства, відмову прокурора від обвинувачення (ст. 264 КПК) зробили обов'язковою для суду. При цьому законодавці та вчені, які підтримують це положення, не звертають уваги на те, що таким чином вони обмежили владу суду, а доля справи цілком передається до рук прокурора.

Правосуддя не є повноцінним, коли виключена судова перевірка обґрунтованості відмови прокурора від обвинувачення, як

¹ Див.: Долежан В. В., Полянський Ю. Є. Вимоги до прокурорів обвинувачів у світлі рекомендацій Ради Європи // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12. – С. 11.

і перевірка визнання обвинуваченим своєї вини. Отже, внаслідок таких законодавчих положень про відмову прокурора від обвинувачення склалася ситуація, коли помилкова незаконна позиція прокурора про відмову від обвинувачення для суду є обов'язковою і рішення, яке він приймає, попри очевидність його незаконності, жодна контрольна судова інстанція не може скасувати.

Наведений приклад свідчить про те, що, додержуючись принципу змагальності у кримінальному судочинстві, необхідно зберегти контроль за дотриманням законів прокурором та судом, який має бути взаємним. Підтримання державного обвинувачення в суді є головною функцією прокуратури, яка вимагає особливої уваги з боку керівників органів прокуратури, необхідного організаційного та методичного забезпечення.

Конституційний принцип здійснення судочинства на підставі змагальності передбачає перш за все розподіл функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи. У кримінальному судочинстві розподіл процесуальних функцій не означає, що збирання та подання виправдувальних доказів, з'ясування обставин справи, які виправдовують обвинуваченого, входить до обов'язків лише обвинуваченого та його захисника. Кримінальний процес в Україні має змішаний характер, що зобов'язує прокурора в суді першої інстанції не тільки доводити винність підсудного, але і попереджати безпідставне, за відсутності доказів, визнання підсудного винним та його засудження. Такі обов'язки прокурора відповідають і вимогам Рекомендації R (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи «Про роль державного обвинувачення в системі кримінального судочинства», прийнятій 6 жовтня 2000 року.

Прокурор виступає гарантом прав і свобод підсудного, а також інших громадян, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто прокурор у суді здійснює правозахисну функцію. Таке розуміння функцій прокурора в суді як представника держави відповідає конституційним вимогам про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції). Крім цього, прокурор реалізує в суді профілактичну та правовиховну функції.

На стадії судового розгляду кримінальних справ обов'язковою є участь підсудного, а також прокурора як державного обвинуваченого.

вача в усіх справах публічного та приватнопублічного обвинувачення. Це загальні умови реалізації принципу змагальності кримінального судочинства. Така конструкція кримінального судочинства сприяє, з одного боку, активному дослідженню обставин справи, під час якого сторони мають можливість висловити своє ставлення до обвинувачення, доказів, які є його основою, а з іншого — звільняє суд від участі в протистоянні сторін, забезпечує його об'єктивність, чим створюються необхідні умови для постановлення законного та справедливого судового рішення.

Отже, за законом прокурор у стадії судового розгляду, «керуючись вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, підтримує перед судом державне обвинувачення» (ст. 264 КПК). Разом з тим прокурор може відмовитись від підтримання державного обвинувачення, якщо в результаті судового розгляду він переконається, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення (ч. 3 ст. 264 КПК), а також може звернутися до суду з пропозицією про виправдання підсудного або направлення справи на додаткове розслідування.

Чинне законодавство виходить з того, що підтримання державного обвинувачення в суді, як і дослідження обставин справи на будь-якій стадії кримінально-процесуального провадження, має бути об'єктивним, таким, що дає змогу виявити обставини, що викривають та виправдовують обвинуваченого, а також обставини, які пом'якшують чи обтяжують його відповідальність. Закон України «Про прокуратуру» чітко визначає завдання прокурора в судовому процесі: «Прокурор, який бере участь у розгляді справ у судах, додержуючи принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, що ґрунтуються на законі» (ст. 34). Таким чином, прокурор зобов'язаний ужити усіх передбачених законом заходів для того, щоб суд постановив законний, обґрунтований та справедливий вирок.

Проте судова практика свідчить, що в діяльності прокурорів, які підтримують державне обвинувачення в суді, все ще мають місце факти, коли вони виявляють обвинувальний ухил, незалежно від даних судового слідства. Така ситуація пояснюється тим, що в значній кількості випадків державне обвинувачення

підтримують помічники прокурорів, підпорядковані керівникам органів прокуратури, які затверджують обвинувальний висновок і направляють справу до суду. Отже, прокурор району (міста) несе повну відповідальність за незаконне рішення, яке він може постановити при затвердженні обвинувального висновку. У зв'язку з цим деякі керівники прокуратури безпідставно орієнтують помічників прокурора, які виступають у судах як державні обвинувачі, на те, щоб вони робили все, іноді навіть порушуючи вимоги КПК, для попередження виправданого вироку.

Безумовно, такі вимоги не відповідають закону, згідно з яким державний обвинувач, як і інші учасники кримінального процесу, дають оцінку доказам за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом (ст. 67 КПК).

Підтримання державного обвинувачення є одним із пріоритетних напрямків діяльності прокурора, який бере участь у суді як державний обвинувач і який зобов'язаний керуватися Законом України «Про прокуратуру», КПК України і наказом Генерального прокурора № 5 гн від 19 вересня 2005 р. «Про організацію участі прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ та підтримання державного обвинувачення». Суть вимог цих норм до державного обвинувача полягає в такому:

- 1) чітко дотримання Конституції і законів України;
- 2) бути гарантом додержання конституційних та процесуальних прав громадян, залучених до судочинства у кримінальній справі (потерпілий, підсудний та ін.);
- 3) виявляти активність у дослідженні доказів, сприяти всебічному дослідженню обставин справи;
- 4) забезпечувати об'єктивність при здійсненні функції державного обвинувачення, підтримувати обвинувачення тільки в міру його доведеності й таким чином сприяти прийняттю законного та справедливого судового рішення з кримінальної справи;
- 5) реагувати на виявлені в суді грубі помилки та порушення законності під час досудового слідства і дізнання;
- 6) ставити перед судом питання про винесення окремої ухвали (постанови) у зв'язку з встановленими по справі фактами порушення закону, причинами та умовами, що сприяли вчиненню злочину.

З метою успішного виконання перелічених завдань керівникам органів прокуратури необхідно приділяти особливу увагу стану роботи щодо підтримання державного обвинувачення; вдосконалювати підготовку державних обвинувачів; вивчати і впроваджувати позитивний досвід роботи; проводити навчально-методичні заходи з метою підвищення якості участі прокурорів у розгляді судами кримінальних справ.

З моменту впровадження в кримінальний процес України принципу змагальності сторін виникли різні погляди щодо ролі суду в процесі. Чи має суд прагнути до найбільш повного з'ясування обставин справи, беручи участь не лише в дослідженні та оцінці доказів, а і в їх збиранні, або він має виносити свій вирок на підставі доказів, які подали сторони?

Згідно зі ст. 129 Конституції України та ст. 16¹ КПК, розгляд справ у судах відбувається на засадах змагальності. Вчені-спеціалісти майже одностайно визнали за необхідне включити до кримінального процесу принцип змагальності, але водночас у них виникла розбіжність у визначенні сутності цього принципу.

Так, М. С. Строгович зазначає: «Змагальність — це така побудова судового розгляду, в якому обвинувачення відокремлене від суду, що вирішує справу, і в якому обвинувачення і захист здійснюються сторонами, наділеними рівними правами для відстоювання своїх тверджень і заперечення тверджень протилежної сторони, причому підсудний є стороною, що користується правом на захист, суду ж належить керівництво процесом, активне дослідження обставин справи і вирішення самої справи»¹. Таким чином, на думку автора, сутність змагальності процесу полягає у поділі функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи між судом і сторонами.

Проте деякі вчені не визнають принципу змагальності, зокрема А. С. Барабаш і К. Г. Померенін вважають, що принцип змагальності суперечить принципу об'єктивності, повноти і всебічності дослідження обставин справи².

На відміну сказаного А. Ларін вважає, що уявлення про несумісність принципу досягнення об'єктивної істини і змагаль-

¹ *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса: В 2 т. – М., 1968. – Т. I. – С. 149.

² Див.: *Барабаш А. С., Померенин К. Г.* Состязательность, ее роль в установлении виновности обвиняемого//Проблемы доказывания виновности в уголовном процессе. – Красноярск, 1989. – С. 42.

ності є глибоко помилковим і зазначає, що змагальність — це спір, під час якого досягається істина¹. На нашу думку, суперечність між принципом змагальності і метою встановлення об'єктивності істини дійсно має місце.

Яскравим прикладом цієї тези може бути положення, закріплене у ч. 3 ст. 264 КПК України, коли відмова прокурора від обвинувачення є обов'язковою для суду. Безсумнівно, таке положення суперечить вимогам встановлення істини. У той же час закриття на цій підставі провадження у справі відповідає принципу змагальності.

Кримінально-процесуальна діяльність характеризується поєднанням трьох основних кримінально-процесуальних функцій: обвинувачення, захисту і вирішення справи. Вони характерні для будь-якої кримінальної справи, щодо якої проводиться розслідування і яка потім передається на розгляд суду. Під час досудового слідства ці функції поєднуються в руках однієї особи — слідчого, а потім — слідчого, обвинуваченого та його захисника. При розгляді справи в суді ці функції чітко розподіляються між різними учасниками судочинства.

Функцію обвинувачення в суді виконують прокурор та потерпілий. Через прокурора держава переслідує особу, яка злочинно порушила норму права, доручає прокуророві координувати зусилля органів дізнання та досудового слідства у боротьбі зі злочинністю. Обвинувачення як процесуальна функція завжди спрямоване проти конкретної особи, воно чітко конкретизоване і виявляє себе у переслідуванні, викритті цієї особи, тому що факти вказують на те, що вона винна у вчиненні злочину.

У чинному кримінальному процесі обвинувачення завжди пов'язане з функцією захисту. Змагальність найповніше виявляється тоді, коли в процесі беруть участь прокурор, який підтримує обвинувачення, і захисник — адвокат, який захищає підсудного. Норми КПК забороняють процесуальним органам перекладати свої обов'язки доведення на обвинуваченого. Обвинувачення як процесуальна функція, як вид кримінально-процесуальної діяльності пов'язане з предметом обвинувачення, тобто з матеріально-правовим відображенням тих кримінально-караних діянь, у зв'язку з якими ведеться кримінальний процес. Обвинувачення у матеріально-правовому значенні є процесуаль-

¹ Див.: *Ларин А. М.* Российская юстиция. – 1997. – № 9. – С. 10.

ним відображенням кримінальної відповідальності, точніше, складу злочину, в якому звинувачують конкретну особу. Обвинувачення охоплює всі необхідні ознаки злочину, всі його елементи, передбачені диспозицією відповідної статті Кримінального кодексу.

Обвинувальна функція на досудовому слідстві — це те, що робить слідчий. Він особисто відшукує докази винності, систематизує і оцінює їх, формулює і пред'являє обвинуваченому постанову про притягнення його до кримінальної відповідальності, приймає рішення про застосування запобіжного та інших примусових заходів, відпрацьовує кінцевий для цієї стадії процесу висновок про винність особи. Тобто слідчий створює обвинувачення в матеріально-правовому його значенні, на підставі якого надалі розгортається процесуальна діяльність щодо підтримання та відстоювання обвинувачення перед судом.

Враховуючи ці обставини, слід визнати, що прокурор, який затвердив обвинувальний висновок, підтримує в суді обвинувачення, пред'явлене слідчим, що, наглядаючи за досудовим слідством, впливав на його формування. Завдяки цьому висновок слідчого про винність не може бути для прокурора несподіваним. Отже, підтримання державного обвинувачення в суді — логічне продовження тієї функції кримінального переслідування, яке прокурор виконував на стадії досудового слідства.

Можна зробити висновок, що здійснення прокурором у суді процесуальної функції обвинувачення — це практична реалізація тих висновків, яких він дійшов у результаті нагляду за досудовим слідством. Державне обвинувачення ґрунтується на діяльності органів розслідування, зусиллями яких обвинувачений, викритий у вчиненні злочину, і повинен стати перед судом. Надійшовши до суду, обвинувачення, яке сформульоване в обвинувальному висновку, втілюється в життя за допомогою інших чинників на стадії судового слідства.

Отже, сукупність форм і методів реалізації в суді обвинувальної функції створює поняття «підтримання державного обвинувачення».

Обвинувачення і перш за все державне обвинувачення — це стрижень, навколо якого в судовому розгляді концентруються зусилля всіх його учасників. Обвинувачення, сформульоване в обвинувальному висновку і подане прокурором до суду, являє

собою основний і єдиний предмет судового дослідження. Для перевірки правильності обвинувачення викликаються в суд обвинувачений, потерпілий, свідки, експерти; проводяться різні судові дії; заслуховуються думки сторін; забезпечуються певний порядок і послідовність у дослідженні доказів.

Розглядаючи питання про постановлення вироку, суд повинен вирішити: чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний, чи має це діяння склад злочину і чи винний у його вчиненні підсудний? Тому можна однозначно стверджувати, що перевірка правильності та обґрунтованості обвинувачення і прийняття рішення по суті є одним із головних завдань, яке стоїть перед судом.

§ 2. Призначення державного обвинувача для участі в судовому процесі

Успішне вирішення завдань, які стоять перед прокурорами, що беруть участь у судовому розгляді кримінальних справ, можливе за умов правильної організації цієї роботи. Вона має починатися з об'єктивної оцінки прокурором району (міста) обсягу роботи у цьому напрямку прокурорської діяльності. При такій оцінці прокурор повинен враховувати кількісний склад суддів місцевого районного суду, кількість кримінальних справ, які вони розглядають за певний час, та їх категорію, а також умови діяльності прокуратури, маючи на увазі її штат, професійну підготовку працівників, а також місцезнаходження суду стосовно розміщення прокуратури та інші особливості. Тільки після визначення обсягу робіт на цьому та інших напрямках прокурор району (міста) видає наказ про розподіл службових обов'язків між оперативними працівниками. Наказом закріплюються обов'язки з підтримання державного обвинувачення одним або кількома помічниками прокурора. Якщо за цим напрямком прокурорської діяльності буде закріплено декілька оперативних працівників, то необхідно розподілити між ними обов'язки. Прокурор наказом призначає одного з них старшим, який повинен вести облік роботи, перевіряти своєчасність надання державними обвинувачами довідок по розглянутих справах, складати

звіт про цю роботу за певний період, аналізувати й узагальнювати її тощо.

Важливо, щоб прокурор при підготовці наказу враховував кількісний склад суддів, які розглядають кримінальні справи. Оптимальним є таке кількісне співвідношення, коли на кожного помічника прокурора, відповідального за цю ланку роботи, припадає не більше двох складів суду. Закріплення обов'язків за конкретними помічниками прокурора з підтримання державного обвинувачення в суді зовсім не означає, що тільки вони здійснюють цю функцію. Підтримання державного обвинувачення — службовий обов'язок кожного працівника прокуратури, крім слідчих, у тому числі керівників прокуратур, які повинні особисто брати участь у судовому розгляді кримінальних справ. Це їх службовий обов'язок, як зазначено у п. 1. 2 наказу Генерального прокурора України № 5 гн від 19 вересня 2005 р. Визначаючи необхідну кількість помічників прокурора для участі в розгляді судами кримінальних справ, доцільно також зважати на їх кваліфікацію і досвід роботи. Державний обвинувач повинен знати кримінальне і кримінально-процесуальне права, вміти аналізувати докази й інші матеріали справи, вести полеміку в умовах змагального судочинства.

Практика свідчить, що на помічника прокурора, який за службовими обов'язками призначений підтримувати обвинувачення в суді, в ряді випадків покладається виконання й інших прокурорських обов'язків. Таке поєднання збільшує обсяг роботи помічника, але це цілком допустимо і не повинно викликати з його боку заперечень.

Безумовно, щоразу, коли вирішується питання про підтримання обвинувачення з тієї чи іншої справи, його розв'язує особисто прокурор або його заступник. Слід зазначити, що завжди доцільно на момент направлення справи до суду, хоча дата його розгляду ще невідома, визначити, хто конкретно буде підтримувати державне обвинувачення з цієї справи. У зазначеному наказі Генпрокурора № 5 гн від 19 вересня 2005 р. прокурору пропонується визначати державного обвинувача перед затвердженням обвинувального висновку (п. 1. 3). Коли ж справа буде розглядатись у суді, помічник прокурора, якому доручили обвинувачення при направленні справи до суду, вже буде підготовлений до судового процесу. Це є важливим стосовно багатоепі-

зодних, ускладнених певними обставинами справ чи щодо кількох підсудних по справах.

Якісна і своєчасна підготовка прокурора до підтримання державного обвинувачення значною мірою залежить від рівня організації роботи в прокуратурі району (міста). Перш за все прокуратура повинна своєчасно, за кілька днів, мати інформацію про дату розгляду кримінальних справ у суді, яка надходить до прокуратури із двох джерел. По-перше, — це інформація прокурора, який брав участь у попередньому розгляді справи, (статті 240, 253 КПК), де суд приймає рішення про призначення справи до судового розгляду. По-друге, офіційне повідомлення суду про день і час розгляду справи в суді. Практика свідчить, що такі повідомлення надходять до прокуратури за 8–10 днів до початку розгляду справ. Це дозволяє прокуророві своєчасно вирішувати питання про те, хто з оперативних працівників і по якій справі буде підтримувати державне обвинувачення, щоб дати їм можливість підготуватися до судового процесу.

Такий підхід до організації роботи з підтримання державного обвинувачення в суді дає змогу забезпечити якісну підготовку до судового процесу і виконати обов'язок державного обвинувача на високому професійному рівні. Злагоджена організація роботи прокуратури на цій ділянці є необхідною умовою того, щоб кожен прокурор приходив до суду з максимальною готовністю до виконання обов'язків державного обвинувача.

§ 3. Підготовка прокурора до участі в судовому процесі

Обов'язок кожного прокурора — забезпечити високу якість державного обвинувачення. З цією метою керівники органів прокуратури повинні призначати державних обвинувачів завчасно, щоб вони мали можливість ґрунтовно підготуватися. Організація підготовки до участі у судовому процесі — це підґрунтя ефективного підтримання державного обвинувачення у суді. Вона включає не тільки ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, а й застосування ефективної методики підготовки. Практика свідчить, якщо державний обвинувач не знайомий

з матеріалами справи, то він виявляє пасивність у судовому засіданні; у своїй обвинувальній промові широко використовує текст обвинувального висновку; його промова не містить елементів переконливості й негативно сприймається присутніми. Тобто не забезпечує ефективну реалізацію повноважень щодо всебічного, повного, об'єктивного та неупередженого дослідження обставин справи, з якої він підтримує державне обвинувачення.

Разом з тим, коли кримінальні справи розподіляються прокурором заздалегідь, перед направленням справи до суду або з моменту одержання із суду повідомлень про призначення їх до розгляду, що дає можливість оперативним працівникам прокуратури, а це в основному помічники прокурора, в суді вони — прокурори, своєчасно ознайомитися з матеріалами кримінальної справи, вивчити їх та законспектувати. Доцільно, щоб ознайомлення з матеріалами, особливо з багатоепізодними та багатотомними справами, прокурор починав у період, коли справа перебуває у прокуратурі, до надіслання її до суду. В практичній діяльності використовують і такий спосіб: слідчі готують для наглядового провадження копії найбільш важливих процесуальних документів. Генеральний прокурор у наказі № 5 гн від 19 вересня 2005 р. вимагає, щоб під час досудового слідства у наглядовому провадженні накопичувалися такі матеріали: а) опис матеріалів кримінальної справи; б) процесуальні рішення, прийняті під час досудового слідства; в) копії та виписки з документів, що містять основні докази, на яких ґрунтується обвинувачення. Прокурор перед затвердженням обвинувального висновку повинен перевіряти наявність вказаних матеріалів.

Підготовка до підтримання державного обвинувачення починається з ознайомлення з наглядовим провадженням по кримінальній справі та вивчення матеріалів справи. Прокурор перевіряє законність проведеного розслідування і обґрунтованість обвинувального висновку, що забезпечує належне проходження справи в суді. Питання, які вирішуються в процесі підготовки до судового розгляду, визначені у ст. 228 КПК: 1) чи мала місце подія злочину; 2) чи має діяння, яке ставиться у вину обвинуваченому, склад злочину; 2¹) чи були додержані під час провадження дізнання та досудового слідства вимоги цього Кодексу про забезпечення права підозрюваного і обвинуваченого на захист; 3) чи немає в справі обставин, що спричиняють закриття справи

згідно зі ст. 213 цього Кодексу; 4) чи пред'явлено обвинувачення по всіх установлених злочинних діях обвинуваченого; 5) чи притягнуті як обвинувачені всі особи, що викриті у вчиненні злочину; 6) чи правильно кваліфіковано дії обвинуваченого за статтями кримінального закону; 7) чи додержано вимог закону при складенні обвинувального висновку; 8) чи правильно обрано запобіжний захід; 9) чи вжито заходів до забезпечення відшкодування збитків, заподіяних злочином, і можливої конфіскації майна; 10) чи виявлено причини та умови, які сприяли вчиненню злочину, і чи вжито заходів до їх усунення; 11) чи додержано органами дізнання або досудового слідства всіх інших вимог цього Кодексу.

При вивченні кримінальної справи прокурор повинен також знайти відповіді й на такі запитання:

1. Чи вказані приводи і підстави, зазначені у ст. 94 КПК України, у постанові про порушення кримінальної справи, а також звертати увагу на те, якою процесуальною особою порушена справа. Якщо дізнавачем, то постанова має бути затверджена начальником відповідного органу дізнання, які зазначені у ст. 101 КПК України (начальник міліції, начальник служби безпеки, начальник податкової міліції тощо).

Порушення кримінальної справи з подальшим її розслідуванням неправомочною особою — істотне порушення норм КПК, наслідками якого є повернення справи на додаткове розслідування.

2. При виконанні оперативно-розшукових та слідчих дій органами дізнання у справі повинні бути письмові доручення і вказівки слідчого, які надаються ним відповідно до вимог статей 114, 118 КПК України.

3. Протоколи огляду місця події, відтворення обстановки та обставин події мають бути підписані всіма учасниками цих слідчих дій.

При застосуванні звукозапису і відеозйомки при вчиненні вказаних слідчих дій у протоколі має бути відображено, що відповідно до вимог статей 85¹, 85² КПК України відеозапис було продемонстровано всім учасникам цих дій.

4. Огляд житла чи іншого володіння особи проводиться за постановою судді, а у невідкладних випадках — без постанови судді з чітким дотриманням вимог ст. 190 КПК.

5. По справі, де потерпілому заподіяні легкі тілесні ушкодження або легкі тілесні ушкодження, які спричинили короточасний розлад здоров'я чи незначну втрату працездатності, повинна бути його заява про порушення справи і притягнення винної особи до кримінальної відповідальності саме за спричинення таких тілесних ушкоджень. Інакше при розгляді справи судом, якщо виникає необхідність перекваліфікувати дії обвинуваченого на ст. 125 КК України, за відсутності заяви потерпілого та іншого обвинувачення, особа може бути виправдана.

6. При розслідуванні справи кількома слідчими про це зазначається в постанові про порушення справи або виноситься окрема постанова. Один з цих слідчих призначається старшим, він приймає справу до свого провадження і безпосередньо керує діями інших слідчих (ст. 119 КПК).

Старший слідчої групи складає постанови про притягнення як обвинуваченого, постанови про відмову в порушенні справи чи закритті справи, порушує справи за новими епізодами, складає і підписує обвинувальний висновок.

7. Затримана особа в порядку, передбаченому статтями 106, 106¹, 115 КПК України, допитується негайно, якщо це неможливо — не пізніше двадцяти чотирьох годин після затримання (ст. 107 КПК).

У протоколі допиту підозрюваного обов'язково має зазначатися, у вчиненні якого злочину він підозрюється.

При допиті затриманого або взятого під варту підозрюваного присутність захисника є обов'язковою за винятком випадків, передбачених ч. 1 ст. 46 КПК України, тобто відмови від захисника, яка допускається лише з ініціативи підозрюваного.

Про відмову підозрюваного від захисника слідчий складає протокол із зазначенням мотивів відмови.

Слідчим не може бути прийнята відмова підозрюваного від захисника у тих випадках, коли участь захисника у справі є обов'язковою (ст. 45 КПК).

Порушення вимог закону щодо участі захисника при проведенні слідчих дій може бути підставою для визнання недопустимими тих доказів, що були зібрані під час виконання таких дій.

Слід звертати увагу на те, щоб органами досудового слідства виконувались вимоги п. 1 ч. 1 ст. 45 КПК України, згідно з якими участь захисника в кримінальних справах щодо осіб, які підозрю-

ються або обвинувачуються у вчиненні злочину у віці до 18 років, є обов'язковою незалежно від того, чи досягли вони повноліття на час провадження у справі. Це положення поширюється на випадки, коли особа обвинувачується у злочинах, одні з яких вчинені нею до, а інші — після досягнення 18 років.

Здійснення захисту неповнолітнього і дорослого співучасників злочину одним і тим самим захисником не допускається.

8. Відповідно до ч. 3 ст. 44 КПК України і постанови № 8 Пленуму Верховного Суду України від 24. 10. 2003 р. «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві», повноваження на участь у кримінальній справі інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, повинні бути підтверджені *документами, визначеними спеціальним законом, яким цим особам надано право брати участь у кримінальному судочинстві як захисникам*, а також угодою або дорученням юридичної особи.

Разом з тим спеціальний закон щодо прав і обов'язків у кримінальному судочинстві інших фахівців у галузі права на цей час не прийнятий.

Слід враховувати при вирішенні питання про допуск до участі у справах як захисників близьких родичів неповнолітнього обвинуваченого, його опікунів або піклувальників, що ці особи можуть здійснювати захист лише одночасно із захисником, який здійснює цю діяльність на професійній основі (ч. 4 ст. 44 КПК).

9. У постанові про притягнення як обвинуваченого мають зазначатися всі кваліфікуючі ознаки вчиненого злочину, а в резолютивній частині постанови повинні бути вказані всі пункти, частини і статті КК, за якими пред'явлене обвинувачення.

При зміні або доповненні кваліфікації дій обвинуваченого, обвинувачення йому пред'являється заново (ст. 141 КПК).

Якщо обвинувачений заявив клопотання, воно має бути розглянуто слідчим, про що виноситься постанова.

10. Скарги обвинуваченого на недозволені методи слідства повинен перевіряти *тільки прокурор*, а не доручати органу дізнання проведення службової перевірки і цим обмежитися.

Постанова про відмову в порушенні кримінальної справи підписується *тільки прокурором*.

11. Відповідно до вимог ст. 19 КПК України, якщо обвинувачений не володіє мовою, якою проводиться слідство, він має право користуватися послугами перекладача. У зв'язку з чим слідчий повинен відбирати письмову заяву від громадянина іншої національності, обвинуваченого у вчиненні злочину, про те, чи володіє він державною, українською, мовою.

При цьому слід мати на увазі, що питання про забезпечення обвинуваченого перекладачем має вирішуватися не тільки за клопотанням про це, але й з урахуванням рівня освіти обвинуваченого, його розвитку та інших обставин, які свідчать, що він без перекладача не може здійснювати свого права на захист.

12. Перевірити, щоб обвинувачення, викладене в обвинувальному висновку, істотно не відрізнялось від обвинувачення, що міститься в постанові про притягнення як обвинуваченого.

13. Перевірити, чи слідчий у постанові про призначення експертизи, яка проводиться не в експертній установі, роз'яснив експерту його обов'язки та права, встановлені ст. 77 КПК України, попередив про кримінальну відповідальність за статтями 384, 385 КК України.

При цьому слід мати на увазі, що відповідно до ч. 3 ст. 10 Закону «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ з доповненнями Законом № 1992-IV від 9 вересня 2004 р. до проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно державними спеціальними установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом.

14. Акт психіатричної експертизи обвинуваченого вичитувати повністю, а не обмежуватися резолютивною частиною про те, що обвинувачений під дію ч. 2–3 статей 19 та 20 КК не підпадає. В описовій частині висновку лікарі-експерти можуть виставити діагноз психічної хвороби обвинуваченого — олігофренія у легкому ступені дебільності. А при такому захворюванні обвинувачений потребує захисника як на судовому слідстві, так і під час розгляду справи судом.

Відомості про психічну хворобу обвинуваченого можуть також міститися і в характеристиках його особи.

У повному обсязі слід також вивчати і висновок судово-медичної експертизи з тим, щоб пересвідчитися: чи визначено експертом механізм утворення тілесних ушкоджень. Якщо слідчим питання про механізм утворення тілесних ушкоджень не ставилось, або мотивувальна частина висновку не збігається з резолютивною з цих питань, вимагати від органів досудового слідства призначати додаткову, повторну або комісійну судово-медичну експертизу.

15. У справі повинні бути всі копії вироків, ухвал апеляційної та касаційної інстанції, постанов суду про умовно-дострокове звільнення, звільнення засудженого від покарання чи направлення його в місця позбавлення волі для відбуття покарання, призначеного попереднім вирок, застосування амністії (статті 78, 81, 86 КК).

Дані в цих документах мають збігатися із записами у вимозі про судимості обвинуваченого.

Якщо справа розслідується стосовно службової особи, слідчий зобов'язаний долучати до справи копії нормативно-правових актів, положень, інструкцій, інших документів, що розкривають характер повноважень службової особи.

Перевірити, щоб органи досудового слідства при розслідуванні справи про злочин неповнолітнього, крім обставин, зазначених у ст. 64 КПК, з'ясували: його вік; стан здоров'я та загального розвитку; характеристику (ставлення до навчання, праці, поведінка в побуті тощо); умови життя та виховання (дані про сім'ю, оточення); обставини, що негативно впливали на його виховання; вплив дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність, а також його ставлення до вчиненого діяння (ст. 433 КПК).

Обставини, передбачені ст. 433 КПК України, з'ясовуються також і за умови, якщо на час провадження досудового слідства особа, яка вчинила злочин у неповнолітньому віці, досягла повноліття.

Невиконання під час досудового слідства вимог ст. 433 КПК України щодо обов'язку повного і всебічного з'ясування перелічених у цій статті обставин, може бути підставою для повернення справи на додаткове розслідування.

16. У протоколах допиту свідків повинно бути роз'яснення їм змісту ст. 69¹ КПК України та матися їх підпис про цю дію

слідчого. Членам сім'ї, близьким родичам, усиновленим та усиновителям підозрюваного, обвинуваченого на підставі ч. 2 ст. 69 КПК України слідчим повинно бути роз'яснено їх право відмовитися від давання показань.

Перелік близьких родичів міститься в п. 11 ст. 32 КПК України і є *вичерпним*.

17. Перевіряти, щоб у матеріалах справи була заява потерпілого чи особи, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, про те чи буде заявлений цивільний позов під час досудового слідства.

Позовна заява потерпілого чи особи, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, повинна бути оформлена відповідно до вимог ст. 119 ЦПК України з долученням до неї всіх необхідних документів, пов'язаних із заявленим позовом.

Про визнання цивільним позивачем чи про відмову в цьому орган досудового слідства виносить постанову. Про притягнення як цивільного позивача також виноситься постанова.

Цивільний позивач і цивільний відповідач згідно з вимогами ст. 217 КПК України органом досудового слідства повинні бути ознайомлені з матеріалами справи.

При розслідуванні справ про дорожньо-транспортну подію слідчий повинен з'ясувати питання страхування транспортного засобу з тим, щоб притягувати страховиків власника транспортного засобу, з вини якого сталася дорожньо-транспортна подія, до цивільно-правової відповідальності.

18. Пам'ятати, що питання визначення одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян при кваліфікації злочинів врегульоване Законом України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 22 травня 2003 р. № 889 IV.

Відповідно до п. 22.5 ст. 22 цього Закону для випадків, зазначених у законі, «сума неоподаткованого мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 6.1.1 п. 6.1 ст. 6 цього Закону для відповідного року (з урахуванням положень п. 22.4 ст. 22)».

19. Перевірити, щоб органи досудового слідства неухильно дотримувалися вимог закону щодо строків і порядку пред'явлення обвинуваченому і його захиснику матеріалів досудового слідства. Відповідно до вимог статей 218, 220 КПК обвинуваченому і захиснику матеріали справи пред'являються для ознайомлення підшитими та пронумерованими, а у відповідному протоколі

зазначається, які саме матеріали (кількість томів і аркушів, аудіовідеокасети тощо) було надано для ознайомлення.

При ознайомленні з матеріалами справи заявлені обвинуваченим та його захисником клопотання (про доповнення слідства, зміну кваліфікації, закриття справи тощо) розглядаються і вирішуються слідчим у порядку, передбаченому ст. 221 КПК України.

Звертати увагу на дату складення слідчим протоколів у порядку статей 218, 220 КПК України та звіряти їх з датами, які ставлять у протоколах обвинувачений та його захисник після ознайомлення з матеріалами справи.

Взагалі звертати увагу на дати в протоколах про проведення слідчих дій і відповідно реагувати, якщо дати змінені, підтерті, викликають сумнів у їх достовірності.

З постановою слідчого про розгляд клопотання повинні бути ознайомлені обвинувачений та його захисник.

Після проведення додаткових слідчих дій або приєднання до справи нових матеріалів слідчий відповідно до вимог ст. 222 КПК України зобов'язаний ознайомити обвинуваченого та його захисника з усіма такими матеріалами і протоколами слідчих дій.

Недодержання органами досудового слідства зазначених вимог відповідно до п. 11 ч. 2 ст. 370 КПК України є суттєвим порушенням кримінально-процесуального закону і потребує направлення справи на додаткове розслідування.

20. В обвинувальному висновку, де наводяться дані про особу обвинуваченого, слідчим обов'язково мають бути вказані всі судимості, якщо вони не зняті і не погашені, із зазначенням, із яких підстав особа була звільнена від покарання і за яким судовим рішенням. У кримінальній справі повинен бути тільки один обвинувальний висновок.

21. Якщо обвинувачення пред'явлене у вчиненні злочину організованою групою за статтями КК, які не містять такої кваліфікуючої ознаки, в обвинувальному висновку відповідно до п. 2 ст. 67 КК слід посилатись на це, як на обставину, що обтяжує покарання.

22. Перевіряти, чи всі речові докази, вилучені при проведенні слідчих дій, оглянуті слідчим у присутності понятих та долучені постановою слідчого до справи.

При цьому слід мати на увазі, що майбутній державний обвинувач з моменту підготовки до судового розгляду процесуально незалежний від позиції прокурора, який затвердив обвинувальний висновок. Під час підготовки до підтримання державного обвинувачення на підставі аналізу питань, що передбачені ст. 228 КПК, він повинен зробити висновок по справі, в тому числі:

1. Чи об'єктивно і повно проведене досудове слідство.
2. Чи додержані при розслідуванні (крім забезпечення повноти і об'єктивності) вимоги кримінально-процесуального закону та чи не допущені такі його порушення, які унеможливають розгляд справи по суті.
3. Чи правильно вирішено під час досудового слідства клопотання обвинуваченого і його захисника, чи відповідають ці клопотання нормам КПК і чи обґрунтована відповідь слідчого вимогами закону.
4. Чи вжито заходів щодо відшкодування заподіяної злочином матеріальної шкоди та чи забезпечена можлива конфіскація майна обвинуваченого.
5. Чи правильно складено обвинувальний висновок та чи відповідає він матеріалам справи і пред'явленому обвинуваченню.

Підготовка прокурора до участі в судовому розгляді кримінальної справи складається: а) з вивчення справи (конспектування її матеріалів: показань обвинуваченого, потерпілого, свідка, висновків експертизи та інших доказів); б) з аналізу й оцінки доказів, зібраних під час досудового слідства; в) з ознайомлення із законодавством, судовою практикою, методичними рекомендаціями, які стосуються особливостей розслідування та розгляду конкретної кримінальної справи; г) з розроблення плану участі у судовому слідстві, особливо при допиті потерпілого, свідків, підсудного, проведенні експертизи, огляду місця події, перевірці показань на місці та виконання інших слідчих дій; ґ) зі складання тез або тексту промови.

Добра підготовка, знання матеріалів справи — одна з можливих умов успішного підтримання державного обвинувачення, тому вивчення кримінальної справи має бути всебічним і повним. Практикою вироблені такі способи роботи з кримінальними справами:

1. Вивчення спочатку матеріалів справи у тій послідовності, в якій проводилося досудове слідство, а потім ознайомлення з обвинувальним висновком. Такий спосіб дозволяє прокурору поступово дізнатись, як розвивалися події, розташувати їх у хронологічному порядку, виявляти недоліки розслідування, послідовність дій слідчого, об'єктивно оцінити матеріали слідства.

2. Вивчення справи починається із обвинувального висновку. При цьому стає зрозумілою суть обвинувачення, що полегшує вивчення інших матеріалів, які є у справі, дає змогу скласти оптимальний план участі прокурора в судовому слідстві. Такий порядок також дозволяє економити час ознайомлення зі справою, але може позбавити прокурора об'єктивного підходу до оцінки доказів, тому що він дотримується версії, запропонованої слідчим.

При обранні способу вивчення справи працівнику прокуратури слід пам'ятати, що справа має бути вивчена у повному обсязі. Рекомендується конспектувати окремі показання підсудного, потерпілого, свідків. Методика конспектування матеріалів справи обумовлена характером, складністю, обсягом, кількістю обвинувачених і свідків. Найбільш поширеною є така форма конспектування: аркуш паперу ділять на кілька частин, зліва коротко записують з посиланням на аркуші справи показання обвинуваченого (підсудного), потерпілого, свідків. Друга частина залишається для запису показань цих осіб у судовому засіданні. Наприклад:

№ з/п	Дата допиту № аркуша	Показання осіб за справою на досудовому слідстві	Показання осіб за справою у судовому засіданні

На практиці застосовуються й інші форми конспекту. Аркуш паперу ділять на частини. У лівій частині містяться дані досудового слідства, в середній — питання, які належить з'ясувати під час судового слідства. У правій — дані судового слідства.

Таким чином, у середній частині аркуша практично формується план участі державного обвинувачення в судовому

слідстві, прокурор занотовує питання, які необхідно з'ясувати, черговість їх постановки тощо. Наприклад:

№ з/п	Дата допиту № аркуша	Показання осіб за справою	Що необхідно з'ясувати (які питання)	Що з'ясовано в судовому засіданні

Якщо мова йде про розгляд у судовому засіданні багатоепізодної чи групової справи, доцільно застосовувати подвійну систему конспектування, робочі записи по кожному обвинуваченому (підсудному) і по кожному епізоду. Наприклад:

Дані на обвинуваченого А

№ з/п	Короткий зміст справи	Докази	Номер аркуша справи	Показання обвинуваченого	Номер аркуша справи	Що необхідно з'ясувати в суді	Що з'ясовано в суді

Дані за епізодом обвинувачення

№ з/п	Короткий зміст епізоду	Хто із обвинувачених брав участь (прізвище)	Докази за епізодом	Номер аркуша справи	Що необхідно з'ясувати в суді	Що з'ясовано в суді

Вивчивши і занотувавши таким чином необхідні відомості зі справи, прокурор має можливість під час судового слідства вносити до таблиці дані, отримані під час допиту підсудних, потерпілих, свідків, експерта, спеціаліста тощо. Це значно підвищує ефективність аналізу доказів і підготовку прокурора до судових дебатів.

Під час підготовки до участі в суді прокурор повинен ознайомитися із законодавством, нормами Кримінального кодексу, керівними роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України, судовою практикою з аналогічних справ, щоб правильно визначати кваліфікацію злочину. Всі ці питання прокурор вирішує в період підготовки до участі в судовому розгляді кримінальної справи.

Вивченням матеріалів справи і відповідних норм законодавства повинно завершитися формування у державного обвинувача повної розумової моделі злочинної події, у тому вигляді, як це знайшло відображення в матеріалах досудового слідства. Лише за цих умов може здійснюватися подальше державне обвинувачення.

Враховуючи практику прокурорської діяльності, можна зробити висновок про необхідність спеціалізації державних обвинувачів по трьох напрямках: по справах щодо злочинів у сфері економіки (господарські злочини) та у сфері службової діяльності (розділи 7, 17 КК), про злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту (розділ 11 КК), про злочини проти життя і здоров'я особи, громадської безпеки, громадського порядку та моральності (розділи 2, 9, 12). При цьому найкращим можна вважати варіант, коли обвинувачення підтримує прокурор, який здійснює нагляд за розслідуванням конкретного злочину. При цьому він спочатку виступав в ролі процесуального керівника, допомагаючи слідчому в опрацюванні версій та плануванні, а після затвердження обвинувального висновку виступає як суб'єкт доказування перед судом. Характерно, що в Рекомендації R (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи «Про роль державного обвинувачення в системі кримінального судочинства» пропонується спеціалізація державних обвинувачів як пріоритетність з точки зору організації державного обвинувачення (п. 8 Рекомендації).

Така схема забезпечує, на нашу думку, найбільш глибоке ознайомлення з матеріалами справи і не потребує особливих зусиль при підготовці до належного державного обвинувачення. На жаль, така практика не завжди може бути реалізована з об'єктивних причин, що визначають умови роботи прокуратури. Тому ми і надалі розглядатимемо ситуацію, коли прокурор, який підтримує обвинувачення в суді, знайомиться з матеріалами справи, що надійшла до суду, витрачає на це необхідний час і наміри виконати цю функцію з державною відповідальністю. Іншого рішення не може бути через те, що тоді нема необхідності розглядати матеріали, які стосуються подальшого планування слідства, відпрацювання версій, тактики слідчих дій у процесі судового розгляду.

Таким чином, прокурор, вивчаючи матеріали кримінальної справи, здійснює пізнавальну діяльність, отримуючи інформацію

шляхом вивчення усіх доказів, які зафіксовані в кримінальній справі у різних формах: протоколах, речових доказах, відео-записах тощо.

Безумовно, більша частина інформації в кримінальній справі надається у протокольній формі, менша — у предметній (речові докази, відбитки слідів) та наглядно-образній (відеозапис, кінозйомка). Це є пізнавальна діяльність прокурора і суду. Менша частина — предметна та наглядно-образна може бути значною мірою полегшена ще в період досудового слідства. Чим більшою мірою був реалізований під час досудового слідства процесуальний принцип безпосередності, тим більше створюється можливостей для впізнання фактів. Це досягається шляхом додання фото-, відео-документів, планів, схем, зліпків і відбитків слідів, зроблених при провадженні слідчих дій, тощо. Вивчення такого матеріалу не повинно ускладнювати роботу прокурорів, яким відомі сучасні можливості судових експертиз, а також відповідна література. Вивчення цього матеріалу створює правильну і повну розумову модель для державного обвинувача в процесі прийняття фактів як через їх опис, так і шляхом вивчення інших носіїв доказової інформації.

Пізнавальна діяльність прокурора полегшується тим, що всі матеріали, одержані під час досудового слідства, систематизовані відповідним чином, а обвинувальний висновок є основою обвинувачення.

Необхідно зазначити, що дослідження та оцінка доказів державним обвинувачем, який вивчає матеріали кримінальної справи, — це складний процес. На відміну від судового слідства, коли докази будуть сприйматися безпосередньо, прокурору необхідно здійснювати дослідження та оцінку з огляду на письмові та інші документи. Як свідчить багаторічна практика, таке вивчення вимагає особливо ретельного аналізу інформації та детального порівняння між собою різних доказів.

У практичному плані прокурору, вивчаючи матеріали справи, доцільно детально ознайомитися з постановою про притягнення обвинуваченого і протоколом його допиту. На підставі вивчення цих документів він одержує уявлення про епізоди як обвинувачення, так і про ставлення до них обвинуваченого. При цьому важливо встановити, чи не заявляв обвинувачений заперечень і як на це реагував слідчий, які були заявлені клопотання і як вони були вирішені.

З таких самих позицій визначається протокол про оголошення обвинуваченому про закінчення слідства і пред'явлення йому матеріалів справи. У цьому випадку також важливо звернути увагу на реакцію обвинуваченого, яка фіксується у вигляді його клопотання, або його захисника. На цій стадії підготовки до підтримання повинна проявлятися така якість державного обвинувачення, як уявлення. Записи в процесуальних документах та інші носії інформації мають сприяти створенню у нього образів, розумового уявлення простору, де скоїлася злочинна подія, уявлення про механізм її вчинення, дії учасників, знаряддя злочину, інші предмети, різні деталі і т. ін.

При вивченні матеріалів кримінальної справи прокурор повинен не тільки сприймати факти та картини подій в цілому, але й вивчати, порівнювати і оцінювати дії слідчого щодо відповідності їх нормам процесуального права і забезпечення повноти та об'єктивності розслідування. Всебічність, повнота та об'єктивність — різні боки одного цілого, по-різному розкривають суть вимог, які пред'являються до розслідування злочину і судового розгляду кримінальної справи. Ці категорії стали моральними принципами, притаманними діяльності прокурора-обвинувача.

Обов'язковою умовою всебічності є перевірка реально можливих версій, що стосуються подій злочину, особи винного, мотиву і мети вчинення злочину, виявлення обставин, що свідчать як проти, так і на користь обвинуваченого і підсудного¹.

Звичайно, на цій стадії головною є версія, покладена в основу обвинувачення. Проте не слід забувати, що обґрунтовуючи цю тезу (версію слідства), державний обвинувач повинен бути готовий доказати безпідставність інших версій, для цього при підготовці до підтримання обвинувачення він має знайти для кожної з них контрааргументи.

Під повнотою дослідження розуміють правильне і повне визначення предмета доказування, повне з'ясування всіх обставин, які підлягають доказуванню у справі, збирання, перевірку та оцінку всієї сукупності доказів, що належать до цієї справи. Об'єктивність дослідження в кримінальному процесі означає, що суд, прокурор, слідчий та особа, яка проводить дізнання,

¹ Див.: *Грошевий Ю. М., Хотенець В. М.* Кримінальний процес України. — Х., 2000. — С. 61.

повинні проявити неупередженість у збиранні, перевірці та оцінці доказів, безсторонність щодо всіх учасників процесу та інших осіб, які беруть участь у справі. Органи, що ведуть процес, повинні уникати як обвинувального, так і виправдувального ухилів.

Об'єктивний, неупереджений підхід до вирішення кримінальної справи — моральний обов'язок слідчого, прокурора та суду. Вивчаючи матеріал справи з метою підтримання державного обвинувачення, прокурору треба пам'ятати, за яких умов вони були одержані. Розкриття та розслідування злочинів — це складний та тривалий процес. При цьому трапляються помилки, відхилення від істини, сумніви і все те, від чого не застрахований навіть досвідчений слідчий.

Проте достовірність, повнота та об'єктивність можуть бути встановлені тільки внаслідок ретельної перевірки всіх реальних версій, спростування помилкових і підтвердження правильних пропозицій слідчого. Впоратися з цим може тільки слідчий, який самокритично може поглянути на себе, свої дії і проблему, яку вирішує, з боку. На нашу думку, при вивченні кримінальної справи державним обвинувачем також має бути присутній неодмінний елемент пізнання — фактор сумнівів.

Упередженість часто лежить в основі порушення закону. Упевнений в правильності своєї версії про винність обвинуваченого, слідчий помилково думає, що він діє в інтересах справи і може допустити порушення, які обмежують права обвинуваченого.

У зв'язку з цим іншим напрямком у пізнавальній діяльності державного обвинувача є встановлення того, чи не були допущені під час досудового слідства порушення кримінально-процесуального закону. Вони можуть бути суттєвими, якщо обмежили гарантовані законом права учасників процесу або іншим шляхом перешкодили повному, об'єктивному дослідженню обставин справи і вплинули або могли вплинути на правильне вирішення справи.

Важливим щодо оцінки об'єктивності та повноти є питання про тлумачення сумнівів. Усі обґрунтовані сумніви, які не вдасться усунути, тлумачаться на користь обвинуваченого. Сумніви у винності обвинуваченого (підсудного) можуть виникнути як у випадках невпевненості в достовірності тих чи інших доказів, так і у випадках, коли зібраних доказів недостатньо для того,

щоб цілком обґрунтувати висновок про факт, який є одним із необхідних елементів в обвинувальній тезі. Не слід думати, що питання про сумніви вирішуються тільки на заключному етапі доказування. Такі сумніви можуть виникати і в процесі самого доказування як під час досудового, так і на стадії судового слідства. Стосовно питання тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого заявляли свої позиції як процесуалісти, так і криміналісти.

Так, М. С. Строгович твердить: «Якщо при розслідуванні або вирішенні кримінальної справи якісь обставини викликають сумніви, той чи інший факт допускає можливість різного його тлумачення та пояснення, ті чи інші докази не створюють повну упевненість в їх достовірності, — ці сумніви повинні тлумачитись на користь обвинуваченого, рішення має бути прийняте в інтересах обвинуваченого»¹. Правильне рішення, на наш погляд, з питань факторів, які породжують сумніви, пропонує А. І. Ларін: «В обвинувальному висновку, не повинно бути місця для безпідставних тверджень та імовірних висновків. Усі сумніви, все те, що лише можливе, але не достовірне, має бути відсторонено»².

Вважаємо, що саме за позиції оцінки істинності й достовірності доказів необхідно підходити до вирішення багатьох питань доказування, в тому числі й за вирішення сумнівів, які при цьому виникають. Дослідження доказів має мету: а) пізнання, розкриття змісту доказів; б) перевірки достовірності існуючих фактів — доказів; в) встановлення узгодженості доказів. Така схема є логічною і повинна застосовуватися на всіх етапах дослідження доказів, зокрема і на етапі підготовки державного обвинувача до підтримання обвинувачення в суді.

Правильне розуміння категорій: істина — неправда; достовірність — правдоподібність — обов'язкові атрибути дослідження доказів кожною уповноваженою на це особою. Не випадково розуміння істини є одним з основних в теорії доказів. Це виявляється як у тому, що істинність є кінцевою метою доказування, так і вказівок на необхідність використання методів

¹ *Строгович М. С.* Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе. — М., 1955. — С. 211–212.

² *Ларин А. И.* Переход от вероятности к достоверности при проверке версий на предварительном следствии / Сов. криминалистика на службе следствия. — 1959. — Вып. 2. — С. 40.

та прийомів, що гарантують пізнання істини, про критерії обставин істини, що встановлюється в процесі доказування.

Поряд з категорією істини в теорії доказів є поняття достовірності цих доказів. Співвідношення істини та достовірності неодноразово служило предметом аналізу в юридичній літературі¹. При розмежуванні цих понять звертається увага на те, що категорії істини або неправдивості відображають суть наших знань, а достовірність — правдоподібність — форму передачі цих знань. «Істина об'єктивна, — зазначає П. В. Копнін. — Її зміст не залежить від свідомості людини, не змінюється залежно від доказів»².

Дійсно, зміст істини не залежить ні від свідомості людини, ні від її доказування. Разом з тим, сприяння цієї істини значною мірою залежить від того, в якій формі вона подається: достовірній чи правдоподібній. Якщо істина — це знання, що відбивають об'єктивну дійсність, то поняття достовірності вказує на її обґрунтованість, шлях, яким досягається ця істина, на її формування. Саме достовірність є основною вимогою до знань, які одержують у процесі доказування.

Достовірність — це доказана, обґрунтована істина, тобто форма передачі істини, її існування. Достовірність висновків слідчого, прокурора, суду означає, що ці висновки не тільки істинні самі по собі, але і відповідають дійсності, вони доведені та обґрунтовані, а особи, що оперують цими доказами, переконані в їх істинності й сприймають їх як фактичні дані (реальні обставини), а не припущення.

Недостовірність — це кількісна можливість існування цього факту, явища, обставин, проблемного міркування про можливості існування факту. Недостовірні знання не можуть мати доказового значення. Словесні інтерпретації: «можливо недостовірно», «дуже недостовірно», «недостовірність високого ступеня» і т. ін. — нічого не вирішують. Це якісні характеристики, які піддаються оцінці за допомогою об'єктивних критеріїв.

Достовірність або недостовірність висновків слідчого, суду, прокурора залежать як від достовірності або недостовірності

¹ Див., наприклад: *Ратинов Д. Р.* Вопросы познания в судебном доказывании // Сов. гос-во и право. — 1964. — № 8. — С. 107; *Эйсман А. А.* Теория доказательств в советском уголовном процессе. — М., 1966. — Общая часть. — С. 296–297.

² *Копнин П. В.* Диалектика как логика и теория познания. — М., 1973. — С. 226.

посилань і знань, що їх обґрунтовують (дані, які знаходяться у справі), так і від логічної форми висновку. Для того щоб мати можливість дійти достовірного висновку, повинні бути достовірними і тези (основні знання, посилання), аргументи (обґрунтування знань).

Таким чином, недостовірний висновок є наслідком проблематичного характеру, основного або обґрунтовуючого знання. Звідси виходить, що дослідження та оцінка доказів, у тому числі виникаючі сумніви, вимагають чіткого уявлення про те, достовірно чи недостовірно встановлені докази; якщо недостовірно, то в чому причина цього; недостовірна теза (посилка) чи недостовірні аргументи, які знаходяться у справі, або те й інше. Чітке розуміння цього дає можливість державному обвинувачу розібратися з доказами, які він аналізує, вибрати з них ті, що є на його погляд істинними і достовірними, визначити шляхи можливого переходу недостовірних відомостей у достовірні, якщо це можна вирішити шляхом судового слідства.

Недостовірна інформація неповна. У міру накопичення інформації (в судовому доказуванні — доказова інформація) підвищується ступінь недостовірності. При цьому цінною є та інформація, яка підвищує недостовірність на шляху до достовірності. Вона має містити нові відомості про предмет доказування, а не просто збільшувати кількість інформації про факт, який має місце.

Необхідно звернути увагу на те, що прокурор при дослідженні матеріалів справи, при підготовці до підтримання державного обвинувачення повинен постійно аналізувати достовірність тези, аргументів. Теза доказів завжди має бути точно визначеною і постійною. Впродовж процесу дослідження змісту доказів прокурор повинен мати чітке уявлення про те, що доказується конкретним фактом, чи не має місця підміна однієї тези іншою. В іншому разі це приведе до логічної помилки. Від подібних випадків слід відрізнити такі варіанти, коли здійснюється свідомо заміна тези, тобто, коли прокурор (слідчий, суд) приходять до висновку, що докази фактично встановлюють інший факт, а не той, який намагались доказати спочатку. Шлях перевірки достовірності доказів проходить перевірку достовірності джерела доказування (носія інформації відносно доказів) до встановлення достовірності знань про докази.

Усе це свідчить, що не тільки кінцевий результат має бути істинним, але і шлях, який веде до його досягнення, також мусить бути істинним. Можливість встановлення істини за справою узгоджується з моральною метою охорони прав та інтересів підсудного й інших учасників кримінального процесу, забезпечується доказуванням по справі державним обвинувачем. Для того щоб був законний, а отже і моральний вирок суду, необхідно, щоб увесь шлях, який йде до цього кінцевого (для відповідної стадії процесу) висновку, також був законним і моральним. Шлях цей складається із зібрання, дослідження та оцінки доказів. Доказування — це спосіб переконання в істинності. Значна частина державних обвинувачів розуміє свою мету — переконати суд і сприяти йому у винесенні судового рішення, яке ґрунтується на законі.

Слід визнати, що в поняття «докази» законодавець вклав значний моральний потенціал. Збір, дослідження та оцінка доказів — складний пізнавальний процес, на кожному етапі якого поєднуються такі аспекти психологічної діяльності слідчого, як пізнавальна, посвідчена та конструктивна. Разом з тим процесу пізнання притаманний процес оцінки, який постійно його супроводжує. Оцінена діяльність супроводжується діяльністю державного обвинувача на усіх етапах доказування і ґрунтується на добросовісності, об'єктивності, неупередженості суб'єкта оцінки. Ці моральні вимоги значною мірою збільшуються, коли йдеться про оцінену діяльність слідчого, прокурора і суду.

Наслідком такої оціненої діяльності є формування в кожному з них внутрішнього переконання. Відносно діяльності слідчого можна вести мову про поетапне формування у нього внутрішнього переконання. Спочатку на стадії порушення кримінальної справи — про наявність ознак складу злочину, потім — щодо причетності певної особи до здійснення злочину і у міру зростання внутрішнього переконання, яке знайшло своє відображення в обвинувальному висновку, стосовно визначення усіх елементів предмета доказів за цією кримінальною справою.

Для державного обвинувача формування внутрішнього переконання — це такий же обов'язковий елемент як для слідчого, так і судді. Це необхідна складова його діяльності відносно доказування, переконання суду. Обґрунтовуючи таке твердження, В. М. Савицький зазначає: «Внутрішнє переконання у винності

абсолютно необхідне прокурору, який приступив до здійснення своєї функції в суді першої інстанції. Це положення залишиться в силі незалежно від умов, за яких формувалося переконання прокурора в тій чи іншій конкретній процесуальній ситуації»¹. При цьому автор не виключає, що переконливість прокурора під час судового розгляду може суттєво похитнутися при зміні тієї фактичної бази, на основі якої виникла ця внутрішня переконливість. Звідси він робить висновок про те, що внутрішнє переконання державного обвинувача не є чимось незмінним. Прокурор повинен допускати можливість змін його внутрішніх переконань відповідно до встановлених фактів, інакше не можна казати про його об'єктивність. Разом з тим можливість змін внутрішніх переконань державного обвинувача не може позбавити його якостей категоричності та закінченості.

Правильне уявлення суті внутрішнього переконання необхідно прокурору для розуміння того, що внутрішнє переконання — це і процес дослідження, і його результат. Звідси процесуальний та моральний обов'язок державного обвинувача, який здійснює таку оцінку, проводити її шляхом самостійного дослідження доказів і не перекладати іншому.

Відсутність у прокурора права перекладати на інших осіб оцінку доказування дає підстави тлумачити внутрішнє переконання як самоствердження прокурора, формування ним особистого погляду на фактичні обставини справи, як необхідність, що впливає з його професійного і морального обов'язку.

На жаль, практика свідчить, що останнім часом трапляється все більше випадків, коли при розслідуванні злочинів у сфері господарської діяльності слідчі призначають «правові» або «юридичні» експертизи. Це пояснюється відсутністю у слідчих економічних, а інколи і юридичних знань, тому вони намагаються їх замінити призначенням експертиз, на вирішення яких ставлять правові питання: кваліфікація злочину, законність (незаконність) економічних дій, угода та ін. Розв'язування таких питань належить до компетенції слідчого, а не експерта.

Ця ситуація значно поліпшилася, коли у КПК України (ст. 128¹) з'явилась норма про участь спеціаліста при проведенні слідчих дій. Спеціаліст — це не заінтересована в справі особа,

¹ Савицький К. М. Государственное обвинение в суде. — М., 1971. — С. 199–201.

яка має відповідну освіту, або володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями чи навичками, використовуючи їх, сприяє слідчому у виявленні, закріпленні та вивченні доказів, дає пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають при проведенні слідчої дії.

На вимогу учасників процесу, в тому числі державного обвинувача, спеціаліст дає усні чи письмові консультації з питань, що потребують спеціальних знань.

Така консультативна діяльність спеціаліста може бути визнана як допустимою, так і необхідною. Це дуже важливо, якщо враховувати сучасні зміни у законодавстві, а також дефіцит кваліфікованих кадрів у правоохоронних органах. На нашу думку, державному обвинувачеві таку допомогу спеціаліста необхідно широко застосовувати.

Важливе значення в судовому слідстві мають планування і побудова версій. На жаль, маємо рідкісні випадки, коли державні обвинувачі складають докладний план обвинувачення, заздалегідь готують запитання підсудним, свідкам, експертам та іншим учасникам процесу.

Повнота слідства означає встановлення всіх обставин, які підлягають доказуванню по справі. Обставини, які мають значення за справою, автори теорії доказів у кримінальному процесі пропонують таку кваліфікацію:

«а) обставини, які входять у предмет доказування (в тому числі факти), що становлять предмет доказування і використовуються для доведення інших обставин, які входять до нього);

б) обставини, які не входять у предмет доказування, якщо їх дослідження становлять проміжний етап доказування;

в) обставини, які необхідно встановити для виявлення доказів;

г) обставини, знання яких є необхідними для перевірки та оцінки доказів;

д) обставини, які спростовують інші версії, крім однієї»¹.

Якщо до перелічених обставин додати зміст предмета доказування, що поєднується з деталізацією кожного з елементів складу злочину, тоді буде зрозумілою і фактична сторона належ-

¹ *Эйман А. А.* Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1966. – Общая часть. – С. 193—194.

ного вивчення кримінальної справи прокурором, який бажає повною мірою з'ясувати все вищезазначене.

Діяльність прокурора щодо аналізу визначених обставин повинна реалізовуватися при підготовці ним допоміжних матеріалів, які зможуть йому допомогти при підтриманні державного обвинувачення в судовому розгляді. Можливо, це необхідні витяги зі справи; допоміжні таблиці, які відображають взаємозв'язки епізодів злочинної діяльності; зв'язки злочинців між собою та інше. Такі матеріали нададуть прокуророві допомогу при підтриманні державного обвинувачення.

Особливу увагу з урахуванням гарантій охорони прав та інтересів особи необхідно звернути на повноту з'ясування обставин, які належать до особистості підсудного. Обов'язкові ознаки суб'єкта злочину — осудність і досягнення певного віку — мають бути встановлені та доказані в першу чергу. Потім необхідно визначити обставини, які впливають на ступінь та характер відповідальності підсудного, а також інші обставини, що характеризують його особистість. При цьому важливими є обставини, які необхідно з'ясувати, і які передбачені у статтях 66, 67 КК України як такі, що пом'якшують або обтяжують покарання. Моральний обов'язок прокурора по встановленню цих фактів підкріплюється вимогами закону.

Розглядаючи злочини, вчинені неповнолітніми, прокурор повинен визначити їхній вік, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які треба враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обрання заходу виховного характеру. Крім цього, необхідно з'ясовувати умови життя та виховання неповнолітнього, наявність дорослих підмовників і співучасників злочину та ін. (ст. 433 КПК). Виконання цих вимог слід розглядати як додержання норм процесуального закону та моральних принципів з боку державного обвинувача.

Відомі вимоги закону про необхідність виявлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23 КПК), з морально-етичних позицій в першу чергу повинні розглядатися відносно особи підсудного.

Наміри особи, в тому числі й злочинні, її світогляд, звички, погляди, дії формуються під впливом зовнішнього середовища, інших фактів, обставин, які сприяють реалізації злочинних намірів.

Враховуючи вищевикладене, в літературі пропонується при вивченні причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, визначити три групи обставин:

1) обставини, які сприяють формуванню антигромадських, індивідуальних намірів;

2) обставини, які сприяють перетворюванню цих намірів у злочинний умисел або злочинну необережність;

3) обставини, які створюють сприятливі умови для підготовки та здійснення суспільно небезпечних діянь, а також для настання злочинних наслідків¹.

Діяльність по збиранню, перевірці та оцінці доказів переважно базується на моральних принципах прокурора. Він повинен враховувати обставини, які викривають, та ті, що виправдовують підсудного, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його відповідальність.

Від професійної та моральної позиції прокурора значною мірою залежить правильне вирішення питання про задоволення можливих клопотань підсудного та інших учасників процесу, провадження необхідних слідчих дій у судовому розгляді.

Об'єктивність дослідження доказів не сумісна з обвинувальним ухилом, який може виявляти себе по-різному: ігнорування пояснень обвинуваченого; бездіяльність відносно перевірки версії обвинуваченого; поверховий аналіз доказів, які викривають або виправдовують особу; порушення прав обвинуваченого на захист. Це положення стосується обвинувального ухилу в період досудового слідства. Тому завдання державного обвинувача і стосується перевірки того, чи не було такого ухилу під час досудового слідства; які клопотання заявлялись обвинуваченим та його захисником і якою мірою вони задоволені слідчим.

Про обвинувальний ухил необхідно говорити і в іншому плані. Так, О. Я. Сухарев зазначає: «Відсутність чіткого розмежування функцій правосуддя і функції кримінального переслідування породжувала так званий обвинувальний ухил, який явно визначався в односторонній спрямованій активності суду»².

Зміни у кримінально-процесуальному законодавстві цілком позбавили процесуальну базу такого явища. У ст. 16¹ КПК «Зма-

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Теория доказательств. – М., 1999. – С. 214.

² *Сухарев А. Я.* Феномен российской преступности: Дис... д-ра юрид. наук. – М., 1996. – С. 36.

гальність і диспозитивність» не тільки проголошується принцип змагальності, але і демонструються гарантії її виконання: при розгляді справи в суді функції обвинувачення, захисту і вирішення справи не можуть покладатися на один і той самий орган чи одну і ту ж особу; функція розгляду справи покладається на суд; державне обвинувачення в суді здійснює прокурор, а у випадках, передбачених цим Кодексом, — потерпілий або його представник; захист підсудного здійснює сам підсудний, його захисник або законний представник. Прокурор, підсудний, його захисник чи законний представник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники беруть участь у судовому засіданні як сторони і користуються рівними правами та свободою у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом; суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створює необхідні умови для виконання сторонами їхніх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав. Сторони обвинувачення та захисту є рівноправними перед судом. Положення, закріплені законодавством, дуже важливі, але їх реалізація вимагає зусиль з боку державного обвинувача.

У першу чергу він сам повинен віддавати собі звіт у тому, що виключення обвинувального ухилу з його боку вимагає відсутності упередженості в оцінці доказів, уважного вивчення всіх документів і контраргументів. Його завдання у судовому засіданні — об'єктивно подати докази суду так, щоб у того також не виникло обвинувального нахилу. Чітке виконання норм КПК вимагає підвищеної відповідальності в цій частині.

Моральна позиція прокурора, яка дає змогу виключити ці негативні явища, має виявлятися в його неупередженості при перевірці доказів, у відсутності особистих симпатій та антипатій. До цього часу мова велась про внутрішнє переконання прокурора, в основному торкалися процесу перевірки доказів. Але значно більшою мірою ці питання знаходять свій вияв і при *оцінці доказів* з боку прокурора. Оцінка доказів, міркування про їх достовірність та значення формуються з позицій суб'єктивних та об'єктивних чинників. На стадії завершення оцінки доказів внутрішнє переконання прокурора, яке ми до цього розглядали як процес оцінки доказів, повинно стати внутрішнім переконанням як результат цієї оцінки.

Внутрішнє переконання прокурора є достовірним по формі, коли воно стає категоричним однозначним висновком. Однознач-

ність з позиції логіки означає неможливість протилежної або іншої думки по тих же фактах. Однозначність з позиції психології означає відсутність у прокурора будь-яких сумнівів у правильності зробленого ним висновку. Сумніви, як неминучі супутники об'єктивності, мали та мають місце на стадії дослідження та оцінки доказів. На час формування кінцевого внутрішнього переконання вони повинні бути відсторонені перевіркою тих фактів, які породжували сумніви.

Іншими словами, моральний аспект внутрішнього переконання прокурора формується за умов достатності та повноти зібраних доказів, об'єктивності, всебічності та правильності їх оцінки. За відсутності цього внутрішнє переконання перетворюється у вульгарну самовпевненість, основою якої стає бездоказова переконливість обвинувача, яка не має нічого спільного з об'єктивною істиною.

Якщо підсумовувати положення закону, вимоги теорії і практики, які мають забезпечити обґрунтованість та істинність внутрішнього переконання, то ми одержимо логічно зв'язану і цілісну систему. Так, внутрішнє переконання повинно ґрунтуватися тільки на тих фактичних даних, які були одержані в установленому законом порядку. Як докази ці фактичні дані можуть бути використані тільки після їх перевірки в порядку, визначеному законом. При цьому кожен із доказів має розглядатися як окремо, так і разом з іншими. Такі докази дають підстави зробити один можливий висновок: вся приведена діяльність мусить здійснюватися відповідно до вимог повноти, об'єктивності і всебічності дослідження. Тільки виконання усіх цих вимог може привести до правильного внутрішнього переконання, яке не слід змішувати з таким поняттям, як «переконливість».

Переконливість у психології — це здатність аргументів, доказів впливати при їх демонстраціях на свідомість людини. При цьому сам доказ може відображати помилкове уявлення. Прикладом цього є неправдиве визнання обвинуваченим своєї вини, самообмова або обмова кого-небудь, недостовірне впізнання пред'явленої особи чи предмета та ін.

Такі докази можуть виглядати дуже переконливими і при цьому бути далекими від істини. Правильність оцінки доказів повинна визначатися не переконливістю їх дії на прокурора і суд, а обґрунтованістю цієї оцінки, глибиною аналізу, який прово-

диться, обсягом та якістю знань, що застосовуються при цьому. Уміння не піддаватися зовнішній переконливості, не приймати за істинне неправдиве і не повернути на легший шлях виявляється не тільки в професіоналізмі обвинувача, але і в його моральних принципах, у тому числі такому важливому в кримінальному процесі принципі, як піддавати все сумніву. Проте граничним виявленням сумніву буде постійна підозра.

Не переступити цю межу — також моральна вимога до професії прокурора. Як підсумок дослідження та оцінки доказів у державного обвинувача повинно сформуватися досить чітке уявлення про характеристику доказів, зібраних по справі. «Оцінити докази, означає визначити їх значення, силу, переконливість, щоб на цій підставі дійти певних висновків по справі», — зауважує М. М. Гродзинський¹.

Отже, належним чином підготувавшись до процесу, державний обвинувач може вважати, що він готовий до підтримання обвинувачення в суді, а також вирішення питань наступного етапу: участь у плануванні судового слідства.

§ 4. Планування прокурором тактики судового слідства

Судові версії визначають зміст планування і тактику судового слідства. Разом з тим деякі працівники, в тому числі прокурори, висловлюють думку, що планування судового слідства доцільно здійснювати тільки по багатоепізодних та групових справах. Така позиція є помилковою, оскільки практика свідчить, що розгляд простих кримінальних справ необхідно здійснювати, запланувавши судове слідство. «Планування судового слідства є обов'язковим у кожній кримінальній справі, по якій проводилося дізнання або попереднє слідство, а також по справах приватного обвинувачення»².

Аналіз праць, в яких автори висловлюють думку про необхідність планування, дає підстави зробити висновок, що біль-

¹ Див.: *Гродзинский М. М.* Некоторые проблемы косвенных доказательств//Вопросы криминалистики. – М., 1964. – Вып. 2. – С. 4.

² *Ароцкер Л. Е.* Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. – М., 1964. – С. 66.

шість з них пропонують планування як перевірку версій під час досудового слідства. Але неможливо не враховувати, що і під час судового слідства виникають версії, які також необхідно перевіряти. Тому питання про судові версії потребують свого висвітлення відносно всього судового розгляду, а в даному випадку у зв'язку з плануванням судового слідства. Л. Ю. Ароцкер визначає судову версію як «обґрунтовану пропозицію суду про наявність або відсутність подій злочину, обставини його здійснення і про винність підсудного»¹.

У початковій стадії побудови версій суд оперує доказами, зібраними по справі. На відміну від слідчих версій, які в ряді випадків ґрунтуються як на доказовій, так і на орієнтованій інформації, судові версії повинні мати за основу тільки докази. Тому початкова версія суду по суті — є версією обвинувачення, представленою прокурором. Разом з тим ця версія не є остаточною та вона може піддаватися суттєвим корективам в процесі судового слідства. Неможливо виключити і такий варіант, коли в суді виникають нові версії з пред'явленням і вивченням нових доказів.

Більше того, навіть на початку судового слідства, приймаючи головною версією ту, яка закріплена в обвинувальному висновку досудового слідства, суд повинен завжди мати на увазі контрверсію, щоб не схилитися до обвинувальної позиції. Наявність такої контрверсії може стосуватися кожного з елементів складу злочину: самого факту злочинної події, механізму його здійснення, суб'єкта, його вини.

Судова версія — це не лише основа для планування судового слідства, але і припущення, які перевірені в суді, становлять достовірні висновки і є основою вироку. Як і будь-яка версія, судова будується з урахуванням усіх доказів, зібраних по справі. При вивченні доказового матеріалу суд враховує і приймає версію обвинувачення, але це не заважає йому та іншим учасникам процесу вже в цій стадії висувати пропозиції, які вимагають перевірки під час судового слідства. Звідси уважне відношення суду до всіх фактів, які встановлюються під час судового слідства, як вже відомими із матеріалів досудового слідства, так і новими. Якщо нові факти будуть досить обґрунтованими, вони

¹ Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. — С. 41–42.

повинні бути включені до нової версії суду. При цьому основу судової версії мають становити не просто різні факти, а визначена їх сукупність, обставини, які перебувають у причинних зв'язках. Версія має бути такою, що перевіряється.

Якщо судом відхиляються які-небудь доказові факти, що не узгоджуються з його версією, то це має бути достатньою мірою обґрунтовано. Суд повинен указати, чому він відхиляє інші версії і докази, які їх підтверджують.

Прокурор використовує версію обвинувачення при відпрацюванні концепції судового слідства і підготовки на цій основі особистих пропозицій, які він намічає довести до суду після оголошення ним обвинувального висновку. У розробці цієї концепції і підготовки пропозицій значну роль відіграє положення КПК.

У першу чергу, це ст. 16¹ КПК, яка закріпила принцип змагальності сторін. Цей принцип, безумовно, важливий сам по собі і визначає багато інших положень судового слідства: порядок допиту свідків, подання доказів, оголошення протоколів досудового слідства та ін. Особливе значення має положення про те, що суд не є органом кримінального переслідування і не виступає ні з боку обвинувачення, ні захисту, а створює необхідні умови для виконання ними їхніх процесуальних обов'язків. Це положення, крім інших його значень, може тлумачитись як можливість внесення сторонами пропозицій щодо планування та проведення слідства з метою створення необхідних умов реалізації їх процесуальних функцій.

У нормах КПК передбачено перелік таких судово-слідчих дій, як: допит підсудних, потерпілих, свідків, цивільних позивачів, цивільних відповідачів, експертів, заслуховування їхніх висновків, огляд речових доказів, оголошення протоколів слідчих дій та інших документів.

Так, норми КПК вказують на можливість проведення під час судового слідства таких слідчих дій, як: допит учасників процесу — підсудного (ст. 300); свідка (ст. 303); потерпілого (ст. 308), оголошення показань підсудного (ст. 301), оголошення показань свідка (ст. 306), пред'явлення для впізнання (ст. 309), проведення експертизи в суді (ст. 310), допит експерта в суді (ст. 311), огляд речових доказів (ст. 313), огляд і оголошення документів (ст. 314), огляд місця подій (ст. 315 КПК) та інше. Прокурору слід враховувати ці обставини при плануванні судового слідства.

При плануванні звертають увагу на ті положення, які стосуються планування та порядку проведення слідчих дій. На нашу думку, це: а) надання прокурору, який вперше вступив у справу, часу для ознайомлення з матеріалами справи і для підготовки до участі в судовому засіданні; б) можливість повторення в цій ситуації допитів свідків, потерпілих, експертів і проведення інших слідчих дій; в) надання державним обвинувачем доказів і викладення ним своєї думки по цих та інших питаннях, які виникають під час судового слідства; г) пред'явлення або підтримання цивільного позову; г) можливість відмови від обвинувачення або його зміни в бік пом'якшення.

Вимоги ст. 266 КПК «Участь захисника в судовому розгляді» можуть впливати на планування і порядок судового слідства. Особливе значення мають статті 297 і 299 КПК, що визначають порядок судового слідства, вимоги яких обов'язково враховуються при його плануванні.

Стаття 297 КПК визначає, що судове слідство починається з оголошення прокурором обвинувального висновку, а ст. 299 КПК передбачає, що обсяг доказів, які підлягають дослідженню, та порядок їх дослідження, визначаються постановою судді чи ухвалою суду.

Першим підсудного допитує прокурор, потім потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники, захисник (ст. 300 КПК). Після цього підсудному можуть бути задані запитання іншими підсудними, далі суд допитує підсудного. Суд має право протягом всього процесу допиту підсудного учасниками судового розгляду задавати йому запитання для уточнення і доповнення його відповідей. Цей порядок дослідження доказів свідчить, що принцип змагальності процесу знайшов своє реальне та повне закріплення в КПК. Разом з тим він має основне значення при визначенні порядку судового слідства, а отже, його планування. Прокурор зобов'язаний обов'язково враховувати ці положення, коли відпрацьовує свої пропозиції при плануванні, в тому числі маючи на увазі й виконання інших, крім названих, окремих слідчих дій (огляд, експертизи та ін.).

При розробці плану судового слідства основним є те, що версії мають бути перевірені. Для прокурора — це версії обвинувачення, тому після оголошення ним обвинувального висновку він мусить бути готовим на пропозицію судді висловити свої

конкретні пропозиції відносно порядку проведення судового слідства. При цьому обвинувач повинен враховувати, що справу вивчено як суддею, так і захисником, з боку якого можуть з'явитися контрпропозиції.

Плануючи свій варіант судового слідства, прокурору доцільно згрупувати докази, для того щоб їх пред'явлення мало цілеспрямований характер. Так, групування доказів можливе по епізодах, по особах, по механізму здійснення злочинів. При цьому прокурору слід мати на увазі, що послідовність переліку обвинувачених або свідків в обвинувальному висновку не є для нього обов'язковим відносно черговості їх допиту. Доцільно спланувати і першим допитати того підсудного, який давав під час досудового слідства найбільш конкретні свідчення, що пізніше були підтверджені іншими доказами. Тактично правильно спочатку пред'явити суду такі докази, а потім пропонувати перейти до інших. Так само необхідно підходити і до планування допиту свідків. Вони теж не завжди указані в списку в бажаній послідовності при їх допиті. Більше того, не завжди усіх свідків доцільно викликати і допитувати в суді. Це стосується тих свідків, показання яких не забезпечують нової доказової інформації, а повторюють уже викладене іншими. Важливо визначити, кого і в якій послідовності допитувати, тому прокурор повинен визначити для себе, які обставини мають бути висвітлені в кожному випадку, які питання слід задавати при допиті, які докази і допоміжні матеріали (схеми, таблиці, картки) необхідно використати. При цьому прокурор повинен визначити для себе, які обставини і якими процесуальними діями можуть бути встановлені. За яких ситуацій необхідно допитати експерта або призначити експертизу, за яких залучати спеціаліста, які обставини доцільно установити не з одного, а з декількох джерел.

Вирішуючи ці та подібні до них питання, прокурору слід зважати на можливість поповнення прогалин слідства, які він виявив при ознайомленні з матеріалами кримінальної справи. При цьому він мусить мати на увазі не тільки особисті дії щодо усунення прогалин слідства, але і можливі дії суду. Наприклад, передбачаючи діяльність проведення в суді експертизи, він планує заявити клопотання про виклик відповідного фахівця.

Пропозиції прокурора по плануванню судового слідства завжди повинні враховувати вид вчиненого злочину. Доцільніше

було б розробити криміналістичну методику розгляду справ в суді по окремих видах злочинів. Маючи таку методику, прокурору легше передбачити план майбутнього судового слідства і запропонувати обґрунтовані пропозиції відносно його проведення. За відсутності цих методик треба орієнтуватися на методику розслідування таких злочинів і на їх криміналістичну характеристику. Це дасть змогу згрупувати докази по механізму здійснення злочину, по суб'єктах тощо.

Поряд з цим заслугове засудження практика, коли державний обвинувач поводить пасивно при визначенні порядку дослідження доказів і його пропозиція відносно того, що судове слідство треба здійснювати «у відповідності з нормами КПК» або «допросити свідків згідно зі списком в обвинувальному висновку», є безмотивованою і непродуманою. Пропонуючи свій порядок дослідження доказів, який відповідає нормам процесуального кодексу, прокурор повинен коротко, але змістовно обґрунтувати свої пропозиції.

Визначенням послідовності допиту підсудних, свідків і потерпілих не вичерпуються пропозиції прокурора.

У розпорядженні учасників процесу цілий ряд слідчих дій і реалізація їх може бути необхідною під час судового слідства. Тому державний обвинувач повинен мати свої пропозиції і в цьому випадку. Тут головним є не тільки, яку слідчу дію запропонувати провести і як це обґрунтувати, але і тактично правильно визначити момент її проведення у судовому слідстві, погодження її за часом, а можливо за місцем з іншими слідчими діями.

Узагальнюючи сказане, можна констатувати, що на підставі ретельного вивчення матеріалів кримінальної справи і враховуючи вид здійсненого злочину, державний обвинувач повинен заздалегідь визначити найбільш доцільну тактику судового слідства, яка забезпечить всебічне, повне і об'єктивне дослідження доказів по справі. Ця тактика має реалізовуватися за активною участю прокурора, який пропонує суду черговість дослідження доказів: почати з допиту підсудного чи свідка; в якій послідовності допитувати підсудних, свідків; в якій частині судового слідства провести огляд речових доказів, огляд і оголошення документів; чи викликати експерта на допит; чи провести додаткову або повторну експертизу та ін.

Безумовно, що ці та інші пропозиції прокурора будуть скориговані з боку захисника, а також рішенням суду. Разом з тим на стадії подання доказів з боку обвинувачення прокурор має право і можливість відстоювати свою позицію відносно порядку судового слідства. Особливу увагу прокурор повинен звернути на можливість виникнення в суді питання щодо визнання доказів недопустимими, які можуть бути виявлені ще під час ознайомлення з матеріалами справи, тому ці обставини прокурором повинні бути враховані, якщо вони не призводять до недопустимості розгляду справи в суді. Складніше може бути з доказами, зібраними з порушенням конституційних прав і свобод людини, або з такими порушеннями КПК, які позначилися чи могли позначитись на їх достовірності, і які не можуть становити підґрунтя обвинувачення. Не може служити доказами повідомлена свідком, потерпілим, підозрюваним, обвинуваченим та іншими допитаними особами інформація, джерело якої невідоме або його неможливо перевірити.

Ці обставини можуть стати відомими тільки в суді, в умовах гласного, безпосереднього, змагального розгляду. Тому реакція прокурора повинна бути швидкою і без помилок за умови, що він добре вивчив матеріали справи і належним чином підготувався до підтримання обвинувачення. При визнанні судом доказу недопустимим і виключення його із числа доказів, прокурор повинен звернути увагу учасників процесу на наявність інших достовірних доказів, які підтверджують той чи інший факт.

При формулюванні перед судом своїх пропозицій відносно черговості розгляду доказів прокурор мусить це зробити, враховуючи наукове обґрунтування своїх пропозицій. Знаючи наукову основу формулювання такого переконання, прокурор постійно повинен мати на увазі, що його завдання в судовому розгляді — переконати в першу чергу суд та інших учасників процесу у правильності його позиції як державного обвинувача, що доказує винність підсудного. Тому і способи, які він визначає при пред'явленні доказів, а також при плануванні їх застосування, повинні відповідати вимогам наукової обґрунтованості, спираючись на всі аспекти формування внутрішнього переконання: психологічні, процесуальні і морально-етичні. А це означає, що при плануванні і пред'явленні доказів прокурор повинен науково обґрунтувати дієвість доказу, продемонструвати його відповід-

ність правилам допустимості, достовірності та належності й на підставі цього, порівнявши з іншими доказами, продемонструвати його доказове значення.

При цьому необхідно враховувати судово-слідчу ситуацію, яка склалась на момент судового слідства, і психологію суддів, яка виявилась у цей час. Зважаючи на ці фактори, державний обвинувач у процесі свого виступу може зробити акцент на моральний аспект формування внутрішнього переконання суддів. Попереднє ретельне вивчення матеріалів справи дасть змогу прокурору за його участі в плануванні судового слідства визначитися з тим, чи мають місце прогалини слідства чи їх немає, і якщо вони є, то яким чином їх можна заповнити.

Значним фактором, який впливає на планування і порядок судового слідства, є те, чи визнає свою вину підсудний. Деякі автори висловлювали обґрунтовані пропозиції про те, що коли підсудний не визнав своєї вини, то дослідження доказів треба починати з допиту свідків, які викривають підсудного, а потім переходити до допиту підсудного¹. Підставою для таких пропозицій є те, що в ході допиту свідків суд може одержати ряд викриваючих доказів, які потім можуть бути використані при допиті підсудного. Інші автори висловлюють пропозиції відносно початку дослідження доказів з допиту підсудного.

З аргументами першої групи авторів слід погодитися. Дійсно, продемонструвавши суду докази, які викривають підсудного і стали відомі з допиту свідків, державному обвинувачеві легше проводити допит підсудного, використовуючи ці докази, переконувати суд у винності останнього. Проте при цьому слід мати на увазі істотні особливості психології допиту свідків (потерпілих), які здатні перешкодити одержанню бажаного ефекту.

Допитуючи свідка в суді, необхідно уважно стежити за формою запитань, які йому задають, чи не викликає це напруження свідка, чи не збиває його з вірної позиції. Впливає на свідчення свідка і фактор забудькуватості інформації. Разом з тим інформація, яка вже повідомляється свідком у судовому слідстві, відома суб'єктам дослідження доказів. У судовому слідстві вона має скоріше нагадувальний характер. Тому спроба сторін нагадати свідку про забуті ним факти може виглядати як підказка,

¹ Див.: *Ароцкер Л. Е.* Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. – М., 1964. – С. 28.

яка спонукає його дати свідчення в інтересах однієї з сторін. Необхідно враховувати і такий психологічний чинник, як репродукція відтворення. Інакше кажучи, у допитуваного формується в свідомості не та картина, яку він зобразив як свідок злочину, а та, про яку він давав свідчення під час досудового слідства і можливо декілька разів. З'ясувати що-небудь нове із другої картини досить складно.

Прокурору необхідно пам'ятати про це і викликати у допитуваного в пам'яті початковий образ, який не був змінений подальшими свідченнями. Деяке значення при допиті свідків має і реакція присутніх на процесі, що також може плутати свідка, навіть за активних дій судді з підтримання певного порядку. Все це необхідно враховувати при конкретному вирішенні питань: з чого починати дослідження доказів — з допиту підсудного чи свідків. Заздалегідь передбаченої схеми тут не може бути. Л. Ю. Ароцкер запропонував такий порядок дослідження доказів в судовому засіданні, вважаючи, що він є найбільш результативним:

а) у першу чергу необхідно дослідити ті факти, що найбільше обгрунтовані доказами, зібраними під час досудового слідства (свідчення свідків-очевидців, які докладно розповідають про обставини справи);

б) розглянути факти в певній послідовності (хронологічній чи ін.), що дає можливість найбільш повно і всебічно дослідити обставини справи (наприклад, спочатку з'ясовуються обставини на місці злочину і проводиться судовий огляд місця події, потім допитуються свідки, очевидці і підсудний, а потім проводиться експертиза і пред'являються речі для упізнання і т. ін.);

в) додержуватися певної послідовності при проведенні не тільки різних, але і однакових судових дій, наприклад: при допиті лише свідків, потерпілих або тільки підсудних.

Так, свідків, які мають важливі дані, слід допитувати в першу чергу, а потім свідків, які володіють певною кількістю корисних відомостей. Доцільно спочатку допитувати підсудних, які давали під час досудового слідства найбільш повні і розгорнуті свідчення, а потім підсудних, які в своїх свідченнях дають певний обсяг інформації, і, нарешті, підсудних, які заперечують свою вину. Така послідовність допиту цілком виправдана, зазначав Л. Ю. Ароцкер, через те, що дає змогу державному обвинувачу

вачу використати найбільш докладніше свідчення одного підсудного для викриття інших, які не визнають себе винними¹.

У наведеній концепції Л. Ю. Ароцкера, на наш погляд, все правильно і вона може бути використана у відповідних ситуаціях. Проте однією такою концепцією не вирішується і не може бути вирішена тактика судового слідства в цілому, як і позиція державного обвинувача частково. У практичній діяльності рідко бувають такі ситуації, коли допитуваних осіб можна чітко поділити на категорії: добросовісні — недобросовісні, які володіють інформацією в повному обсязі або частково, і т. д. Свідок з малим обсягом інформації може знати і повідомити одну деталь, яка буде ціннішою, ніж свідчення багатьох інших. Шаблону у підході до визначення тактики судового слідства не може бути. Щоразу необхідно враховувати всі фактори, які визначають як природу доказів, так і способи доказування, використані для їх отримання.

Певні труднощі виникають при підтриманні державного обвинувачення по багатоепізодних справах, де суб'єктами злочинної діяльності є члени злочинного угруповання (організацій). Тут є можливими кілька варіантів планування судового слідства:

а) дослідити увесь комплекс дій по кожному епізоду: допитуються підсудні, свідки, потерпілі, досліджуються документи і речові докази, заслуховуються експерти. Такий прийом дає змогу досконально вивчити кожний епізод, але не створює загальної картини злочинної діяльності й чіткого уявлення відносно ролі кожного з підсудних (членів організованого злочинного угруповання — ОЗУ) і усієї її злочинної діяльності;

б) провести тільки допити свідків і підсудних по кожному епізоду окремо, всі інші докази дослідити відносно всіх епізодів одразу. Такий варіант доцільно застосовувати у ситуації, коли підсудний заперечує свою вину, а свідки його викривають. Одночасне дослідження всіх цих доказів без поділу їх по епізодах сприяє формуванню уявлення в цілому про злочинну діяльність ОЗУ;

в) провести по всіх епізодах тільки допит підсудних, а інші допити проводити, не пов'язуючи з епізодами, але конкретизуючи відносно кожного підсудного.

Останній варіант Л. Ю. Ароцкер визнає як такий, що найбільш часто трапляється в судовій практиці. Можливо, це було

¹ Див.: Ароцкер Л. Е. Поддержание государственного обвинения в суде. — М., 1965. — С. 29–30.

характерним для 70-х років ХХ ст., коли узагальнювався матеріал, який ми наводимо. За сучасних умов дослідження доказів, в тому числі допити та інші слідчі дії, необхідно планувати і здійснювати так, щоб із аналізу конкретних епізодів складалася загальна картина дій підсудних, особливо організованого злочинного угруповання, щоб можна було встановити не тільки рольову функцію членів, але і конкретні дії кожної особи по кожному епізоду, а це може забезпечити тільки комбінації 1-го і 2-го варіантів. Доцільно запланувати спочатку допит кожного підсудного по кожному з епізодів, а потім дослідити докази, які належать до всіх епізодів і до всіх підсудних. При цьому, як уже зазначалося, першим необхідно запланувати допит тих підсудних, які визнали себе винними і дали відповідні свідчення.

Головне в плануванні вибрати таку тактику слідства, щоб державний обвинувач у процесі судового слідства мав змогу продемонструвати суду докази, які спростують всі інші версії, і на цій основі переконати суд у винності підсудного.

Розділ 2

ПРОКУРОР У СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

§ 1. Участь прокурора при попередньому розгляді справи суддею

Попередній розгляд справи починається з доповіді прокурора щодо можливості призначення справи до розгляду. Готуючись до участі у попередньому розгляді справи суддею, прокурору необхідно відповісти на питання, які передбачені у ст. 237 КПК, а саме:

- 1) чи підсудна справа відповідному суду;
- 2) чи немає підстав для закриття справи або її зупинення;
- 3) чи відповідає обвинувальний висновок нормам процесуального законодавства;
- 4) чи немає підстав для зміни, скасування або обрання запобіжного заходу;
- 5) чи немає процесуальних порушень, без усунення яких справа не може бути призначена до розгляду;
- 6) чи немає підстав для притягнення до відповідальності інших осіб за вчинений злочин;
- 7) чи відсутні підстави для притягнення обвинуваченого до відповідальності за більш тяжкий злочин.

Аналізуючи матеріали кримінальної справи, прокурор обов'язково повинен приділити увагу цим питанням і при встановленні підстав, за якими суд може направити справу на додаткове розслідування, необхідно завчасно звернутися до суду з письмовим проханням про повернення справи у прокуратуру на підставі ч. 4 ст. 232 КПК або висловити думку про повернення справи в порядку ст. 249¹ КПК, посилаючись на недостатню перевірку справи відповідно до вимог ст. 228 КПК.

Разом з тим, з метою запобігання необґрунтованого або незаконного повернення справи на додаткове розслідування із стадії попереднього судового розгляду за ініціативою суду,

обвинуваченого, його захисника чи законного представника, потерпілого та інших учасників процесу (ст. 246 КПК) прокурору потрібно з'ясувати: чи не допущено істотних порушень вимог процесуального законодавства на стадії досудового слідства, без усунення яких справа не може бути призначена до слухання. Такі істотні порушення перелічені у ст. 370 КПК, у тому числі: а) порушення прав обвинуваченого на захист; б) розслідування справи особою, яка підлягає відводу; в) відсутність перекладача у обвинуваченого за наявності підстав для його участі; г) неперед'явлення обвинувачення і матеріалів розслідування для ознайомлення; ґ) обвинувальний висновок не затверджений прокурором, а прокурор не скористався своїм правом завчасно звернутися до суду з письмовим проханням повернути справу в прокуратуру в порядку ст. 232 або 249¹ КПК.

Під час попереднього розгляду справи у суді не обговорюється і не вирішується питання щодо винуватості особи, але це не дає підстави прокурору формально підходити до підготовки до участі у судовому процесі. До попереднього слухання справи прокурор повинен: а) вивчити і законспектувати матеріали справи з аналізом доказів; б) скласти план доповіді і обґрунтування своєї позиції з тих питань, які з'ясовує суд (ст. 237 КПК); в) ознайомитись з матеріалами: документами, скаргами, клопотаннями, які надійшли безпосередньо до суду після направлення справи прокурором; г) відпрацювати позицію інших учасників процесу, їх можливих клопотань, враховуючи, що постанова судді про призначення справи до розгляду оскарженню не підлягає, на неї не може бути внесене подання прокурора (ст. 245 КПК). Характерно, що у наказі Генерального прокурора № 5 гн від 19 вересня 2005 р. зазначається, що при попередньому розгляді справи доповіді прокурора щодо можливості призначення справи до розгляду і його думка щодо клопотань інших учасників процесу повинні бути об'єктивними, ґрунтуватися на матеріалах справи та нормах закону (п. 5. 2).

Виконання цих вимог прокурором можливе при глибокому вивченні матеріалів справи, нормативних матеріалів, судової практики і спеціальної літератури.

За результатами досудового розгляду справи суддя своєю постановою приймає одне з рішень, передбачених ст. 244 КПК:

- 1) про призначення справи до судового розгляду;
- 2) про зупинення провадження по справі;
- 3) про повернення справи прокуророві;
- 4) про направлення справи за підсудністю;
- 5) про закриття справи;
- 6) про повернення справи на додаткове розслідування.

На підставі вимог КПК зупинення провадження по справі суддя може винести у випадку, якщо обвинувачений захворів або місце його знаходження невідоме.

Вирішення питання про направлення справи за підсудністю суддя приймає відповідно до вимог статей 33–42 КПК, цими ж нормами повинен користуватись і прокурор. Щодо зупинення провадження або направлення справи за підсудністю у прокурора, який бере участь у попередньому розгляді, майже ніколи не виникає труднощів, оскільки ці питання чітко регламентовані нормами КПК і не вимагають детального дослідження. Зовсім інший підхід прокурора повинен бути при вирішенні питань щодо закриття справи або направлення її на додаткове розслідування.

Відповідно до ст. 248 КПК при наявності обставин, передбачених статтями 6–11¹ цього Кодексу, суддя своєю постановою закриває справу, скасовує запобіжні заходи, заходи забезпечення цивільного позову і конфіскації майна, а також вирішує питання про речові докази, зокрема, про гроші, цінності та інші речі, набуті злочинним шляхом.

Закриття справи за ст. 6 КПК можливе лише за наявності безпосередніх підстав, що виключають оцінку доказів, тобто прокурору, як і судді, достатньо встановити обставини, що виключають провадження в кримінальній справі, і прийняти рішення про закриття.

Слухання справи з постановою про звільнення особи від кримінальної відповідальності, тобто за nereабілітуючими підставами (статті 7–11¹ КПК) на попередньому судовому розгляді може закінчитися як винесенням постанови про закриття справи, так і призначенням її до судового розгляду у разі, якщо:

а) суд вважає за необхідне дослідження підстав звільнення особи;

б) у справі проходять особи, відносно яких прокурором затверджений обвинувальний висновок і роздільне їх слухання неможливе. Враховуючи те, що завданнями попереднього слухання є: визначення відсутності суттєвих процесуальних порушень, за наявності яких слухання неможливе, а також підготовка умов для успішного судового розгляду, а не вирішення питань щодо винності особи у вчиненні злочину, прокурору необхідно уважно аналізувати законність рішень, які приймає суд. У випадках, коли суд у стадії попереднього розгляду справи приймає постанову про її повернення на додаткове розслідування або про закриття, при цьому виходить за межі вказаного завдання, то така постанова є незаконною і прокурор повинен подати апеляцію про її скасування.

Активність прокурора у підготовчій частині судового засідання створює умови для вичерпного дослідження доказів у подальших стадіях судового розгляду справи. Ці обставини вимагають від прокурора бути уважним при вирішенні судом процедурних питань, особливо клопотань, які заявляють інші учасники судового розгляду.

§ 2. Участь прокурора в судовому слідстві. Тактичні прийоми судового слідства

Аналіз дослідження питань тактики допиту свідчить, що фахівці значну увагу приділяють проблемам допиту під час досудового слідства і менше — допиту в суді. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати теоретичну концепцію допиту в суді.

Найбільш раціональну концепцію допиту запропонував російський науковець Р. С. Белкін, який наукові положення і практичні рекомендації, що стосуються допиту, згрупував у три блоки: 1) психологічний; 2) правовий та моральний; 3) тактичний і організаційно-технічний. До блоку психологічних положень належать: положення загальної психології про психологічні процеси, які впливають на формування свідчень (сприйняття, запам'ятовування, види і властивості пам'яті, відтворення та ін.), а також положення судової психології, які відображають специфіку процесу спілкування між учасниками допиту, психоло-

гічний вплив обстановки на допит, викриття неправдивих свідчень і т. ін. Такі визначення свідчать про те, що тактика допиту в цілому і окремі її елементи мають ґрунтуватися на психологічному базисі.

Блок правових і моральних положень включає питання процесуального порядку допиту, його етики та ін. Він органічно поєднаний з тактичним блоком. Це обумовлене як тісними зв'язками тактики з нормами процесуального права, так і змістом тактичних прийомів. Особливе значення має тактика допиту в суді, визначальними положеннями якої є:

- процесуальна процедура допиту;
- ситуація, за якої проводиться допит;
- характеристика особистості допитуваного, його поведінка під час допиту.

Процесуальна процедура допиту в суді визначена нормами Кримінально-процесуального кодексу. При цьому необхідно враховувати, що допит здійснюється не тільки судом, але і сторонами, кожна із яких — прокурор, захисник займають різні позиції у цій пізнавальній діяльності. Різні інтереси переслідують підсудний, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач. Відображенням цього є обставини, коли кожний учасник намагається так використати допит, щоб виразніше висвітлити факти, які підтверджують модель події, яку обстоювано перед судом.

У зв'язку з цим суду надано процесуальне право регулювати процес пізнання цими учасниками. Разом з тим він зобов'язаний регулювати і відносини між ними. Від головуючого залежить упорядкування процедури допитів. Обстановка допитів має бути діловою, спокійною, безконфліктною. Виникнення конфліктів і їх розвиток можуть ускладнити процес допиту, звести нанівець тактичні прийоми його проведення, перешкодити встановленню істини в суді. Тому обов'язок державного обвинувача — уважно стежити за особливостями ситуації допиту, впливати позитивним чином на її розвиток. Сторони мають бути ввічливими, уважними. Не можна допускати грубого поводження.

При участі державного обвинувача в судовому слідстві можуть виникати труднощі психологічного, пізнавального, процесуального і тактичного характеру. Тому розглядаючи питання про участь прокурора на допитах, доцільно йому порекомендувати:

- спокійно сприймати всі факти, які повідомляють суб'єкти допиту, та розумово переробити цю інформацію;
- своєчасно порівнювати її з раніше одержаною інформацією і тією, яку він планує одержати під час судового слідства;
- впливати на діяльність захисту за допомогою фактів, обстоюючи версію обвинувачення;
- активно перед судом реагувати на дії захисту та інших учасників, які намагаються перекручувати факти, покладені в основу версії.

Безумовно, вирішення цілого комплексу основних завдань — велике психологічне навантаження, що вимагає від прокурора активізації сил і розумової діяльності. Значною допомогою йому буде зібрання всієї інформації по справі та її аналіз з урахуванням інтересів обвинувачення. На цій підставі прокурором відпрацьовується лінія поведінки в суді, з урахуванням цього складається попередній план, який він реалізує при допитах.

Разом з тим, багатогранні інтереси різних учасників процесу ведуть до всебічного дослідження інформації, яка з'ясовується при допитах. Це, безумовно, сприяє більш глибокому всебічному аналізу кожного факту, який повідомляється. Якщо в суді допитують особу, яка не давала свідчення під час досудового слідства, все одно пізнавальна діяльність учасників процесу більш конкретна і підготовлена до певних несподіванок, оскільки в кожному випадку вже визначена мета допиту. При допиті під час судового слідства надходить значна частина інформації. Тому психологічно важливо створити такі умови під час допиту, які б сприяли найбільш повному викладенню фактів, що відомі допитуваній особі.

При цьому прокурору, суду, а також захиснику необхідно пам'ятати, що особа, яку допитують у суді, залучається до складного психологічного спілкування, яке характеризується відповідною напруженістю. Ця напруженість не залежить від тривалості допиту, вона існує внаслідок цих обставин судового слідства і повинна враховуватися прокурором.

За такої ситуації особливого значення набувають обставини, які створюють позитивні умови для діалогу суб'єкта та об'єкта допиту: форма звернення, формулювання запитань, реакція на відповідь, додаткові питання і їх направленість та характер тощо.

Важливо, щоб від самого початку допиту не допускати скованості, тому необхідно демонструвати уважність, об'єктивність. Для свідків і потерпілого, а можливо, і підсудного великий вплив мають ті обставини, що психічне спілкування в суді здійснюється в присутності багатьох осіб. Це може привести до того, що свідомість осіб, яких допитують, може розсіюватися, відхилятися. В умовах судового засідання свідки і потерпілі більш емоційно сприймають адресовані їм питання. За своєю формою питання мають бути коректними, не роздратовувати тих, кого допитують. Можна повторити питання декілька разів. Але це не означає, що вони не можуть бути повторені з метою уточнення того, що було сказано. Для цього треба змінити форму питання — відмовитись від нього в даний момент допиту, а потім через деякий час запитати по-іншому.

Особа, яку допитують в суді, часто важче сприймає питання, які їй задають, і не може вирішити найпростіше розумове завдання. Тому потрібно дати їй можливість заспокоїтись, а також стежити за тим, щоб на неї не чинився вплив зовнішнього роздратування, гомін у залі, сміх, репліки та ін., яких не можна допускати. Уважне ставлення до свідчень особи, яку допитують, дає змогу викликати у неї бажання розповісти значно більше від того, що їй відомо за справою; активізувати розумову діяльність, а грубе, неуважне відношення, неповажні репліки спроможні викликати скованість і принизити психічну активність.

Все це вимагає, щоб питання були поставлені обережно, обмірковано, щоб не викликали пожвавлення й сміху в залі, через те, що подібна реакція може бути сприйнята особою, яку допитують, як глузування над нею. Особливо прокурору необхідно стежити за тим, щоб питання захисника не були направлені на заплутування свідків обвинувачення, посилення напруги його стану. При постановці подібних запитань прокурор повинен негайно заявити суду клопотання про їх зняття.

При допиті в умовах судового слідства має значення кожна деталь, в тому числі й тон, яким буде задано питання. Закон надає право прокурору в разі суттєвих розходжень у свідченнях у суді і досудовому слідстві, а також при відмові від свідчень суб'єкта заявляти клопотання про оголошення свідчень, які він давав раніше. Такий спосіб може дати значну перевагу прокуророві. Разом з тим після оголошення свідчень довіра до допитуваного може бути значно підірвана, в тому числі і в судді.

Поведінка державного обвинувача при допиті осіб у суді, тон його запитань повинні чітко свідчити про те, що основна лінія його поведінки — бажання встановити істину по справі. При належній реалізації цього подібну позицію спроможний оцінити не тільки захисник, але й підсудний.

Враховуючи особливості тактики допиту в судовому засіданні, прокурор повинен продемонструвати чіткість і послідовність запитань: неупередженість своєї позиції, терпимість, коректність і офіційність, повагу до суду і всіх учасників процесу; доступну форму розмови; упередження для допитуваних комфортної ситуації; повноту і вичерпність з'ясування всіх спірних питань. Тобто своєю поведінкою прокурор схиляє допитуваного до правдивих показань.

Допити, які здійснюються під час судового слідства, мають такі різновиди: *основний, додатковий, повторний, перехресний, шаховий* допит на очній ставці і допит із пред'явленням доказів. Тактичне вміле використання прокурором усіх видів допиту надає йому можливість для одержання від допитуваних осіб правдивих і достовірних свідчень, встановлення фактів помилок або помилкових свідчень, зумовлених іншими причинами.

Основний допит підсудного, потерпілого і свідків, у якому беруть участь суд та інші суб'єкти судового слідства, найбільш важливий. Він починається з вільної розповіді допитуваного про те, що йому відомо по справі. Практика свідчить, що вільна розповідь, яка не переривається запитаннями і репліками, — найбільш точна форма свідчень. Тому не слід квапити допитуваного, щоб його свідчення були «ближче до справи» (крім випадків, коли він ухиляється від предмета допиту), або обмежувати повідомленого під час досудового слідства. На наш погляд, усе це неприпустиме не тільки з позиції психології, але й завдань судового дослідження справи як самостійного етапу в пізнанні об'єктивної істини по справі. Вислухавши розповідь, можна скласти більш повне уявлення про психічний склад допитуваного, а також про те, чи має він намір казати правду. Досвід свідчить, якщо допитуваний вирішив казати неправду, то у вільній розповіді він все менше відхиляється від правди, ніж на відповідях, де вся його увага концентрується на запитаннях, які йому задають. Вказані особливості необхідно враховувати прокуророві при плануванні тактики допиту конкретної особи. При цьому

слід пам'ятати, що при допитах він повинен проявляти активність. Особлива підготовка потрібна при допиті особи, яка викликана в суд за ініціативою прокурора. При цьому необхідно заздалегідь підготуватися до такого допиту, з'ясувати для себе, які обставини підлягають встановленню, які питання необхідно задавати та ін.

Якщо прокурор допитує особу, викликану за ініціативою захисту, то йому необхідно мати загальне уявлення, про які факти будуть свідчення і швидко, з урахуванням відповідей допитуваного, підготувати власні запитання. Ці питання не повинні переслідувати мету збити допитуваного з його позиції, вони повинні бути спрямовані на встановлення істини. Повнота і об'єктивність слідства тільки виграють від того, що прокурор своїми запитаннями уточнює факт, який встановлюється, буде сприяти його детальному вивченню або, навпаки, продемонструє перед судом та іншими учасникам недостовірність даного факту.

Додатковий допит проводиться прокурором з дозволу головуючого суду в будь-який момент судового слідства, коли під час основного допиту не з'ясовані деякі обставини або вони потребують уточнення і пояснення допитуваного.

Повторний допит, як правило, проводиться, коли виникають сумніви щодо правдивості й точності первісних свідчень. Він може бути проведений також у будь-який момент слідства, але, як свідчить практика, краще відразу ж, як тільки з'явиться в цьому необхідність. При цьому необхідно враховувати, що особа, яку повторно допитують, перебувала у залі суду і їй відомі свідчення інших свідків, потерпілих, підсудних, що може вплинути на зміст її свідчень.

Тому прокуророві необхідно відрізнити те, що допитуваний знав раніше по справі, від того, що йому стало відомо під час судового слідства. Щоб виділити повторні спогади факту від перших свідчень, доцільно допитувати в послідовності, зворотній передуючому допиту, або в інший спосіб. Для правильної оцінки повторних свідчень доцільно дослідити їх історію, процес становлення від допиту до допиту.

Специфічною формою судового допиту, яка не характерна для судового слідства, є *перехресний допит*. Такий допит проводиться за одними і тими самими обставинами з кількома учасниками процесу: державним обвинувачем, судом, захисником,

підсудним, потерпілим та іншими. Згідно з нормами КПК такому допиту можуть підлягати підсудні, потерпілі, свідки та експерти. Незважаючи на те, що цей тактичний спосіб використовується на практиці, в законодавчому порядку він регламентується у загальному вигляді. Учасники процесу використовують такий допит після основного, коли виникає необхідність усунути неповноту і суперечності у свідченнях допитуваного. Тому цей допит є засобом для вияву сумлінної помилки або недостатньої обізнаності допитуваного. Ця слідча дія може проводитись як у межах основного, так і при додатковому або повторному допиті.

Перехресний допит впливає на психіку допитуваного, що може викликати нервові перевантаження, порушити процес сприйняття. Тому при перехресному допиті обвинувач має бути спокійним, коректним, чутливо реагувати на будь-які зміни в показаннях, здатним до негайної постановки запитань.

Під час судового слідства в ряді випадків застосовується *шаховий допит*. Суть його в тому, що при основному допиті особі одночасно ставиться запитання вже допитаним особам по тих же обставинах, які встановлюються і при основному допиті. Такий спосіб може бути використаний прокурором, коли допитуваний не досить чітко або неявно висловлює свої свідчення, плутається в них.

Мета шахового допиту — підтвердити або спростувати свідчення інших осіб та тих даних, які були отримані при основному допиті певної особи. Він може бути здійснений у зв'язку з допитом підсудного, потерпілого, свідка експерта. Шаховий допит відрізняється від перехресного тим, що при шаховому допиті допитує одна особа, а при перехресному багато; при шаховому допиті одні й ті самі обставини з'ясовуються однією особою, яка допитує різних осіб, а при перехресному декілька осіб, які допитують, з'ясовують одні й ті самі обставини у однієї особи. Щоб шаховий допит був ефективнішим, необхідно дотримуватися деяких вимог, пов'язаних з його сутністю.

Шаховий допит необхідно проводити тільки стосовно осіб, які раніше вже були опитані в суді, тобто після основного допиту. Як зазначає Л. Ю. Ароцкер, «неможливо порушувати порядок допиту, що передбачений КПК, і задавати підсудному, свідкам, потерпілим питання по окремих обставинах справи до того, як

буде проведений основний допит»¹. Треба вміло поєднувати основний та шаховий допити з тим, щоб були з'ясовані всі обставини справи, які цікавлять прокурора, захисника і суд.

Проводячи шаховий допит, прокурор повинен чітко дотримуватися черговості допиту сторонами, як це визначено у КПК. Тактичними способами шахового допиту є:

1. Ставлення питань уже опитаним свідкам, потерпілому, підсудному.

2. Визначення того, кому першому з них будуть поставлені питання.

3. Не переривати цілісності основного допиту, який проводиться, з тим щоб не відхилятися від теми основного допиту.

Додержання указаних тактичних заходів при проведенні шахового допиту дасть змогу прокурору провести його на високому професійному рівні.

2.1. Очна ставка

Однією з форм судового допиту є очна ставка. Як зауважує професор В. Ю. Шепітько: «Очна ставка — це слідча (судова) дія, яка полягає в попереминому і первинному допиті в присутності раніше допитаних осіб про обставини, стосовно яких вони дали істотно суперечливі показання»². Тобто якщо у свідченнях підсудного, свідків, потерпілого є суперечності, суд має право для їх усунення провести очну ставку. Вона може бути між підсудними, свідками і потерпілими, а також між підсудними і свідками, потерпілими. Очні ставки можуть проводитися тільки між особами, які вже були допитані. Якщо очна ставка проводиться за ініціативою прокурора, то він першим задає питання. Запитання повинні адресуватися тій особі, яка, на думку прокурора, дасть правдиві свідчення. При проведенні очної ставки треба уважно стежити за реакцією кожного з її учасників: міміка, хвилювання, мова та ін. Практика знає випадки, коли очна ставка, яка не давала бажаних наслідків під час досудового слідства, була ефективною в суді. При цьому мають велике значення такі фактори: обстановка судового засідання, публічність, великий потенціал зібраної інформації та ін., що значно вплива-

¹ Ароцкер Л. Ю. Тактика и этика судебного допроса. — М., 1969. — С. 26.

² Шепітько В. Ю. Криміналістика. — Х., 2001. — С. 156.

ють на учасників очної ставки. Такий вплив може бути як позитивним, так і негативним для встановлення істини.

Практика свідчить, що ефективність очної ставки значно підвищується, якщо на ній пред'являють докази і активно використовують перехресний допит. Прокурору необхідно враховувати ці особливості при підготовці до проведення очної ставки: з'ясувати причину істотних суперечностей у свідченнях; характер взаємовідносин між допитуваними в їх поведінці під час досудового слідства і в суді; спробувати визначити ступінь їх щирості. Залежно від цього продумати черговість допиту, намітити питання та визначити, які тактичні засоби треба використати для посилення позитивного впливу на учасників очної ставки, щоб закріпити цей вплив. Разом з тим під час очної ставки не слід робити поспішних висновків про те, хто з її учасників дає правдиві чи неправдиві свідчення. Враження можуть бути помилкові. Тому тільки аналізуючи всі докази по справі, можна правильно оцінити свідчення осіб, опитаних на очній ставці. Успіх при проведенні будь-якої форми судового допиту — основного, перехресного, повторного, додаткового, шахового, очної ставки забезпечується використанням тактичних прийомів допиту. Тактичні прийоми судового допиту — це рекомендації, які склалися на підставі використання в судочинстві даних психології, логіки, криміналістики, а також узагальнень практики. Головна мета таких прийомів, як зауважує В. Т. Маляренко, надати допомогу особі, яка допитує, в цілеспрямованому встановленні через виявлення й усунення перешкод, які майже завжди стоять на цьому шляху¹. Безумовно, що всі тактичні прийоми допиту повинні ґрунтуватися на нормах кримінально-процесуального права та загально визнаних моральних цінностях.

У судовій практиці широко використовують як найбільш ефективні, що ґрунтуються на психології допитуваного, такі тактичні прийоми допиту: раптовість, використання позитивних властивостей особи, порівняння, уточнення, деталізація, нагадування та ін.

Раптовість. Сутність цього прийому полягає в тому, що прокурор під час допиту без будь-якого зв'язку з попередніми питаннями і відповідями, ставить раптове запитання, на яке

¹ Див.: *Маляренко В. Т., Вернидубов І. В.* Прокурор у кримінальному судочинстві. — К., 2001. — С. 149.

допитуваний повинен негайно дати відповідь. Через те, що між цим і попереднім питаннями немає логічного зв'язку, допитуваний не в змозі швидко зорієнтуватись і тому може повідомити факти, які він хотів приховати від суду.

Використання позитивних властивостей особи. Суть цього методу полягає в тому, що прокурор ставить такі запитання, які враховують позитивні якості допитуваного, його чесність, прямоту, сміливість, заслуги в минулому або зараз, службовий або сімейний стаж. Посилання на ці якості особи свідчать про несумісність з ним неправди і часто допомагають одержати правдиві свідчення.

Порівняння використовується для виявлення і усунення суперечностей у свідченнях окремих осіб чи між ними та іншими доказами. Прокурор не тільки одержує від допитуваного інформацію про обставини, які мають значення по справі, але і її аналізує: порівнює свідчення між собою щодо їх внутрішньої узгодженості, а також з повідомленнями інших осіб, висновками експертів, речовими доказами, документами і протоколами слідчих дій. Якщо буде встановлено протиріччя, прокурор повинен звернути увагу допитуваного на ці суперечності в його свідченнях і запропонувати пояснити це.

Ефективність цього методу залежить від правильного відбору фактів, з якими проводиться порівняння.

Уточнення. Використовуючи цей прийом, прокурор конкретизує інформацію, яка повідомляється. Це стосується окремих моментів події: часу і місця здійснення окремих дій, їх послідовність тощо.

Уточнення допомагає відокремити в свідченнях те, що допитуваний бачив або чув від його припущень. Прокурор своїми запитаннями допомагає допитуваному конкретніше пояснити обставини справи і одержати більш предметні показання.

Деталізація застосовується прокурором, коли виникає потреба конкретизувати свідчення по окремих фактах, епізодах, за якими допитуваний змушений давати свідчення точніше і докладніше. Прокурор ставить питання таким чином, щоб допитуваний свої узагальнені свідчення пояснив детально по окремих фактах, епізодах, ознаках тощо. Деталізація застосовується при перевірці алібі або коли допитуваний в дійсності не сприймав ті чи інші обставини, а свідчить по них зі слів інших. Тому деталі-

зація кожної, навіть найдрібнішої обставини, в якій він брав участь, з наступним порівнянням його нових свідчень із попередніми дає можливість переконатися в тому, чи міг допитуваний знати відомості, про які він розповідає.

Аналогічна тактика застосовується і у випадках, коли допитуваний змінює свої свідчення в суді.

Нагадування — це система прийомів, що спрямована на те, щоб допомогти допитуваному згадати окремі події, факти. Проте допомога прокурора допитуваному в нагадуванні забутих фактів та подій не повинна мати ніяких елементів (нав'язування), в якій би формі вони не виявлялися.

Успішне використання прокурором тактичних прийомів нагадування неможливе без глибокого засвоєння ним основних положень психологічного формування свідчень. Якщо в пам'яті допитуваного окремі ланки подій пов'язані між собою, то нагадування про одну з них відтворює решту. Вибір тактичних прийомів допиту залежить від специфіки кримінальної справи, психологічних особливостей допитуваного, а також від професійної майстерності прокурора. Лише за таких умов можна одержати від допитуваного повну, правдиву та достовірну інформацію про обставини, якими цікавиться прокурор та інші суб'єкти процесу.

Успіх прокурора у підтриманні державного обвинувачення залежить не тільки від правильного вибору тактичних прийомів допиту, але і від уміння ставити питання допитуваному. У процесуальній і криміналістичній літературі правильно зверталась увага на те, щоб питання були короткими, чіткими, зрозумілими, цілеспрямованими, ставились у прямій формі і задавалися в певній послідовності¹. Формування питань має бути суворо індивідуальним з урахуванням особи допитуваного, його фізичних, психічних особливостей, віку, характеру, освіти, професії, відношення до справи. Одні й ті ж обставини у різних осіб мають з'ясовуватися за допомогою питань, сформульованих по-різному.

Важливо визначити не тільки основні питання, які обов'язково задавати допитуваному, але заздалегідь вирішити, на якому етапі, в якій послідовності їх поставити, як сформулювати. Основні вимоги, що пред'являються до питань, які ставляться допитуваному, чітко визначив Л. Ю. Ароцкер:

¹ Див.: *Ривлін А. Л.* Допрос в уголовном суде. — Харьков, 1939. — С. 52.

«1. Питання повинні бути по можливості короткими, чіткими, ясними і мати відношення до обставин, які з'ясовуються по справі.

2. Формулювати питання необхідно з урахуванням особистості допитуваного.

3. Не можна задавати питання неетичні, двозначні.

4. Не слід задавати питання про обставини, які достатньо вияснені й не мають значення для справи — «питання заради питань».

5. Ставити питання необхідно тільки тоді, коли є всі підстави отримати певну відповідь.

6. Між питаннями має бути певний зв'язок, який відповідає задуманій тактичній схемі допиту.

7. Питання необхідно ставити енергійно, але спокійно»¹.

До викладеного слід додати, що для прокурора важливо не тільки вміти вислухати відповіді на питання, але і їх аналізувати.

Свідчення підсудного — не лише одно з джерел доказів по справі, але і важливий спосіб захисту. Це зобов'язує прокурора критично підходити до їх оцінки навіть у тому випадку, коли підсудний повністю визнає себе винним. Головна мета допиту підсудного — встановити всі істотні обставини справи, якщо він притягнутий до кримінальної відповідальності обґрунтовано, то він їх знає краще, ніж будь-хто інший. Успіх допиту підсудного залежить від багатьох факторів. Одним з них є знання психології особи злочинця і вивчення особи конкретного підсудного. Проблеми виникнення особи злочинця і його злочинної поведінки приділено значну увагу як у криміналістичній, так і в кримінологічній літературі. Кримінологи зосереджують основну увагу на проблеми, що пов'язані з особою злочинця. В особі злочинця слід враховувати п'ять особистих якостей:

1) демографічні ознаки (стать, вік, соціальний та сімейний стан та ін.);

2) ознаки, які характеризують особу в аспекті освіти, знань та ін.;

3) якості морально-психологічного характеру (чесність, порядність, принциповість, готовність взяти на себе відповідальність);

¹ Ароцкер Л. Ю. Тактика и этика судебного допроса. — М., 1969. — С. 59.

4) психічні властивості (емоційна стійкість, внутрішня дисциплінованість, тверезість розуму та ін.);

5) біофізіологічні властивості (стан здоров'я, особливості фізичної конституції і т. ін.)¹.

Визначення таких якостей дає змогу конкретніше характеризувати особу, яка здійснила злочин, і досить чітко виявити ті характерні риси, що відрізняють її від інших. Знання особи, яка здійснила злочин, і її поведінки — важливий фактор допиту. Вивчення матеріалів справи, які стосуються особи підсудного, його моральних якостей і психологічних особливостей, поведінки в побуті, стану здоров'я тощо, допомагають прокурору установити необхідний контакт з підсудним. Однак, якщо у кримінальній справі потрібні матеріали відсутні або їх недостатньо, то прокурор не зможе в судовому засіданні їх поповнити в тому обсязі, про який пишуть кримінологи. Це, безумовно, буде створювати для прокурора певні труднощі при допиті підсудного. Тому дуже важливо, щоб прокурор, який здійснює нагляд за законністю при проведенні досудового слідства, вимагав від слідчих, щоб вони в повному обсязі виконували вимоги КПК щодо з'ясування всіх конкретних даних відносно обвинуваченого.

Тактичні прийоми допиту прокурором підсудних значною мірою залежать від їх поведінки. В одних випадках підсудні визнають себе винними, в інших — це заперечують. Залежно від цього державний обвинувач може використовувати і різні тактичні прийоми їх допиту. Якщо *підсудний визнає себе винним*, то основне завдання прокурора полягає в детальному з'яванні всіх обставин справи. Тобто при допиті підсудного прокурор обирає такий тактичний прийом, який зможе забезпечити повне, всебічне і об'єктивне з'ясування всіх обставин, що мають значення для справи.

Підсудний є особою, яка зацікавлена у справі, і в ряді випадків, визнаючи себе винним, прагне пом'якшити свою вину, не говорить про те, що йому зашкодить, залишає поза увагою деякі факти, які негативно його характеризують. Незважаючи на визнання підсудним своєї вини, прокурор повинен детально з'ясувати всі обставини справи, одержати інформацію про всі

¹ Див.: Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие. — Харьков, 2003. — С. 66.

його дії, пов'язані з вчиненням злочину. З'ясування цих даних необхідно у всякому разі для того, щоб перевірити іншими доказами свідчення підсудного, а також для встановлення, чи не має місця самообмова.

Якщо в судовому засіданні будуть встановлені дані, які свідчать про самообмову підсудного, прокурор повинен ретельно проаналізувати визнання ним своєї вини. При цьому йому необхідно звернути увагу на протиріччя, неправдоподібні деталі, форму надання свідчень. Після такого аналізу доцільно провести повторний допит підсудного, під час якого звернути увагу на наявність ознак, які характерні для самообмови: загальний характер свідчень, відсутність деталей, про які неможливо одержати відомостей, навіть при постановці питань що їх уточнюють, значний словесний збіг свідчень та ін.

Прокурор повинен при цьому звернути увагу на обстановку досудового слідства, коли при допиті з'явилася самообмова. Для закріплення свідчень, які при перевірці можуть виявитися недостовірними, необхідно провести очну ставку, а також інші слідчі дії. Якщо підсудний у результаті застосування тактичних прийомів зізнався в самообмові, треба з'ясувати причину цього і відповідно реагувати.

Деталізація свідчень даних при допиті — це найбільш важлива особливість допиту підсудного, який визнає себе винним. Прокурору необхідно при допиті підсудного приділити увагу встановленню причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, з тим, щоб запропонувати суду вжити дієвих профілактичних заходів — направити окрему ухвалу.

Тактичний прийом допиту підсудного, який не визнає себе винним, має бути спрямований на виявлення і порівняння окремих фактів у його свідченнях, які в сукупності з іншими доказами дають суду підстави зробити висновок про винність або невинність підсудного.

При допиті підсудного прокурор повинен ставити конкретні питання, порівнювати його свідчення з іншими безспірними доказами, при цьому прокурор з'ясовує у підсудного, чим він пояснює суперечності між його свідченнями та іншими доказами. Підсудний, як правило, не тільки заперечує свою вину, але і наводить докази, аргументи, які на його думку спростовують обвинувачення. Допитуючи підсудного, треба деталізувати його свідчен-

ня і порівнювати їх у процесі допиту з іншими доказами по справі. Порівнювати свідчення, що дав підсудний при судовому допиті, необхідно тільки з достовірними доказами. При допиті необхідно показати, що між свідченнями підсудного і сукупністю інших доказів є протиріччя і запропонувати підсудному їх пояснити. Прокурору при допиті підсудного, який не визнає себе винним, одночасно доцільно проводити й інші слідчі дії: огляд речових доказів, демонстрацію відео-, звукозаписів, схем, фотозйомок та ін. Допит підсудного необхідно проводити активно і цілеспрямовано, спокійно і без погроз. Погрози — недопустиме явище, що порушує етику допиту і спричиняє негативні наслідки.

Деяку специфіку являє собою тактика допиту підсудного, який під час досудового слідства визнавав себе винним, а в судовому засіданні відмовився від своїх свідчень. Свою відмову він, як правило, пояснює тим, що його свідчення були записані неточно, що він підписав протокол не читаючи, що такі свідчення він дав під загрозою і т. ін.

За такої ситуації прокурор повинен докладніше з'ясувати причину такої відмови і перевірити правильність висунутих підсудним аргументів. У подібних випадках прокурору необхідно використати свідчення, які були дані під час досудового слідства його допиту і допиту інших осіб, треба вести допит так, щоб неправду було викрито. Як зауважують деякі автори¹, прокурор у цій ситуації може використати ряд процесуальних засобів: «1) допит підсудного за деталями його показань на досудовому слідстві; 2) виявлення логічної невідповідності тих поправок, які підсудний вносить у свої показання, із загальним текстом цих показань; 3) зіставлення показань підсудного на досудовому слідстві, якщо він допитувався не раз; 4) очні ставки між підсудним та іншими підсудними, потерпілими і свідками».

З підсудним, який відмовився від своїх свідчень, доцільно провести перехресний або шаховий допит, а також очну ставку між ним та іншими учасниками судового процесу. Необхідно в такій ситуації довести підсудному безглуздість заперечень ним своєї вини.

Значну роль при використанні тактичних прийомів можуть відіграти результати допиту із застосуванням фото- і відеоза-

¹ Див.: *Маляренко В. Г., Вернидубов І. В.* Прокурор у кримінальному судочинстві. – К., 2002. – С. 152.

писів, які були проведені під час досудового слідства і які є у матеріалах справи. Демонструючи в суді такі записи, прокурор показує суб'єктам процесу не тільки достовірність тих чи інших слідчих дій, а і надає можливість їм одержати уявлення про обстановку допиту.

Використовуючи фото- і відеозаписи, а також аналізуючи дані, одержані при перехресному та шаховому допитах, порівнюючи їх з даними, які одержані під час досудового слідства, прокурору слід звернути увагу на такі моменти, які могли бути відомі тільки підсудному, що в деяких випадках дає йому змогу повернути підсудного на позицію, яку він займав під час досудового слідства.

2.2. Тактика допиту свідків

Кримінально-процесуальний кодекс суворо регламентує порядок допиту свідків. Ефективність їх допиту залежить від багатьох факторів, у тому числі й від чіткого дотримання норм КПК.

У зв'язку з цим прокурор зобов'язаний надати суду допомогу в додержанні визначених законом процесуальних правил їх допиту. Свідки допитуються по одному у відсутності інших ще не допитаних свідків (ст. 303 КПК). Допитані свідки залишаються в залі судового засідання і не можуть залишати його до закінчення судового розгляду без дозволу головуючого. Ця процесуальна вимога спрямована на попередження впливу на показання свідків з боку інших осіб. Перед допитом свідка суд встановлює його особу, і головуючий попереджає його про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання. При цьому свідку пояснюють, що відповідно до вимог ст. 63 Конституції він не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Тобто він не може свідчити проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

При вивченні матеріалів справи прокурор одержує деяке уявлення про особистість свідка, а при першому спілкуванні у суді доцільно встановити з ним психологічний контакт. Для визначення тактики допиту прокурору варто знати також, яким є ставлення свідка до підсудного і потерпілого, встановити характер їх взаємин, під час вільної розповіді, з якої починається допит свід-

ка, прокурор вивчає звички свідка: його манеру говорити, стан пам'яті, ступінь правдивості і точності свідчень, наявність в них суперечності і, враховуючи все це, намічає план і тактику його допиту. Якщо свідок повно, вичерпно і чітко висвітлив усі обставини, для підтвердження яких він був викликаний в суд, прокурору доцільно обмежити цей допит мінімальною кількістю запитань, які задаються виключно з метою закріплення основних положень, що містяться в його свідченнях.

Постановка запитань свідку переслідує мету доповнити, уточнити, деталізувати або перевірити його свідчення. Якщо свідок під час вільної розповіді не повною мірою висвітлив відомі йому обставини або зовсім про них не сказав, прокурору необхідно своїми питаннями заповнити цю прогалину в свідченнях. За допомогою запитань прокурор усуває протиріччя у свідченнях свідка, конкретизує його відповіді. Якщо свідок не може пригадати ті чи інші деталі, прокурор мусить допомогти йому питаннями, які мають відновити у пам'яті забуті факти. У цих випадках за клопотанням прокурора допит може супроводжуватися пред'явленням свідку фотозйомок схем, речових доказів та ін., що здатні «оживити» його пам'ять. Добрий ефект дає також перегляд відеозапису місця події.

Особливу увагу прокурор приділяє свідченням, які підтверджують алібі підсудного. У даному випадку прокурору необхідно задавати питання, які деталізують свідчення, зокрема, що пов'язані з поведінкою, часом та місцем перебування підсудного та ін. Максимальна деталізація тих чи інших обставин у ряді випадків дає змогу прокурору встановити його недобросовісність, викрити неправду. Якщо свідок дає суперечливі й плутані свідчення, то прокурору необхідно визначити їх значення і сутність. Інколи такі свідчення можна усунути кількома питаннями, що їх деталізують.

У випадках, коли виникають суттєві суперечності між свідченнями в судовому засіданні під час досудового слідства, прокурор мусить звернутися до суду з клопотанням про оголошення протоколу допиту свідка під час досудового слідства або відтворення його звукозапису.

Як уже зазначалося, тактика допиту свідка в суді повинна будуватися з урахуванням його особистості і відношення до справи. Зусилля прокурора мають бути спрямовані на створення

обстановки, що забезпечує одержання від свідків достовірної інформації про факти та події, які досліджуються в суді. Уміле використання прокурором відпрацьованих практикою і наукою тактичних прийомів допиту дає йому можливість виявити факти добросовісних помилок свідка, встановити дійсні причини протиріч, неповноти і неточності в його свідченнях і якщо можна їх усунути. Проте свідок може давати і свідомо неправдиві свідчення, приховувати від суду відомі йому факти та обставини або їх перекручувати. Залежно від мети, яку переслідує свідок, вони можуть бути як обвинувального, так і виправдувального характеру. Для правильного визначення тактики допиту такого свідка прокурору необхідно встановити мотиви, які спонукали його давати неправдиві свідчення. Це досягається шляхом аналізу даних про його особу, характер взаємовідносин із підсудним і потерпілим, поведінкою в суді та під час досудового слідства. У такому разі тактика допиту повинна, в першу чергу, нейтралізувати негативні дії цих мотивів і схилити свідка до правдивих свідчень.

Якщо це не дає результатів, неправдивого свідка викривають доказами, які є у справі, застосовуючи тактичні прийоми і рекомендації при допиті підсудних.

2.3. Тактика допиту потерпілих

Згідно зі ст. 308 КПК потерпілий допитується за правилами допиту свідків. Допит потерпілого проводиться перед допитом свідків. Крім того, потерпілий як учасник кримінального процесу не виводиться із залу судового засідання. Свідчення потерпілого є не лише джерелом доказів, але і засобом захисту його інтересів.

Законодавством потерпілому надана можливість брати активну участь у судовому слідстві. Так, після з'ясування у підсудних про визнання чи невизнання ними своєї вини, суд вислуховує думку потерпілого про порядок дослідження доказів. Норми КПК закріпили важливе положення про рівні права потерпілого у судовому розгляді з підсудним, захисником, цивільним позивачем, цивільним відповідачем та їх представниками щодо подання доказів, участі у дослідженні та заявленні клопотань, під час судового розгляду потерпілий має право надавати докази,

брати участь у дослідженні доказів, задавати питання підсудному, потерпілому, свідкам, експерту. Крім цього, потерпілий несе кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання (ст. 384 КК) і в той же час не несе відповідальність за відмову давати показання. Тому слід погодитися із твердженням М. І. Гошовського і О. П. Кучинської про те, що «можливість вільно, на власний розсуд розпоряджатися своїми правами в процесі попереднього розслідування й судового розгляду кримінальної справи складає одну з особливостей діяльності потерпілого порівняно з прокурором»¹.

Ці особливості правового статусу потерпілого прокурор повинен враховувати при його допиті, крім того, має зважати на те, що потерпілий знайомий з матеріалами справи, а також, що він зацікавлений у викритті підсудного, його покаранні, відшкодуванні збитків. У той же час трапляються випадки, коли потерпілий байдуже ставиться до наслідків розгляду справи і до того, як буде засуджений підсудний. Крім цього, можуть бути випадки, коли потерпілий зацікавлений в тому, щоб істина по справі не була встановлена. Таке відношення обумовлене різними причинами: почуттям жалю до нього і його сім'ї, сорому, домовленістю; шантажем і погрозою з боку підсудного, його родичів та друзів та ін. Тому визначення ступеня і напрямку такої зацікавленості потерпілого є важливою умовою правильного застосування тактичних прийомів його допиту. Визначити ступінь зацікавленості прокурору допомагають дані про особистість потерпілого, характер його взаємовідносин з підсудним, його ставлення до справи і поведінка під час досудового і судового слідства, в тому числі активність при виконанні своїх процесуальних прав, зміст і направленість його свідчень, розмір позову і ряд інших особливостей.

У зв'язку з цим допит потерпілого повинен бути використаний прокурором для одержання від нього максимально повної інформації про відомі йому фактичні обставини по справі, а також даних про фактори, що впливають на повноту і добросовісність свідчень. Одержавши від потерпілого достовірні свідчення, необхідно ретельно з'ясувати як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, в тому числі: за яких обставин здійснилася

¹ *Гошовський М. І., Кучинська О. П.* Потерпілий у кримінальному судочинстві. – К., 1998. – С. 127.

подія, на що в цей час зверталася його увага, в якому стані він перебував: страх, переляк, хвилювання; які дії особисто здійснював: кликав на допомогу, чинив опір, намагався утекти, хто йому в цьому допомагав, чим обґрунтовані його висновки, думки і т. ін.

Прокурору необхідно враховувати, що на свідчення потерпілого впливають умови судового допиту. Тому прокурору нема потреби робити зауваження або підправляти потерпілого, необхідно дати йому можливість повністю висловитись, а потім шляхом постановки запитань доповнити і деталізувати прогалини в його свідченнях та уточнити інформацію про обставини, які мають суттєве значення для справи.

Для перевірки достовірності свідчень потерпілого застосовують ті самі тактичні прийоми, що і відносно свідка. У той же час прокурор повинен враховувати, що потерпілий після розгляду всіх доказів може доповнити судове слідство і він має передбачити таку ситуацію. Практика свідчить, що суди оцінюють свідчення потерпілих разом з іншими доказами, що забезпечують постанови судових рішень, які ґрунтуються на законі.

2. 4. Тактика пред'явлення для впізнання особи чи предмета

Пред'явлення для впізнання є одним із способів одержання доказів. Це процесуальні дії, при виконанні яких свідок, потерпілий або підсудний в результаті розумового порівняння ознак певного об'єкта, що відбилися в пам'яті, з ознаками об'єктів, які пред'являються, приходять до висновку про наявність або відсутність тотожності.

Факти, що встановлюються цими процесуальними діями, є доказами і можуть бути використані судом для обґрунтування вироку. Прокурору необхідно завжди пам'ятати про ці особливості та при потребі використовувати їх під час судового слідства. Таке право закріплене у ст. 309 КПК, де передбачено: «свідкові, потерпілому або підсудному під час судового слідства можуть бути пред'явлені для впізнання особа чи предмет». При цьому впізнаючий повинен вказати, чи впізнає він особу або предмет і за якими саме ознаками.

Таким чином, у законодавчому порядку визначені суб'єкти, яким можуть бути пред'явлені особа чи предмети для впізнання,

а також закріплена вимога про те, що неможливо проводити впізнання повторно. Це означає, якщо під час досудового слідства така слідча дія виконувалася, то в судовому засіданні проведення впізнання тих же об'єктів і суб'єктів є неможливим.

У яких випадках прокурору доцільно застосувати цей слідчий прийом? Необхідність застосування в судовому слідстві впізнання особи і предметів може бути викликана такими причинами:

1. Якщо при підготовці до судового розгляду прокурор, суд або захисник встановлюють, що при досудовому розслідуванні не було проведено упізнання особи чи предметів, а необхідність у цьому є.

2. Якщо під час судового слідства виявилися нові обставини, встановлення яких або їх перевірка можливі лише шляхом пред'явлення для упізнання особи чи предмета.

3. Під час досудового слідства впізнання об'єктів здійснювалося по фотознімках, а суд, прокурор, захисник вважають за необхідне провести упізнання шляхом пред'явлення самих об'єктів у натурі.

4. Під час судового слідства викликані нові свідки або приєднані до справи нові речові докази та документи, відносно яких доцільно здійснити пред'явлення для упізнання.

У статті 309 КПК, яка регламентує порядок проведення впізнання у судовому слідстві, не закріплено положення про можливість виконання цих слідчих дій повторно, якщо вони були проведені під час досудового слідства. Відсутність таких конкретних вимог породжувала неоднозначні підходи до виконання цих слідчих дій під час судового слідства як у судових працівників, так і у науковців. Л. Ю. Ароцкер, вперше у 1964 р. визначив причини впізнання в судовому слідстві, допускаючи їх дублювання і в суді¹. Пізніше, у 1970 р., він змінив свої погляди і зазначав, що повторне проведення під час досудового слідства впізнання одних і тих же об'єктів є недопустимим.

У проекті нового КПК України це питання було закріплено таким чином: «Під час судового слідства можуть бути пред'явлені для впізнання особа чи предмет, впізнання яких не проводилося під час дізнання чи досудового слідства». З огляду на цю норму можна зробити два висновки:

¹ Див.: Л. Е. Ароцкер. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. – М., 1964. – С. 82.

1) повторне впізнання можливе іншими особами за тими ж ознаками об'єкта;

2) повторне впізнання можливе тими же способами за іншими ознаками об'єкта.

Перший висновок очевидний і заперечень не викликає. Другий висновок необхідно розглянути детальніше. Пред'явлення для впізнання за своєю природою є ототожненням, яке може проводитись як за матеріально-фінансовими відображеннями (сліди, моделі, розміри та ін.), так і за чуттєво-конкретними уявленнями (образами), що зберігаються в пам'яті людини. Впізнання за своєю суттю належить до ототожнення другого типу, через те, що в його основі лежить запам'ятовування ознак побаченого або відомого раніше об'єкта. При цьому треба мати на увазі, що даний об'єкт спостерігався особою у зв'язку із здійсненням злочину або був відомий йому раніше, (наприклад речі, які йому належали). Тоді ж і відбулося сприйняття та запам'ятовування ним цих ознак предмета, що потім стане об'єктом впізнання. У процесі пред'явлення об'єкта для впізнання особа, яка впізнає, порівнює ознаки, що відображені в його свідомості, з ознаками об'єкта, який пред'являється, і у випадку їх збігу ідентифікує об'єкт з самим собою. Відбувається так звана суб'єктивна тотожність.

Для впізнання можуть бути пред'явлені особи і предмети. Особи, які пред'являються для впізнання, — це підсудний, свідок і потерпілий, вони ж є суб'єктами впізнання, тобто їм доводиться впізнавати ту чи іншу особу або певний предмет.

Об'єктом впізнання може бути тільки предмет, який має характерні особливості, його індивідуальні ознаки. Якщо в предметах, які прокурор пропонує для впізнання, немає таких ознак, або якщо свідок при допиті не може їх назвати, то й вирішувати питання про пред'явлення для впізнання нема потреби.

На наш погляд, правильно зазначав з цього приводу В. П. Колмаков про те, що «впізнання за загальними ознаками не буде мати доказового значення»¹.

У зв'язку з цим прокурор при допиті особи, яка буде впізнавати, повинен з'ясувати індивідуальні особливості предмета.

¹ Колмаков В. П. Приемы использования мелких предметов вещественных доказательств для установления личности по делам о преступлениях против жизни // Ученые записки Харьковского юридического института. — Харьков, 1957. — Вып. 9. — С. 159.

З'ясувавши, що свідок, потерпілий або підсудний запам'ятали такі особливості, прокурор має всі підстави заявити суду клопотання про пред'явлення предметів для впізнання. Впізнання особи може бути проведено не тільки за її зовнішніми відмінними особливостями, але і по голосу, якщо в суді буде встановлено, що свідок або потерпілий запам'ятали певні особливості голосу особи, яку треба упізнати.

Для вирішення питання про доцільність пред'явлення для впізнання об'єкта — особи чи предмета, яких бачили в момент здійснення злочину, прокурору необхідно проаналізувати умови сприймання цього об'єкта: тривалість спостереження, відстань від спостерігача до об'єкта, особливості його ознак, незвичайність об'єкта і т. ін.

Якщо мова йде про спостереження об'єкта у зв'язку зі здійсненням злочину, то необхідно враховувати здатність суб'єкта впізнавати, а також його стан у момент, коли він спостерігав об'єкт. Тобто, якою мірою злочин, що здійснювався, торкався інтересів цієї особи і в якій формі над нею було вчинене насильство: фізичне чи психічне, погроза була реальною чи ні, і т. д.

Безумовно, треба враховувати і фізіологічні властивості особи: її слух, зір, пам'ять, які створюють можливість сприймати ознаки об'єкта, який спостерігався. Пам'ять — відображення свідомості того, що було в минулому, шляхом запам'ятовування, відтворення і впізнання. Впізнання переважно залежить від того, як точно конкретна особа здатна запам'ятати ознаки об'єкта, як тренувана її пам'ять, як вона сприймає і закріплює в пам'яті нові раніше не відомі їй факти, обставини, людей, предмети.

Крім того, прокурору необхідно пам'ятати, що значну роль при впізнанні відіграє фізичний і психологічний стан людини в цей момент, особливо при впізнанні особи: хвилюється чи байдуже ставиться до зустрічі з упізнаним, чи створює вона йому загрозу в майбутньому; за яких умов здійснюється пред'явлення для впізнання — все це повинно враховуватись прокурором як обставини, що впливають на проведення впізнання. Поряд із визначеними факторами, важливе значення також відіграють умови пред'явлення особи для впізнання.

Проаналізувавши норми КПК, що регламентують впізнання, а також наукові розробки, присвячені методиці впізнання, мож-

на зробити висновок про порядок і умови пред'явлення для впізнання за обставин судового слідства:

1. Пред'явленню для пізнання має передувати допит, під час якого суд, захисник, обвинувач повинні з'ясувати, за яких обставин допитуваний бачив особу чи предмет; які запам'ятав прикмети цієї особи чи ознаки предмета, а також чи може він впізнати цю особу або предмет у разі їх пред'явлення. Наслідки цього допиту дають суду підстави прийняти рішення про можливість або недоцільність проведення пізнання. Вирішальним фактором буде те, як добре сприйняв і запам'ятав ознаки об'єкта, якому пред'явлене впізнання, чи зможе він відновити їх в пам'яті на момент упізнання.

2. Особа пред'являється для впізнання разом з іншими особами тієї ж статі, кількістю не менше трьох, які не мають особливих відмінностей у зовнішності та одягу. Предмет має пред'являтися впізнавачу серед інших однорідних предметів і кількістю також не менше трьох. Такий порядок пред'явлення для впізнання підвищує достовірність одержаних наслідків, оскільки впізнавачу необхідно впізнати об'єкт, відрізняючи його від інших схожих з ним об'єктів. Психологічно доказано, що пред'явлення об'єкта у великій групі може дезорієнтувати особу. При наявності декількох об'єктів пізнання, наприклад, підсудних, вони пред'являються не всі разом, а кожний окремо і також серед подібних з ними.

3. При проведенні впізнання впізнавачу пропонують вказати на особу (предмет), про які він раніше давав свідчення. Прокурор повинен стежити, щоб при цьому не оголошувалися дані судового слідства і не задавалися питання, які наводять на відповідь. Це особливо важливо, враховуючи велику кількість учасників при проведенні такої слідчої дії в суді.

4. Після того як упізнавач впізнає особу (предмет), він повинен перераховувати, за якими ознаками визначив впізнання. Всі свідчення пізнавача в цій частині мають бути детально занесені до протоколу судового засідання.

Згідно зі ст. 309 КПК об'єктами для впізнання можуть бути особа чи предмет. У тих випадках, коли немає можливості пред'явити для впізнання саму особу, закон дозволяє впізнання проводити за фотознімками, матеріалами кіно- чи відеозапису. Пред'явлення впізнання за фотознімками, матеріалами кінозйом-

ки чи відеозапису не викликає можливості подальшого пред'явлення особи для впізнання.

Впізнання особи в суді часто проводиться стосовно підсудного, свідків, інколи потерпілого. Практика свідчить, що при розгляді таких кримінальних справ, як бандитизм, вбивство, розбій трапляються випадки, коли в судових засіданнях виникає потреба проводити впізнання підсудних. Проведення впізнання по таких справах дає змогу визначити роль кожного з учасників, які вчинили злочин. Особливо така потреба виникає під час досудового слідства, коли необхідно встановити, хто вбивав, хто катував, хто забирав цінності тощо.

Іншим видом пред'явлення для впізнання в суді є впізнання предметів. Характеристика, що визначає у Кримінально-процесуальному кодексі об'єкти впізнання (предмети), дає підстави для значного розширення їх кола. Відповідно до здійсненого злочину це можуть бути речі, викрадені в особи, якій пропонують їх впізнати. Це можуть бути речові докази, що виявлені на місці події і впізнані свідками, які належать певній особі. Впізнання може проводитись і стосовно об'єктів, які були знаряддям вчинення злочину. Впізнавачем при цьому може виступати як потерпілий, свідок, так і підсудний. Об'єктами впізнання можуть бути транспортні засоби, що використовувались при здійсненні злочину, а також при їх викраденні. Можна пред'являти для впізнання і документи, підписи, тексти, відбиток печатки та інше, їх впізнання буде свідчити про схожість з аналогічними документами, які пам'ятає впізнавач. Після впізнання такого документа в ряді випадків виникає необхідність призначати експертизу. Експертне дослідження документа — підпису, тексту, відбитка печатки дає змогу встановити тотожність або її відсутність.

Якщо впізнання особи або предмета вже проводилося під час досудового слідства по фотознімках або відеозапису, то державному обвинувачу необхідно вивчити всі деталі процесуальних документів, що належать до цієї слідчої дії: протокол допиту впізнавача, протокол пред'явлення для впізнання. Головна мета такого вивчення — встановити, чи впевнено впізнавач називав при допиті ознаки особи чи (предмета), чи збігались вони з тими, на які він вказував при допиті. Від цього значною мірою залежить достовірність впізнання. Слід звертати увагу на харак-

теристику ознак, які він називав при допиті: вони були конкретними чи узагальненими.

Якщо прокурор прийняв рішення про проведення впізнання, то повинен продумати тактику проведення цієї слідчої дії в суді, а потім заявляти про це клопотання. Тактична схема проведення впізнання включає: на якому етапі слідчих дій запропонувати її провести; чим мотивувати її проведення; кого і про що допитувати; як організувати проведення впізнання; які технічні засоби необхідно використати для фіксації її проведення, а також наслідків пред'явлення впізнання. Якщо суд прийме рішення про проведення пред'явлення для впізнання і надасть прокурору таку можливість, він повинен реалізувати свою тактичну схему впізнання. Для цього прокурору необхідно приділити увагу попередній підготовці впізнаючого в цьому напрямку.

Підготовка включає повідомлення про мету впізнання, послідовність дій, значення одержаних в суді доказів для правильного вирішення справи. Прокурор повинен роз'яснити впізнавачу про необхідність назвати якомога більше ознак при допиті, відновити в пам'яті події, коли він бачив впізнаного (предмет), повно і ретельно сприйняти об'єкти в натурі, активно провести процес розумового порівняння образу з натурою.

Проведення пред'явлення для впізнання в судовому засіданні викликає певні труднощі. Це пояснюється особливими умовами судового розгляду, а також значною кількістю людей, присутніх у судовому залі, та вимагають, щоб у судовому засіданні суворо дотримувалися умови, в яких проводиться ця слідча дія. В першу чергу слід дотримуватися вимог про пред'явлення особи або предмета в групі. Особа і предмети в суді повинні пред'являтися для впізнання не ізольовано, а в групі однорідних їм об'єктів. Без дотримання цих умов наслідки впізнання втрачають доказове значення. Правило пред'явлення для впізнання в групі має розповсюджуватись і на пред'явлення речей, фотознімків, відеозаписів та ін., для впізнання яких необхідно пред'явити в кількості не менше трьох і такого ж роду, виду, класу, предметів.

Враховуючи положення, які регламентують впізнання, виникає питання, як в суді практично здійснити пред'явлення особи або предмета. Коли в процесі підготовки до підтримання обвинувачення або під час досудового слідства прокурору стане

очевидною необхідність пред'явлення на впізнання, він повинен продумати, кого або що необхідно включити в групу осіб чи предметів для впізнання. Заявляючи це клопотання, він може попросити в суді зробити перерву, під час якої прокурору необхідно підібрати осіб або предмети для включення в групу. Такі слідчі дії в суді легко виконуються, якщо проводиться впізнання свідка, потерпілого або підсудного, який не тримається під вартою. Значно складніше виконати такі слідчі дії, якщо підсудний перебуває під вартою. У даному випадку він перебуває на лаві підсудних під охороною, його зовнішній вигляд може відрізнятися від вигляду людей, присутніх у залі.

Ці та інші обставини дають підстави зробити висновок про те, що пред'являти для впізнання підсудного, який перебуває під вартою, в групі осіб, які під вартою не тримаються, немає сенсу. Включення підсудного, який тримався під вартою, в групі осіб, що знаходяться у залі, пов'язане з технічними незручностями, особливо для конвою. Переміщати осіб із залу суду на лаву підсудних неможливо з етичних міркувань, крім цього, їх зовнішній вигляд буде відрізнятися від вигляду підсудного. Тому рішення в такому випадку може бути одне — такого підсудного необхідно пред'являти для впізнання в групі підсудних, які також перебувають під вартою. Якщо по справі на лаві підсудних перебувають кілька осіб, які перебувають під вартою, то можна впізнання провести в групі цих осіб, якщо вони не мають відмінних особливостей. Якщо по справі під вартою перебуває один підсудний, тоді суд може в окремих випадках помістити пізнаваного в групу підсудних по іншій справі.

При впізнанні прокурор, суд, а також інші учасники судового розгляду мають право задавати питання впізнавачу для того, щоб встановити ознаки, по яких він впізнав особу. Якщо при допиті впізнавач не може назвати конкретні ознаки і заявляє, що він впізнає особу по загальних ознаках, то прокурору треба докласти зусиль, щоб їх конкретизувати. З цією метою він повинен задавати впізнавачу питання, що уточнюють, які ознаки він запам'ятав, на що він звернув увагу і т. ін. Пред'явлення для впізнання в суді предметів проводиться значно простіше. У судовому засіданні пред'являються впізнавачу кілька однорідних предметів і він повинен впізнати один з них. Головуючий надає можливість ознайомитися з предметами, розглядати їх, і тільки

після цього прокурор уточнює, який з них він впізнав і по яких ознаках.

Державному обвинувачу необхідно звертати увагу на те, щоб у період впізнання особи чи предмета ніхто не відвертав уваги пізнавача. Тільки після того, як він упізнає чи не впізнає об'єкт, сторони йому можуть задавати запитання. При постановці таких питань прокурор повинен переслідувати мету щодо встановлення того, чи впевнено пізнавач впізнав об'єкт, чи немає у нього сумнівів. Якщо є сумніви, треба з'ясувати, чим це викликано.

Закінчуючи проведення пред'явлення для впізнання, прокурор повинен звернути увагу суду на необхідність точного відображення в протоколі судового засідання умов, за яких пред'являвся об'єкт для впізнання, а також його наслідки з детальним переліком ознак, по яких він був упізнаний. При виконанні слідчих дій по пред'явленню об'єктів для впізнання у випадках, коли умови, в яких суд їх виконує, є незвичайні і записати їх важко, доцільно використовувати фотозйомку і відеозапис.

2. 5. Призначення та проведення експертизи в судовому засіданні

Судова експертиза — це процесуальна дія, яка складається з дослідження експертом на завдання слідчого чи суду речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних і обставин, які мають значення для правильного вирішення справи¹.

Практика свідчить, що експертизи по справах, як правило, проводяться в період досудового слідства. Разом з тим, якщо під час судового розгляду кримінальної справи виникає необхідність в її проведенні, то суд вирішує ці питання згідно з вимогами ст. 310 КПК. Порядок призначення і проведення експертизи в судовому засіданні такий, як і під час проведення дізнання і досудового слідства. Законом передбачені норми, які регламентують обов'язкове призначення судової експертизи, порядок її призначення, оцінку її висновків, права підозрюваного, обвинуваченого, інших осіб при призначенні і проведенні експертизи, а також порядок призначення і проведення додаткової, повторної та комплексної експертиз (статті 196–205, 312 КПК).

¹ Див.: *Шенітько В. Ю.* Криміналістика. – Х., 2005. – С. 236.

Проблемам судової експертизи завжди приділялася значна увага в процесуальній та криміналістичній літературі. Це пояснюється важливістю використання спеціальних знань в одержанні і дослідженні доказів, а також великими можливостями самої експертизи, появою нових видів експертиз, нових об'єктів та методів дослідження. У той же час слід зазначити, що наукових досліджень, присвячених проведенню експертиз в суді, дуже мало. Найбільш відомі праці Л. Ю. Ароцкера, А. Я. Поліашвілі і О. Р. Росинської¹ у практичній діяльності до проведення експертиз в суді звертаються в багатьох випадках. Якщо згрупувати їх за категоріями, то можна дійти висновку, що у проведенні криміналістичної експертизи в суді виникає необхідність у таких випадках:

1. У процесі судового розгляду з'явилися нові обставини справи, дослідження яких можливе шляхом проведення експертизи. За таких умов суд за клопотанням сторін призначає експертизу і направляє необхідні матеріали в експертну установу або запрошує експерта і доручає йому проведення експертизи в суді. В обох випадках експерт може виступити в суді і надати свої висновки.

2. Експертиза під час досудового слідства не проводилася, тому є необхідність в її проведенні, про що під час слідства клопоталися і захисник, і обвинувачений.

3. Суд або інші учасники судового процесу не погоджуються з висновками експерта: сумніви в їх обґрунтованості, недостатньо виразні та містять неповні висновки, наявність у них суперечностей.

4. Суд за своєю ініціативою або за клопотанням сторін визнає необхідним проведення експертизи в суді експертом, який її виконував під час досудового слідства.

5. Участь експерта в судовому розгляді має виховне значення, підвищує роль судового процесу щодо попередження злочинів і виявлення обставин, які сприяли вчиненню злочину, а також прийняття заходів профілактичного характеру — внесення по матеріалах експертизи окремої ухвали суду.

¹ Див.: Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве по уголовным делам. – М., 1964; Полиашвили А. Я. Судебная экспертиза по уголовным делам. – М., 1971; Росинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессах. – М., 1996.

Обсяг і характер підготовки, необхідної експерту для проведення експертизи в судовому засіданні, залежить від того, чи проводив він експертизу по конкретній справі під час досудового слідства. Якщо така експертиза проводилася, то його підготовка до експертизи в суді значно полегшується, оскільки експерт уже досліджував об'єкти експертизи. В такому разі він вирішує питання, яким чином ознайомити суд і учасників судового розгляду з методикою експертних досліджень та їх наслідками.

Якщо експерт запрошується в суд для проведення первинної експертизи, то його підготовка має починатися із з'ясування завдання, а також кола питань, які підлягають вирішенню.

Загальний порядок призначення і проведення експертизи в суді і в зв'язку з цим діяльність суду чітко регламентовані Кримінально-процесуальним кодексом. У зв'язку з цим можна визначити п'ять основних етапів:

1. Суд, з'ясовуючи дані щодо особистості експерта, роз'яснює йому права та обов'язки і попереджає про кримінальну відповідальність за свідомо неправдивий висновок експерта в суді (ст. 384 КК), а також за відмову експерта від виконання покладених на нього обов'язків в суді (ст. 385 КК).

2. Експерт бере участь у дослідженні обставин справи, які належать до предмета експертизи, задає запитання потерпілому, підсудному, свідкам відносно обставин, що мають значення для його висновків (ст. 310 КПК).

3. Після з'ясування обставин, які мають значення для висновку експерта, суд та інші учасники процесу ставлять запитання експерту. Питання подаються у письмовому вигляді. Головуючий їх оголошує, заслухавши думку учасників судового розгляду і експерта, якщо він брав участь у судовому засіданні, усуває ті питання, що не стосуються справи або не належать до компетенції експерта, а також формулює питання, які він ставить перед експертом з власної ініціативи. Після цього суддя виносить постанову, а суд — ухвалу, в якій формулює винесені на вирішення судової експертизи питання. Копія постанови чи ухвали передається експерту (ст. 310 КПК).

4. Експерт проводить відповідні дослідження, складає висновок в письмовій формі, який повинен відповідати вимогам КПК і оголошує його в суді. Якщо експерт у судове засідання не викликався, висновок оголошує головуєчий суду. Висновок приєднується до справи (статті 200, 310 КПК).

5. Допит експерта. Після оголошення висновку експертизи прокурор, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, захисник, підсудний, судді у зазначеній послідовності задають запитання експерту для роз'яснення і доповнення його висновку. Питання та відповіді на них заносяться до протоколу судового засідання (ст. 311 КПК).

На всіх етапах проведення експертизи державний обвинувач повинен вживати заходів, спрямованих на вирішення трьох груп питань: 1) процесуальних; 2) тактичних; 3) організаційно-технічних.

Процесуальні питання проведення судової експертизи, в тому числі і в суді, регламентується статтями 75–77, 196–205, 310–312 КПК, а також Законом України «Про судову експертизу»¹. Слід також враховувати рекомендації Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. за № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах»².

Відносно проведення судової експертизи в суді по кримінальних справах державному обвинувачу необхідно звернути увагу на деякі фактори, що мають особливе значення. Перш за все на те, що при попередньому розгляді справи, який здійснюється суддею (ст. 237 КПК), серед питань немає згадок про експертизу. Більше того, в переліку питань, які підлягають вирішенню суддею у зв'язку з підготовкою справи до головного судового розгляду, питань про призначення судової експертизи також немає (ст. 244 КПК).

Таким чином, вирішення питань про проведення судової експертизи або призначення судової експертизи на попередньому розгляді кримінальної справи не передбачено. На цю особливість звернув увагу і Пленум Верховного Суду України в своїй Постанові від 30 травня 1997 р. за № 8 (п. 7).

Приймаючи рішення про призначення справи до головного судового розгляду, суддя в своїй постанові, крім інших обставин, вирішує питання про список осіб, які підлягають виклику в судові засідання, та затребування додаткових доказів (ст. 253 КПК).

¹ Про судову експертизу: Закон України від 15.02.94. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.

² Див.: Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в кримінальних справах. – К., 1999.

При цьому суддя бере за основу той список, який є додатком до обвинувального висновку. Якщо під час досудового слідства по справі проводилась експертиза, то до списку осіб, які підлягають виклику в судове засідання, може бути внесений експерт, тобто в судове засідання буде викликаний і експерт. Прокурору слід пам'ятати, що виклик експерта в суд має здійснюватися тільки в разі потреби. Тому, якщо до списку осіб, які підлягають виклику в суд, експерт не внесений, а сторони процесу про це клопочуть, то це питання повинно вирішуватися за активної позиції державного обвинувача.

При вирішенні питання про виклик експерта державний обвинувач повинен виходити з таких положень:

– якщо під час досудового слідства чи дізнання експертизу проводили кілька експертів і вони висловили єдину думку і дали спільний висновок, то в суд може бути викликаний один із членів комісії експертів. Краще буде, коли керівник експертної установи вирішить, хто з експертів виступатиме в суді;

– якщо під час досудового слідства експерти не прийшли до єдиної думки, то вони всі мають бути викликані в суд.

Разом з тим, якщо експертиза не проводилася, то на стадії попереднього розгляду справи процесуальне законодавство не передбачає її проведення. За необхідності її проведення за клопотанням сторін або суд на цій стадії може вирішити питання про виклик в судове засідання особи, яка володіє відповідними спеціальними знаннями, для призначення її експертом. На ці особливості звернув увагу Пленум Верховного Суду. В Постанові Пленуму від 30 травня 1997 р. за № 8 зазначається: «Якщо на цій стадії з'ясується, що за обставинами справи проведення експертизи є необхідним, суд повинен викликати в судове засідання експерта для проведення додаткової або повторної експертизи або роз'яснення окремих положень висновку, а якщо експертиза не проводилась — особу, яка володіє відповідними спеціальними знаннями, для призначення її експертом».

Наступним важливим моментом, який визначав процесуальний бік проведення експертизи в суді по кримінальних справах, є порядок прийняття рішення про її призначення. Постанова чи ухвала про призначення експертизи належить до категорії тих рішень, що приймаються судом у кімнаті для нарад і викладаються в окремому документі, який підписує весь склад суду.

Таким чином, особа, яка викликана в судове засідання експертом і не призначена експертом на досудовому слідстві, може брати участь у досліджених обставинах справи, які стосуються предмета експертизи, тільки після винесення рішення про призначення експертизи. При цьому виникають деякі труднощі. На початку судового слідства винести рішення про призначення експертизи з переліком усіх питань, що пропонують експерту, немає можливості, оскільки питання сторонами ще не сформульовані. Тому суд у кімнаті для нарад виносить постанову (ухвалу) про призначення експертизи, де вказує, яка повинна бути експертиза і якій особі вона доручається. Така постанова (ухвала) визначає процесуальний статус експерта, дає йому змогу брати участь у дослідженні обставин справи, що належать до предмета експертизи. Пізніше, коли сторони підготують питання експерту і їх обговорять, суд виносить ще одну постанову (ухвалу), в якій формулює відповідні питання.

Така постанова доповнює постанову (ухвалу) про призначення експертизи. При цьому перша постанова (ухвала) приймається в підготовчій частині головного судового розгляду, коли після оголошення складу суду і обговорення питань, що стосуються тих осіб, які не з'явилися — потерпілі, цивільний позивач, цивільний відповідач, свідки, головуєчий запитує учасників судового розгляду про наявність клопотань. Отже, для вирішення питань про призначення експертизи в судовому засіданні суду необхідно винести дві постанови (ухвали).

Разом з тим можна скористатися іншим варіантом, який спрощує процедуру проведення експертизи в суді. За необхідності призначення експертизи в судовому розгляді суд з'ясовує можливості її проведення у судовому засіданні, порадившись на місці, виносить постанову (ухвалу) про призначення особи, яка має спеціальні знання експерта. Постанова (ухвала) про призначення експерта дає йому можливість одразу приступити до своїх обов'язків у судовому процесі, а також дає змогу сторонам при вирішенні питань про відведення експерта детально ознайомитися з його характеристикою: освіта, спеціалізація, стаж експертної роботи та ін. Такий же порядок може бути поширений і на особу, яка викликана в суд експертом і проводила експертизу під час досудового слідства. Необхідно зазначити, що експертиза в суді буде первинною, якщо при її проведенні об'єкти досліджу-

ються вперше (п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду № 8). Первинність експертизи в суді пов'язана з принципами безпосередності та гласності. За цієї умови, особа, яка проводила експертизу, може брати участь із початку судового слідства, а спеціаліст, який вперше залучається до проведення експертизи, — з моменту, коли буде встановлено цей статус. Для цього і виноситься постанова (ухвала) судом у судовому засіданні про призначення його експертом по справі з визначенням виду експертизи, яку пізніше він проводитиме (п. 8 Постанови Пленуму).

Винесення такої постанови (ухвали) полегшує суду реалізацію наступного етапу судового засідання: оголошення учасників процесу і роз'яснення сторонам права відводу. Відвід експерта може бути за наявності підстав, які вказані в процесуальному законі (ст. 75 КПК). Відвід повинен бути мотивований і заявлений до початку судового слідства. Заява про відвід на наступних етапах процесу допускається тільки у тих випадках, коли підстави відводу стали відомі після початку судового слідства. Якщо відвід експерта, який проводив експертизу під час досудового слідства, був задоволений, то проведена ним експертиза втрачає юридичну силу і має проводитись іншим експертом.

Кінцевим актом визнання статусу експерта для особи, яка має спеціальне знання і викликана в суд, є роз'яснення судом експерту його прав та обов'язків (ст. 77 КПК). Якщо ця особа була експертом під час досудового слідства і викликана в суд в цій же якості, то процесуальній процедурі роз'яснення її прав та обов'язків передують: оголошення головуючого про тих, хто з учасників судового розгляду і викликаних осіб з'явився (ст. 284 КПК), оголошення головуючим про те, хто є експертом і роз'яснення підсудному й іншим учасникам судового розгляду належного їм права відводу і з'ясування, чи заявляють вони проти будь-кого відвід (ст. 287 КПК). При цьому необхідно враховувати, що роз'яснення експерту його прав і обов'язків на досудовому слідстві не виключає аналогічної процедури в суді. Це пояснюється не лише первинним, а і самостійним характером експертизи в суді, оскільки її проведення може бути пов'язане не тільки з вирішенням тих самих питань, але і додаткових, а також по нових матеріалах справи.

Якщо викликана особа, яка має спеціальні знання, не проводила експертизу під час досудового слідства, то роз'яснити їй

права і обов'язки можна після винесення судом постанови (ухвали) по одному з варіантів, які раніше проводилися, — про призначення експертизи або про призначення експерта.

Роз'яснення експерту його прав та обов'язків і попередження про кримінальну відповідальність фіксується у протоколі судового засідання.

Проведення експертизи в стадії судового розгляду, як і на досудовому слідстві, проводиться за трьома основними етапами:

- 1) призначення експертизи судом;
- 2) проведення її експертом в суді або в експертній установі;
- 3) оцінка висновків, можливий допит експертів і подальші дії суду. Ці обставини завжди повинен враховувати державний обвинувач при вирішенні питань про проведення експертизи в суді. При цьому, якщо проведення експертизи не пов'язане з проведенням слідчих дій пошукового характеру, а додаткові матеріали, які необхідні для її проведення, можуть бути витребувані судом за клопотанням сторін, то вона може бути призначена навіть за умов тривалого періоду її проведення.

Для правильного розуміння процесуальної сутності ролі суб'єкта в суді слід пам'ятати, що ця експертиза є самостійною процесуальною дією, незалежно від того, чи проводилась така експертиза під час досудового слідства, чи ні, чи були викликані в суд експерти, які проводили експертизу раніше, або це нові, які раніше не брали участь в експертизі і мають спеціальні знання. Як уже зазначалося, експертиза, яка проводиться в суді, завжди є *основною і первинною*.

Отже, можна стверджувати, що додаткова та повторна експертизи можуть призначатися тільки після проведення основної та первинної. Проте виклик в суд експерта для проведення додаткової і повторної експертизи не можна допускати, якщо не була проведена основна та первинна.

Процесуальна регламентація експертизи під час судового слідства стосується кожного з етапів:

1. Участь експерта в дослідженні доказів, які належать до предмета експертизи (п. 1, 2 ст. 310 КПК).
2. Постановка запитань експерту (п. п. 3, 4, 5 ст. 310 КПК).
3. Проведення дослідження і надання висновків експерта (ст. 310 КПК).

4. Оголошення експертом висновків в суді, допит експерта (статті 310, 311 КПК).

Участь експерта в дослідженні доказів у судовому розгляді має важливе значення для забезпечення максимальної повноти і достовірності вихідних даних, що були закладені в основу експертизи, яка ним проводилася. Для цього експерт, який бере участь у судовому засіданні, наділений широкими процесуальними правами. Він має право з дозволу головуючого бути присутнім під час проведення процесуальних дій: ставити запитання, необхідні для проведення експертизи, особам, яких допитують, тобто підсудному, потерпілому, свідкам; знайомитися з матеріалами справи, що стосується предмета судової експертизи, порушувати клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для його висновку (ст. 77 КПК).

Державний обвинувач повинен звертати увагу на те, щоб експерту були забезпечені необхідні умови для додержання його прав і активної участі в судовому слідстві, тому що від цього значною мірою залежатиме об'єктивність, повнота і обґрунтованість експертних досліджень.

Особливе значення має участь експерта в дослідженні обставин справи при проведенні таких експертиз, як: судово-економічна, судово-екологічна, судово-автотехнічна і ряд інших. По таких справах завжди може бути повідомлена сторонами така інформація, яка не була відома експерту при проведенні експертизи під час досудового слідства.

У зв'язку з появою у кримінальних кодексах нових складів злочинів, що включені до Розділів VII «Злочини у сфері господарської діяльності», XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж», виникає потреба в проведенні нових експертиз. У цьому разі мова йде про проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи (СКТЕ), яка входить до класу інженерно-технічних експертиз, що базуються на використанні обчислювальної техніки, автоматизації, електротехніки, електроніки, інформаційних систем і процесів, радіотехніки і зв'язку. Безумовно, це складна, але необхідна експертиза, особливо при розслідуванні таких злочинів, як: незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготов-

лення (ст. 200 КК); фальсифікація засобів вимірювання (ст. 226 КК); незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж (ст. 361 КК); викрадення, привласнення, вимагання комп'ютерної інформації або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (ст. 362 КК); порушення правил експлуатації автоматизованих електронно-обчислювальних систем (ст. 363 КК) та ряд інших.

Така комп'ютерно-технічна експертиза (КТЕ), як правило, проводиться в лабораторних умовах або там, де проводився огляд місця події. Проведення КТЕ на місці проведення слідчих дій обумовлене особливостями об'єкта огляду, коли необхідно зберігати в повному і незмінному вигляді обсяг комп'ютерної інформації, яка міститься в засобах комп'ютерної техніки (ЗКТ). При вирішенні питань про проведення КТЕ державний обвинувач повинен звертати увагу на те, щоб експерт, який бере участь у судовому засіданні, не виходив за межі своїх спеціальних знань і не ставив запитання правового характеру: щодо кваліфікації злочину, правомірності чи неправомірності тих чи інших слідчих дій, наявності в діях підсудного порушень та ін. Подібні питання, мають бути усунуті головуючим за клопотанням прокурора.

У практичній діяльності інколи виникає необхідність у допиті офіційних осіб, які здійснювали фіксацію, вилучення та інші слідчі дії — слідчих, оперативних працівників, спеціалістів. Цим особам експерт може задавати питання щодо умов проведення тих чи інших слідчих дій, зокрема фотознімків слідів, застосування звуко-, відеозапису та ін.

Державний обвинувач повинен підтримати клопотання експерта про виклик цих осіб, обґрунтовуючи це як необхідні умови повноти та об'єктивності експертизи. Безумовно, виклик офіційних та інших осіб від самого початку судового засідання не планується. Він виникає за клопотанням експерта або інших учасників на етапі підготовки експерта до дослідження обставин справи або в період їх дослідження. Суд визначає, з урахуванням думки сторін, яке прийняти рішення по заявленому клопотанню. Для цього прокурор має бути обізнаний з питань теорії та практики судових експертиз, вивчати довідкову літературу, володіти іншою інформацією тощо.

Суттєве значення для експертного дослідження мають зразки, які пред'являють експерту для порівняльного дослідження. Подання судовому експерту зразків для порівняльного дослідження передбачено ст. 199 КПК. Воно здійснюється за загальними правилами одержання зразків, які визначені в указаній статті. Особливістю одержання цих зразків в суді є те, що суд бере участь у цій процедурі або засвідчує зразки, які надані на його вимогу.

Так, наприклад, зразки по чеку можуть бути одержані безпосередньо в суді, в тому числі і за участю експерта. Експерт-почеркознавець може за завданням суду продиктувати підготовлений текст. У другому випадку зразки можуть бути витребувані судом і після їх одержання передані експерту.

Експерт у присутності суду може диктувати текст особі, зразки почерку якої є необхідними для експертизи. У будь-якому разі дії суду, в тому числі і за участю експерта, повинні забезпечити одержання експертом-почеркознавцем необхідних зразків трьох видів: вільних, умовно-вільних та експериментальних. Суттєве значення має одержання зразків для порівняльного дослідження при проведенні в суді техніко-криміналістичної експертизи. Це можуть бути зразки відбитків печаток та штампів, зразки машинописних текстів, бланків, барвних речовин і т. ін. Вони можуть бути одержані як за запитом суду, так і в присутності суду, в тому числі — за участю експерта.

У будь-якому разі суд повинен засвідчити достовірність зразків, що передаються експерту. Після з'ясування всіх обставин, які необхідні для виконання експертизи, суд переходить до стадії формулювання запитань експерту. Вони мають формулюватися у постанові (ухвалі) суду. Згідно з вимогами ст. 310 КПК після з'ясування обставин, що мають значення для висновку експерта, головуєчий пропонує сторонам подати в письмовому вигляді питання експерту. Вони мають бути оголошені, по них заслухані думки учасників судового розгляду і експерта. Розглянувши питання, головуєчий усуває ті з них, що не стосуються справи або не належать до компетенції експерта, а також формулює запитання, які він ставить перед експертом за власною ініціативою. Після цього суд своєю постановою (ухвалою) формулює поставлені на вирішення судової експертизи питання.

Таким чином, закон визначає обов'язкову письмову форму подання питань суду. Це дуже важливий момент для державного

обвинувача. Прокурор повинен висловитись як по суті запропонованих питань (їх відносності, правомірності, значущості для справи), так і з приводу чіткості, правильності їх формулювань. Не менш важливим для прокурора є забезпечення активної участі експерта в обговоренні запропонованих питань.

При цьому до завдань експерта входить звернення уваги суду та інших учасників процесу на питання, які неможливо вирішити через недостатню розробку наукових даних; на питання, які не належать до його компетенції; для вирішення яких не зібрані необхідні дані. При цьому експерту слід назвати приблизну кількість часу, потрібного для проведення експертизи, можливість її проведення в суді чи в експертній установі, необхідну для дослідження апаратуру, матеріали та ін. Особливу увагу експерт повинен звернути на точність формулювання запитань. Практика свідчить, якщо питання формулюються без участі експерта, то вони часто виходять за межі його компетенції або зовсім не потребують спеціальних знань для їх вирішення. Тому участь експерта в обговоренні питань і їх правильних формулювань є необхідною умовою проведення експертизи в суді.

Час проведення експертизи в суді нормами КПК не визначений. Закон не пов'язує момент проведення експертизи з певним етапом судового слідства, а підкреслює, що вона може бути проведена після з'ясування в суді всіх даних, які належать до предмета експертизи і мають значення для надання висновку. Тому не можна погодитись з тим, що у більшості випадків експертиза в суді повинна проводитися в кінці судового слідства, а також і з тим, що дослідження обставин справи може бути розпочате з проведення експертизи. Останній варіант не може бути застосований, оскільки не дає змоги експерту використати для дачі висновку дані судового слідства, а підсудного позбавляє права на одержання відповіді від експерта на запитання, які можуть виникнути в процесі подальшого судового розгляду.

Визначення моменту проведення експертизи залежить від кількох умов:

– по-перше, експертиза може бути проведена тільки після з'ясування всіх обставин справи, які мають значення для дачі висновку (після допиту підсудних, свідків, потерпілих, показання яких мають значення для експертизи, проведення судових дій, які стосуються предмета експертизи);

– по-друге, проводити експертизу можна не раніше, ніж буде допитаний підсудний, зацікавлений у висновках експертизи.

Якщо перша умова, що впливає на визначення моменту проведення експертизи, обумовлена необхідністю з'ясування всіх даних, які мають відношення до неї, то друга, крім того, гарантує процесуальні права підсудного. Таким чином, моментом визначення проведення експертизи в суді є конкретні обставини кожної кримінальної справи і визначені умови.

Зміст постанови (ухвали) суду про призначення експертизи КПК України не регламентує. Тому суд зобов'язаний при її складанні керуватися нормами, які визначають призначення експертизи під час судового слідства (ст. 310 КПК). На нашу думку, в постанові (ухвалі) доцільно вказати:

– дату та місце складання постанови (ухвали) про призначення експертизи, назву суду, що її призначає, номер кримінальної справи, по якій призначається експертиза;

– підстави призначення експертизи;

– назву експертної установи, в якій має бути проведена експертиза, або настановні дані особи, якій доручена експертиза;

– питання, які поставлені перед експертом;

– матеріали, які надаються експерту: об'єкти дослідження, порівняльні зразки, матеріали справ, що стосуються предмета експертизи;

– питання, які відхилені судом, та мотиви їх відхилення;

– підписи всього складу суду.

Одержавши постанову (ухвалу) суду, об'єкти дослідження та інші необхідні матеріали, експерт приступає до проведення експертизи. При цьому можливими є три варіанти:

1) експерти проводять експертизу, а розгляд справи продовжується, оскільки в цей час більше не досліджуються обставини, які належать до предмета експертизи;

2) суд оголошує перерву, як правило, на кілька годин, за цей час експерт здійснює дослідження і складає висновок;

3) експертиза вимагає тривалого періоду часу для дослідження і складання висновку (в тому числі і в лабораторних умовах). Тому суд відкладає розгляд справи до одержання висновків експерта.

Залежно від складності експертизи та інших обставин експертні дослідження можуть бути проведені безпосередньо в суді

або в іншому місці, де є відповідні умови (в лабораторії експертної установи, в спеціалізованій установі, на полігоні і т. ін.). Якщо експертиза здійснюється безпосередньо в суді, то державний обвинувач повинен звернути увагу на те, щоб експерту були створені відповідні умови для проведення експертизи.

Слід зазначити, що при експертному дослідженні можуть бути присутні судді та інші учасники судового розгляду, якщо це не суперечить нормам етичного характеру. Більше того, така присутність може мати важливе значення для оцінки експертного висновку. Така присутність доцільна, якщо експертиза має наочний характер, наприклад судово-балістична, на місці події. Присутність суду та учасників судового розгляду при різних технічних розрахунках або в лабораторних дослідженнях, безумовно, недоцільна. Суд та інші учасники процесу не повинні бути присутніми при складанні висновків експертизи, через те, що це може піддати сумніву об'єктивність експерта.

Заслуговує уваги питання про те, якою мірою і чи може експерт використовувати дані досліджень аналогічної експертизи, проведеної під час досудового слідства.

У практичній діяльності ці питання вирішуються таким чином. Якщо дослідження під час досудового слідства проводив експерт, який брав участь у суді, і під час судового слідства не з'явилося жодних нових даних, то експерт у своєму висновку в суді може посилатися на дослідження, які були проведені раніше. Якщо в судовому засіданні бере участь експерт, який під час досудового слідства експертизу не проводив, а в справі є експертиза, що проведена експертом по тих же питаннях, то експерт у суді може прийняти одне з двох рішень:

1) за наявності у справі досліджень, які не викликають у нього сумнівів у достовірності об'єктивності і повноті, він може посилатися на них у своєму висновку, формулюючи на їх підставі відповіді на запитання суду; 2) якщо дослідження, проведені експертизою під час досудового слідства, викликають у нього сумніви, він проводить самостійні дослідження від початку до кінця.

Безумовно, варіанти, що були розглянуті вище, не стосуються тих випадків, коли в ході судового слідства з'явилися нові дані, обставини, які не були відомі під час досудового слідства і які мають відношення до предмета експертизи. У такому разі, незалежно від того, проводилася чи не проводилася раніше екс-

пертиза, експерт, викликаний до суду, повинен провести нове дослідження цілком або лише в частині нових обставин і поставлених у зв'язку з ними запитань.

Після завершення необхідних досліджень експерт складає письмовий висновок судової експертизи або повідомляє про неможливість надати висновок. Висновок експертизи в суді має відповідати вимогам, зазначеним у ст. 200 КПК. Якщо в суд викликається експерт, який дав висновок під час досудового слідства, суд може після оголошення висновку експертизи, що не викликає заперечень у сторін, не призначати експертизу, а обмежитися допитом експерта (ст. 311 КПК).

Може скластися враження, що це положення містить проти-річчя з раніше виказаним стосовно першої експертизи в суді, з особливостями її проведення, що дозволяє судам в ряді випадків відмовитися від проведення експертизи, а тільки допитувати експерта. Насправді це не так. По-перше, положення, яке ми розглядаємо, розповсюджується тільки на випадки, коли експертиза проводилася раніше, в ході досудового слідства. По-друге, це має бути експертиза, під час якої не виникли нові питання, що не потребують додаткового дослідження. По-третє, висновок експерта, який він дав під час досудового слідства, не повинен викликати заперечень з боку сторін. По-четверте, під час судового слідства не з'явилися нові обставини, які стосуються предмета експертизи і вимагають нового або додаткового експертного дослідження.

Необхідність додержання таких умов має бути мотивацією для прокурора з приводу того, чи можна обмежитися тільки допитом експерта. Особливу увагу суду і сторонам треба звернути на обставини, які свідчать, що нічого нового не з'явилось під час судового слідства, що належить до предмета експертизи і які вимагають нового або додаткового дослідження. Такі нові обставини може виявити тільки експерт, який брав участь у судовому розгляді. Як особа, яка володіє спеціальними знаннями, він здатний звернути увагу на ті обставини, які інші не пам'ятають. Тому згідно зі своїм професійним обов'язком він зобов'язаний довести нові обставини, що стали йому відомі під час судового слідства і які впливають на його висновок. Це застерігає суд і сторони від помилкового прийняття попереднього висновку експерта, обмежуючись тільки його оголошенням.

Наслідком такої заяви в суді має бути постанова (ухвала) про проведення експертизи в повному обсязі з урахуванням усіх обставин справи, які мають відношення до її предмета. Якщо суд, виходячи з матеріалів справи, приймає рішення розглядати справу у відсутності експерта, який дав висновок при розслідуванні справи, то висновки експерта оголошує головуючий.

Враховуючи те, що висновок експерта як доказ на відміну від показань свідків надається не в усній формі, а в письмовій, при його використанні навіть за відсутності експерта не порушується принцип безпосередності судового розгляду. Висновки експерта, які він надає в письмовій формі та їх підписує, можуть мати додатки у вигляді фотознімків, схем, креслень і т. ін., які також підписуються експертом. Висновок приєднується до кримінальної справи (ст. 310 КПК).

Наступним етапом експертизи під час досудового слідства є оголошення експертом свого висновку в судовому засіданні, яке передбачене ст. 310 КПК. Оголошення висновків експертом не обмежується лише його прочитанням. Висновки експерта будуть краще зрозумілими суду і учасникам процесу, якщо при його оголошенні демонструватимуться фотознімки, схеми, графіки, таблиці та інші додатки до експертизи. Як правильно зауважує Л. Ю. Ароцкер, продемонстровані ілюстрації висновків експерта в суді необхідні для того, щоб: а) показати суду і учасникам судового розгляду процес дослідження і його наслідки, а також окремі етапи дослідження; б) виявити ознаки, які покладені в основу висновків експерта; в) зробити більш зрозумілим і переконливим висновок експерта¹.

Висновки експерта разом з додатком приєднуються до справи і оцінюються судом за загальними правилами перевірки та оцінки судових доказів.

Після оголошення висновків експерта в суді йому можуть бути задані запитання для пояснення або доповнення його висновку. Згідно зі ст. 311 КПК експерт може бути допитаний тільки після оголошення висновків в стадії судового розгляду. При цьому закон визначає, що першим ставить запитання для розв'язання і доповнення прокурор, далі учасники процесу в такій послідовності: потерпілий, цивільний позивач, цивільний

¹ Див.: *Ароцкер Л. Е.* Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. – М., 1964. – С. 215.

відповідач, захисник, підсудний і судді. Питання задаються в усній формі і разом з відповідями на них заносяться до протоколу судового засідання.

У ряді випадків на початку допиту експерта суд оголошує перерву для того, щоб усі учасники судового розгляду мали можливість детально ознайомитися з висновком експерта і підготуватися до його допиту.

Державному обвинувачу свої запитання необхідно підготувати раніше, ще на стадії підготовки до підтримання обвинувачення, якщо експертиза проводилася під час досудового слідства. Разом з тим йому необхідно уважно стежити за оголошенням висновку з тим, щоб з'ясувати, які нові обставини були покладені експертом в його основу. Це дасть змогу державному обвинувачу своєчасно корегувати питання, які він раніше підготував, або взагалі, в цілому сформулювати нові запитання. Питання прокурора можуть стосуватися методики дослідження, вихідних даних, які використовував експерт, ознаки об'єктів і порівняльних зразків, що покладені в основу висновків, наукової, методичної, довідкової літератури, яка використана експертом, а також формулювання пояснень, розрахунків, не зрозумілих прокурору. Якщо експертиза раніше не проводилася і висновки експерта з'явилися серед доказів тільки в суді, то прокурору доцільно робити позначки в міру оголошення висновків, для того щоб потім їх використати при формулюванні питань до експерта. Коли головуєчий оголошує перерву для детального вивчення висновків експерта і підготовки питань, цей час прокурору треба використати не тільки для підготовки питань, а і для загальної оцінки висновків експерта.

Усі учасники судового процесу ставлять запитання експерту тільки з дозволу головуєчого, експерт дає на них відповіді також з його дозволу. При цьому головуєчий реалізує своє право відводити питання або дозволити експерту не відповідати на них. Якщо питання не відведено головуєчим, то експерт зобов'язаний на нього відповісти. Експерт має відповідати на питання в межах своєї компетенції для пояснення та доповнення наданого ним висновку. Якщо питання виходить за цю межу, експерт повинен на це звернути увагу головуєчого і заявити, що відповіді на поставлені запитання потребують додаткових досліджень. Фактично проведення допиту експерта — це надання йому можли-

вості пояснити окремі фрагменти його досліджень; уточнити та розтлумачити свої висновки; обґрунтувати правомірність і доцільність застосування ним тих методів, методик та технічних засобів, які він використовував при дослідженні. У своїх відповідях експерт може обґрунтувати свої дослідження і висновки науковими дослідженнями такого виду експертизи, вказавши, чому в основу дослідження покладені ті чи інші ознаки, яка достовірність одержаних наслідків, на чому ґрунтуються його розрахунки, назвати літературу, яка висвітлює задані питання.

Під час допиту експерта прокурор може заявити про необхідність проведення додаткової експертизи. Призначення додаткової експертизи проводиться судом у разі, якщо висновок судової експертизи буде визнаний неповним або недостатньо зрозумілим, або виникли нові питання, що стосуються раніше досліджуваних обставин кримінальної справи (ст. 312 КПК). Додаткова експертиза проводиться тим самим або іншим експертом. Якщо висновок судового експерта викликає сумніви у його правильності, обґрунтованості, суперечить фактичним обставинам та іншим матеріалам кримінальної справи чи встановлено нові факти, що можуть вплинути на висновки експерта, або при призначенні і проведенні експертизи було допущене істотне порушення вимог КПК, суд може призначити повторну судову експертизу згідно зі ст. 312 КПК.

Таким чином, повторна експертиза призначається у тих випадках, коли висновки судової експертизи не погоджуються з достовірними обставинами справи, суперечать об'єктивно встановленим фактам, викликають сумніви в їх обґрунтованості та правильності. Повторне експертне дослідження також є необхідним при виявленні суперечності у висновках експерта, невідповідності між висновком і дослідною частиною висновку, застосуванні експертом сумнівної методики досліджень. Повторна експертиза призначається з тих же питань, по яких проводилася перша експертиза, і доручається іншому експерту або іншим експертам.

При призначенні повторної експертизи поряд із питаннями, які були предметом попередньої експертизи, можуть бути поставлені питання про наукове обґрунтування і використання в даному випадку конкретного методу дослідження, який застосовувався раніше при проведенні експертизи. Предметом пов-

торної судової експертизи можуть бути як усі питання, по яких проводилася первинна експертиза, так і їх частина, відповіді, які викликали сумніви.

Ставити на вирішення повторної експертизи сукупність питань, які раніше аналізувалися, немає необхідності, якщо сумніви викликали відповіді експерта тільки на окремі питання. Крім повторної та додаткової експертиз, а також експертизи, що проводиться одночасно кількома експертами одного фаху (так звана комісійна експертиза), в слідчій та судовій практиці має місце проведення комплексної експертизи. Комплексна експертиза КПК України не передбачена, а проводилася практично. У проекті нового КПК така експертиза буде мати місце. Якщо для вирішення поставлених перед експертом питань потрібні спеціальні знання, що належать до різних галузей знань або до різних напрямів у межах однієї галузі знань, то проводиться комплексна експертиза. Необхідність комплексної експертизи обумовлена переважно тим, що у деяких випадках після дослідження, проведеного одним експертом, об'єкт, який вивчався, може стати непридатним для дослідження іншим експертом. Крім того, спеціальні знання, якими володіє експерт однієї спеціальності, іноді можуть виявитися недостатніми для вирішення конкретного питання і тому повинні бути доповнені й перевірені знаннями експерта іншого фаху.

При призначенні і здійсненні комплексної експертизи слід керуватися вимогами статей 310, 196–205 КПК. Результати комплексної експертизи оформляються як спільним, так і окремим висновком. Це залежить як від характеру питань, поставлених перед експертами, так і від компетенції спеціалістів, які здійснюють дослідження. Спільний висновок складається тільки за умови, що у експертів не виникає розбіжностей у результатах дослідження, а інакше кожний експерт складає окремий висновок.

Якщо висновки зроблені комісією експертів, то в судовому засіданні може бути опитаний один із її членів. Це може бути як експерт, якого уповноважили інші члени комісії, так і експерт, якого призначив суд. Доцільно, щоб це був кваліфікований досвідчений спеціаліст. При комплексній експертизі в суді опитується кожний експерт окремо. Наслідки допиту експертів заносяться до протоколу судового засідання. Закон не визначає конкретно права експерта знайомитися з протоколом судового

засідання і подавати на нього зауваження. Таке право мають підсудний, захисник, потерпілий, цивільний позивач і цивільний відповідач, а в законі, що регламентує права експерта (ст. 77 КПК), таке право не зафіксоване. Вважаємо, що експерт має право клопотати перед судом при ознайомленні його із записами допиту у судовому засіданні і внесення у необхідних випадках відповідних доповнень та уточнень. Більше того, враховуючи специфіку відповідей експерта, він може клопотати перед судом, щоб ці відповіді були продиктовані експертом секретарю судового засідання. Після закінчення допиту експерт може бути звільнений від подальшої участі у судовому розгляді.

Дослідження та оцінка висновків експерта в суді здійснюються за загальними правилами перевірки та оцінки доказів. Вони оцінюються з метою визначення допустимості, відносності, достовірності та доказового значення. Допустимість висновку як судового доказу означає його придатність по формі, відповідність вимогам процесуального закону. Висновки, одержані з порушенням вимог закону, не можуть обґрунтовувати обвинувачення.

Прокурору при оцінці допустимості висновку необхідно виходити з того, що вона припускає, в першу чергу, оцінку самого суб'єкта експертизи і чи є експерт спеціалістом у тій галузі знань, до якої належить експертиза. При оцінці висновків також треба перевірити, чи не зацікавлений експерт в результатах розгляду справи і чи немає інших підстав для його відводу. Той факт, що це перевірялося в суді, коли експерт попереджувався про кримінальну відповідальність, ніщо не змінює.

Прокурор повинен звертати увагу на те, щоб експертному дослідженню піддавалися лише об'єкти, які належним чином процесуально оформлені. Особливої уваги заслуговує перевірка процесуального порядку призначення і проведення експертизи. Істотні порушення, які допущені при її проведенні, можуть викликати недопустимість використання висновку в доказуванні. Наприклад при обмеженні прав підсудного. При вирішенні питання про допустимість необхідно звернути увагу і на оформлення експертного висновку. Як відомо, такий висновок має бути поданий у письмовій формі і складатись із трьох частин: вступу, дослідження і висновку. Зміст вступної частини висновку детально регламентований у ст. 200 КПК і коментувати її немає потреби.

Про дослідну частину в Законі (ст. 200 КПК) сказано, вона повинна мати відомості про те, які матеріали експерт використав та які провів дослідження. Відомчі нормативні акти містять більш широке тлумачення цієї частини висновку, враховуючи її значення в такій оцінці його достовірності. У дослідній частині висновку експерт повинен досить докладно викласти хід і наслідки свого дослідження. Вказати не лише, яка застосовувалася методика, але і визначити її наукову обґрунтованість. Якщо методика пройшла апробацію в системі державних судово-експертних установах і була рекомендована до впровадження, про це також необхідно зазначити в дослідній частині. В цій же частині вказується, які використовувалися технічні засоби, апаратура, устаткування, реактиви, зразки для порівняння та ін.

Крім того, в дослідній частині доказується також, які матеріали кримінальної справи були використані при експертизі. Ця частина висновку повинна бути викладена мовою, зрозумілою учасникам процесу, із поясненням спеціальних термінів, які в ній використані. Давати правову оцінку діям експерт не може ні у дослідній частині, ні у своїх висновках. Висновки, що формулюються у третій частині експертизи, повинні мати конкретні відповіді на питання, які вказані в постанові чи ухвалі суду. Вони мають логічно витікати із дослідницької частини і не суперечити їй. За формою висновки можуть бути категорично позитивними та категорично негативними. Від вказаної форми висновку треба відрізнити висновок в імовірній (правдоподібній) формі. Імовірні висновки не можуть бути покладені в основу обвинувального висновку.

Наступним етапом оцінки висновку судом і сторонами є оцінка відносності, тобто здатність його бути засобом встановлення фактів, які входять до предмета доказування. Якщо допустимість — це властивість форми, то відносність — властивість змісту доказу. Експертиза може встановити факти, які безпосередньо входять у предмет доказування (наприклад, розмір і період виникнення недостатчі, причина смерті і т. ін.). У цих ситуаціях відносність експертизи не викликає сумніву. Складніше, коли факти, що встановлюються експертизою, не входять до предмета доказування, а мають проміжне значення, служать засобом доказування фактів першої групи.

Наприклад, ототожнення людини по слідах рук, що виявили на місці події. В цьому випадку необхідно доказати, що ці від-

битки не могли бути залишені громадянином ні до, ні після здійснення злочину в цьому місці.

Відносність висновку залежить, перш за все, від відмінності об'єкта, який досліджувався експертом. Якщо їх відносність не підтверджується, то втрачає значення і проведене дослідження. Так, якщо у наведеному нами прикладі буде встановлено, що сліди рук могли бути залишені після здійснення злочину, то висновок (встановлений ним факт тотожності) стане не відносним.

Оцінка достовірності висновку включає два моменти: оцінка його правильності щодо дійсності (істини) і оцінка його обґрунтованості, переконливості. Необхідно пам'ятати, що докази, покладені в основу вироку, мають бути не тільки правдиві за змістом, але і достовірні за фактами, тобто не викликати сумніву. Істинною може бути і випадкова догадка, не аргументоване, безпідставне висловлювання. Тому обов'язковою вимогою, яка пред'являється до кожного доказу, є вимога його достовірності. Визначення достовірності висновку експерта — найбільш складна частина його оцінки. Пояснюється це тим, що висновок виконується особою, яка має спеціальні знання, а оцінюють його особи, які не є фахівцями у цій галузі. Достовірність висновку встановлюється, в першу чергу, шляхом аналізу його змісту і внутрішньої структури. Оцінці підлягає загальне наукове положення, з якого виходив експерт. Перевірити наукову обґрунтованість висновку можна під час допиту експерта, а також шляхом ознайомлення зі спеціальною і довідковою літературою.

Перевірити необхідно і методики, що застосовувались експертом: чи є вони досить надійними, чи забезпечують одержання достовірних результатів, чи не є застарілими або спростованими практикою, чи проходили методики апробацію, обговорення в практичній аудиторії і т. ін.

Далі при оцінці достовірності висновків експерта враховується достатність поданого експерту дослідного матеріалу. При цьому прокурор повинен звернути увагу на те, чи заявляв експерт клопотання про надання йому додаткових матеріалів, чи мотивував своє клопотання, чи було воно задоволено. Перевіряється не тільки достатність, але і правильність наданих даних. Наступний етап оцінки достовірності — перевірка повноти проведеного дослідження: чи застосував експерт всі необхідні методики

для одержання об'єктивних наслідків. Оцінюючи проведене дослідження, звертають увагу на те, чи вірно експерт вибрав ознаки для порівняння досліджуваного і експериментального об'єктів. Особливу складність становить оцінка експертом інтерпретації виявлених і досліджених ним ознак і формулювання на цій підставі висновків. Ця частина висновку експерта найтрудніша для оцінки, тому що фахівці в цій галузі можуть по-різному оцінювати одержані результати. З приводу цієї частини висновку прокурору доцільно поставити запитання експерту під час його допиту.

На заключній стадії оцінюється доказове значення висновку експерта. В принципі, він оцінюється так само, як і доказове значення іншого доказу, шляхом порівняння його з іншими доказами. Проте мають деякі особливості. По-перше, прокурору треба звернути увагу на правильність логічної форми експертного висновку, його зміст. Помилки в оцінці можуть виникати внаслідок неправильного розуміння змісту, невірною трактування висновків. Тому дуже важливо, ознайомившись з висновком експерта, підготувати йому запитання, які уточнюють окремі положення, з тим щоб переконатися в правильності розуміння змісту його висновків. Поряд з тим має оцінюватись і повнота відповідей на запитання. Інакше кажучи, чи не зменшив експерт обсяг відповіді порівняно з питанням, яке йому було поставлене, чи на всі запитання він відповів.

Залежно від того, як будуть вирішені всі вказані питання, висновок експерта одержить позитивну оцінку або, навпаки, буде відхилений як необґрунтований, неправильний, непереконливий. Тому завданням державного обвинувача на стадії оголошення висновку експерта і його відповідей на запитання є ретельний аналіз усіх факторів, які ми зазначали, щоб пізніше, коли прокурор виступатиме з обвинувальною промовою, він зміг би дати кваліфіковану оцінку цьому висновку як одному з видів доказів у кримінальному процесі.

2.6. Участь прокурора в судовому огляді місця події

Огляд місця події — слідча дія, яка проводиться з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки злочину, а також інших обставин, що мають значення для справи (статті 190, 315 КПК).

У Кримінально-процесуальному кодексі вказані різновиди огляду, кожний з яких може проводитись як окрема слідча дія — огляд місцевості, приміщень, що їх займають підприємства, організації, установи; предметів і документів; житла та іншого володіння особи (статті 190, 177 КПК); огляд місця події (ст. 190 КПК); огляд і ексгумація трупа (ст. 192 КПК).

Проблемі огляду завжди приділялася значна увага в юридичній літературі. Це цілком закономірно, враховуючи, що кожний цілеспрямований огляд є актом, який націлений на безпосереднє сприяння об'єкту, дає змогу установити властивість та ознаки цього об'єкта і його зв'язок зі злочинними подіями.

Першим із радянських криміналістів приділив увагу огляду І. М. Якимов¹, який у монографії «Практичне керівництво до розслідування злочинів» навів методика проведення огляду. Фундаментальні дослідження були проведені колективами авторів НДІ криміналістики МВС СРСР² і НДІ Прокуратури СРСР³ та ін. Якщо враховувати, яка увага приділялась огляду місця події в криміналістичній літературі, то можна зробити висновок, що огляду речових доказів, місця події при судовому розслідуванні приділялось уваги значно менше, ніж при досудовому слідстві.

Судовий огляд місця події складається зі сприймання, вивчення та оцінки судом і учасниками судового процесу обстановки приміщень, місцевості з метою встановлення об'єктивних умов здійснення злочину, характеру змін обстановки, визначення властивостей і ознак предметів, які перебувають у цьому місці і пов'язані з подією злочину. Місце злочину як об'єкт судового огляду характеризується сукупністю даних, що відображають обстановку місця огляду, а також тими змінами обстановки, які є наслідком здійснення злочинних дій. Вивчення всіх цих даних місця події є завданням судового огляду.

Слід зазначити, що основною складністю, як правило, є вивчення не загальної обстановки місця події, а тих змін, що спричинив злочин. З моменту вчинення злочину і до моменту проведення огляду судом проходить значний час, тому при судовому огляді не можна одержати такі самі наслідки і досягти

¹ Див.: Якимов І. Н. Практическое руководство к расследованию преступлений. – М., 1924; Якимов І. Н. Осмотр. – М., 1935.

² Див.: Осмотр места преступлений. – М., 1947.

³ Там само. – М., 1960.

тієї ж мети, що і при огляді під час досудового слідства. Незважаючи на ці особливості, судовий огляд дає суду підстави краще сприйняти і усвідомити те, що в ряді випадків іншим шляхом пізнати неможливо. Огляд місця події (ст. 315 КПК) здійснюється у випадках, коли суд визнає необхідним виконати цю слідчу дію. Огляд проводиться за участю всіх учасників судового розгляду, а коли цього вимагають обставини справи — за участю свідків, спеціалістів і експертів.

Які ж випадки спонукають суд до проведення судового огляду місця події? Л. Ю. Ароцкер формулює доцільність проведення огляду в таких випадках, коли:

1) у суді виявляються нові обставини справи, перевірити які можна лише вивчивши обстановку місця події;

2) не ознайомившись безпосередньо з обстановкою на місці події, суд не може з'ясувати зовнішні умови і механізм здійснення злочину;

3) суду не зрозумілі окремі обставини справи, які викладені в протоколі огляду події та зафіксовані на ілюстраціях до протоколу (наприклад, розміри і колір предмета, їх взаєморозміщення, місце, де знайдені сліди, та інші речові докази тощо);

4) деякі деталі обстановки на місці події по-різному тлумачаться в суді учасниками судового розгляду і визначити, хто з них правий, без огляду неможливо;

5) у процесі досудового слідства не був проведений необхідний за обставинами справи огляд місця події або окремих його частин¹.

З такою позицією вченого, який одним із перших у 1964 р. у своїй праці детально дослідив питання використання криміналістичної тактики у судовому розгляді, слід погодитися, тому що ця позиція підтверджена практикою.

У визначених випадках суд може провести судовий огляд і з'ясувати всі факти, які його цікавлять. Клопотання про проведення судового огляду місця події мають заявити як сторони процесу, так і суд за своєю ініціативою. У такому разі прокурору необхідно чітко визначити свою позицію з урахуванням тих рекомендацій, які запропоновані Л. Ю. Ароцкером, а також за-

¹ Див.: Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. — М., 1964. — С. 109.

вдань, вирішення яких передбачається оглядом. Науковець також визначив завдання огляду місця подій, стверджуючи, що огляд проводиться для: а) «вивчення всієї обстановки місця події та окремих її частин, якщо виникли сумніви в суді або спір між учасниками процесу з приводу конкретних деталей обстановки і розміщення об'єктів на місці події; б) виявлення фіксації і вилучення не виявлених раніше слідчим слідів або інших речових доказів; в) визначення характеру та обсягу змін, що настали від злочину у звичайній обстановці даного місця; г) виявлення обставин, які сприяли вчиненню злочину»¹.

Вивчаючи обстановку місця події, суд може краще з'ясувати як механізм злочину в цілому, так і окремих дій, які здійснені на місці події, визначити конкретні умови, за яких були здійснені які-небудь дії, встановити мотиви злочину і обставини, що сприяли його вчиненню.

Відомості, які були одержані при вивченні обставин на місці події, суд може використати для встановлення відповідності об'єктивної обстановки місця події, показань свідків, підсудного, потерпілого і на цій основі дати їм оцінку.

Якщо проаналізувати і узагальнити всі погляди на мету судового огляду місця події, можна зробити висновок, що:

- 1) огляд місця події — це самостійна процесуальна дія;
- 2) висновок складається з безпосереднього сприймання, вивчення і всебічного дослідження об'єктів огляду доступними суду засобами;
- 3) це стосується об'єктів і зв'язків між об'єктами, які мають доказове значення.

Судовий огляд місця події — це форма продовження судового засідання, тому в його проведенні мають брати участь суд, підсудний, потерпілий, прокурор, захисник. У ряді випадків, коли це пов'язано з їх інтересами, в огляді беруть участь цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники. Перелік цих осіб, а також мету огляду, час і тактичні прийоми його проведення визначає суд. Слід зазначити, що у такому засіданні мають бути присутніми всі учасники судового розгляду, тому ніхто з них не може бути позбавлений права на участь в огляді.

¹ Див.: *Ароцкер Л. Е.* Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. — М., 1964. — С. 64.

Крім названих учасників судового огляду, які мають бути присутніми при огляді місця події, участь свідків, експертів, спеціалістів не є обов'язковою — їх участь можлива, якщо це визнає суд.

У ст. 315 КПК зазначається: «Суд, визнавши необхідним оглянути місце події, проводить огляд за участю прокурора, підсудного, його захисника та потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх представників, а коли цього вимагають обставини справи, то й з участю свідків і експертів». Які ж це обставини справи, коли при огляді місця події є необхідність залучати свідків та експертів? У законодавчому порядку це питання прямої відповіді не має. Тому у кожному випадку суд, вислухавши думку інших учасників, приймає відповідне рішення. Обставини справи, які вимагають участь свідка та експерта при судовому огляді, можуть бути різні.

Так, участь свідка в огляді необхідна, якщо:

а) він може допомогти суду у відновленні обстановки на місці події;

б) показати на місці, які зміни в обстановці настали внаслідок злочину;

в) його показання стосуються окремих деталей обстановки і з'ясувати їх без судового огляду важко.

Участь експерта під час огляду місця подій є доцільною у випадках, коли: а) експерту необхідно на місці події з'ясувати обставини, що стосуються предмета його експертного дослідження; б) суд визнає, що при проведенні експертизи він повинен враховувати дані, які належать до обставин місця події; в) суду необхідно ознайомитися з обстановкою місця події з метою з'ясування або перевірки висновків експертизи.

У цих випадках доцільно, щоб суд залучав експерта до участі в огляді і активно надавав йому в цьому допомогу. Характерно, що дії спеціаліста, який залучається до огляду, відрізняються від дій експерта при судовому огляді тим, що експерт використовує свою участь в огляді для експертного дослідження і обґрунтуванні висновків експертизи, а спеціаліст консультує суд або надає йому технічну допомогу при проведенні огляду. Одна й та сама особа може виступати в судовому процесі як експерт і як спеціаліст.

Державний обвинувач як учасник огляду місця події повинен допомагати суду в реалізації цієї дії, він також повинен підготуватися до огляду. З цією метою прокурору треба точно визначи-

ти мету і завдання огляду, кількість технічних помічників, а також те, які технічні засоби необхідно застосувати. Крім цього, необхідно:

1) детально знати матеріали справи, особливо ті обставини, які мають відношення до огляду місця події. При цьому проаналізувати показання свідків, потерпілого; протокол огляду місця події під час досудового слідства; ознайомитися з фотознімками, схемами, планами та іншими документами, що стосуються огляду місця події;

2) продумати і підготувати підстави для проведення огляду;

3) визначити завдання огляду і скласти детальний план його проведення;

4) визначити коло учасників огляду, в тому числі спеціалістів, технічних помічників;

5) визначити, які технічні засоби необхідно застосувати при огляді і вжити заходів щодо їх забезпечення.

Державний обвинувач, якщо він заявив клопотання про проведення судового огляду місця події, повинен обґрунтовано і переконливо довести суду свої вимоги і добитися того, щоб суд задовольнив їх і виніс постанову (ухвалу) про проведення огляду місця події. При цьому в рішенні суду обов'язково має вказуватися, у зв'язку з чим проводиться огляд і для вирішення яких завдань. Прокурору на це необхідно звертати особливу увагу, оскільки в практичній діяльності суддів трапляються випадки, коли вони обмежуються тільки усним оголошенням рішення, що позбавляє огляд його належного процесуального оформлення і не відповідає вимогам ст. 315 КПК.

Після того як суд прибув на місце події, головуючий суду оголошує про продовження засідання. При цьому він нагадує учасникам про мету та завдання огляду і оголошує порядок огляду, роз'яснює учасникам їх права і роль при огляді. Після цього суд визнає межі огляду, що у більшості випадків є меншою, ніж при слідчому огляді. Державний обвинувач повинен мати свою позицію про порядок огляду і довести її до суду та учасників процесу. У той же час при огляді його обсяг може змінюватися, крім того, може виникнути необхідність огляду і таких об'єктів, які під час слідчого огляду не оглядалися.

Таким чином, визначення судом межі огляду на його початковому етапі є орієнтовним. При визначенні межі суд має

з'ясувати у свідків та інших осіб, які зміни відбулися на місці події порівняно з періодом проведення слідчого огляду. Оглядаючи місце події, суд приділяє особливу увагу тій частині, де є зміни, які настали у зв'язку із вчиненням злочину.

Під час судового огляду суд може задавати запитання підсудному, потерпілому та експерту (п. 2, ст. 315 КПК). Допит при огляді місця події є складовою частиною судового огляду і відповіді осіб, які беруть участь в огляді, дозволяють суду краще з'ясувати обставини справи, що стосуються місця події. Державний обвинувач повинен брати активну участь в огляді, звертати увагу суду на важливі для справи обставини, особливу увагу приділити допиту осіб, які були присутні при огляді.

Все, що стосується проведення огляду, має бути засвідчене у протоколі. У ст. 315 КПК визначається: «Дані щодо проведення огляду і його результати зазначаються в протоколі судового засідання». У протоколі судового засідання у тій частині, що стосується огляду, вказується: місце проведення, склад учасників огляду, що було об'єктом огляду, опис ознак об'єкта, що мають значення по справі, запитання, які задавалися під час огляду, і відповіді на них. Якщо під час судового слідства суд вилучив предмети або сліди, то це детально описується в протоколі. У протокол також заносяться зауваження і заяви учасників огляду. Всі записи протоколу, які стосуються огляду, суд повинен зачитати на місці огляду з тим, щоб його учасники мали можливість клопотати про додаткове вивчення чи ознайомлення з окремими деталями, фрагментами огляду.

Проведення огляду і його результати можуть фіксуватися технічними засобами. До засобів фіксації необхідно віднести фотографування, відео,- і фонозаписи, складання схем, планів та ін. Прокурор повинен детально проаналізувати наслідки огляду і в подальшому під час судового слідства дані, що одержані під час огляду місця події, використовувати при допиті свідків, експерта, а також при постановці питань при проведенні експертизи. Одержані дані під час судового огляду місця події прокурор разом з іншими доказами зобов'язаний використати у своїй обвинувальній промові.

2.7. Судовий огляд речових доказів

Кримінально-процесуальний кодекс передбачає, що суд першої інстанції при розгляді кримінальної справи безпосеред-

ньо досліджує докази в справі, в тому числі оглядає речові докази (ст. 313). Речові докази повинні бути оглянуті судом і пред'явлені учасникам судового розгляду, а в разі потреби — свідкам, спеціалісту, експерту. Слід зазначити, що проблемі огляду речових доказів у криміналістичній літературі постійно приділяється значна увага. Серед основних праці А. А. Ейсмана, М. А. Селіванова, Л. Ю. Ароцкера та інших авторів, у яких досліджені проблеми і тактика виконання цих слідчих дій¹. Водночас у науковій літературі досить мало є розробок, присвячених огляду речових доказів при розслідуванні злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж, злочинів проти довкілля та ін., які з'явилися у нашому суспільстві останнім часом.

Участь державного обвинувача при огляді речових доказів під час судового слідства заслуговує особливої уваги, оскільки ця слідча дія виконується в більшості справ, що розглядаються, і позиція прокурора при цьому відіграє важливу роль в умовах змагального процесу.

У статті 78 КПК дано визначення поняттю речового доказу: «Речовими доказами є предмети, які були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктом злочинних дій, гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом, і всі інші предмети, які можуть бути засобом для розкриття злочину і виявлення винних або для спростування обвинувачення чи пом'якшення відповідальності».

Таким чином, за змістом зазначеної статті можна зробити висновок, що до категорії речових доказів треба віднести предмети:

- 1) які були знаряддям злочину або зберегли на собі сліди злочину;
- 2) які були об'єктом злочинних дій;
- 3) інші предмети, в тому числі гроші, документи, що можуть служити засобом для виявлення злочину і встановлення обставин кримінальної справи.

Узагальнюючи визначення речових доказів, можна стверджувати, що речові докази — це сліди (наслідки) злочину.

¹ Див.: *Ейсман А. А., Селіванов Н. А.* Некоторые вопросы теории исследования вещественных доказательств//Вопросы криминалистики. – М., 1962. – Вып. 5. – С. 3–37; *Ароцкер Л. Е.* Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. – М., 1964.

Пізнання їх може стосуватися найрізноманітніших аспектів: їх фізичні якості — форма, розмір сліду, склад речовини, місце знаходження — виявлення викрадених речей у підсудного та ін., факт — підробка грошей, державних цінних паперів; відозміни-підробка документів та ін. У всіх перелічених та схожих випадках речові докази є носіями доказової інформації, яка потребує свого пізнання, оцінки, перевірки і використання в доказуванні.

Як носії інформації речові докази повинні бути віднесені до категорії тієї форми інформації, яку визначають як предметну. Н. А. Селіванов аналізує носії інформації у предметній формі, звертає увагу на речовий характер доказів і при цьому виділяє чотири головні ознаки:

- 1) речовий характер матеріального об'єкта;
- 2) наявність прямих або непрямих зв'язків із розслідуваними обставинами;
- 3) здатність предмета сприяти встановленню наявності або відсутності того чи іншого елемента складу злочину;
- 4) приєднання до справи речовим доказом¹.

Враховуючи великий діапазон зв'язків речових доказів з подіями злочину, деякими фахівцями було запропоновано тлумачити поняття речового доказу досить широко, включивши в нього як окремі предмети, так і «речову обстановку» місця події, розуміючи складний комплекс матеріальних об'єктів і переслідуючи при цьому мету — збільшити можливості одержання інформації. Такий підхід заслуговує підтримки, тому що в предметній формі обстановку місця події або яку-небудь її частину неможливо вилучити навіть за допомогою науково-технічних засобів. Вилучити в предметній формі можна тільки окремий об'єкт — речовий доказ.

Кожна перелічена в законі категорія предмета, безумовно, є матеріальним об'єктом, що здатен бути носієм інформації про здійснений злочин (ст. 78 КПК). Вважаємо за доцільне виділити категорію предметів, які мають сліди злочину. Цінність цієї категорії полягає в тому, що сліди здатні нести інформацію про механізм злочину, як важливого елемента предмета доказування. Серед найбільш розповсюджених виділяють:

– сліди, що утворилися внаслідок злочинної дії (поранення, поломки);

¹ Див.: Селіванов Н. А. Вещественные доказательства. – М., 1971. – С. 10.

– предмети та сліди, що викривають певних осіб в підготовці, здійсненні, приховуванні злочину або спростують обвинувачення.

Значенню речових доказів, особливо такому їх різновиду, як сліди, завжди приділялася значна увага в криміналістичній літературі. Тут висвітлюють в різні періоди і з багатьох причин такі поняття, як «сліди в широкому розумінні слова» та «сліди у вузькому його значенні», сліди матеріальні і сліди ідеальні, сліди, які відображають зовнішню будову, та сліди, що відображають механізм створення (для речовин, що не мають своєї форми: рідина, сипучі); сліди, що відображають механічний рух і сліди, що відображають людину; сліди-предмети; сліди-речовини і т. ін.

Спільними для всіх зазначених у літературі пропозицій відносно слідів є їх матеріальна основа та зв'язки з механізмом здійснення злочину як носії інформації про них.

Разом з тим, неможливість вилучити і зберегти деякі види слідів в натурі спонукають до виготовлення з них зліпків та інших копій. Процесуальний статус таких копій не визначений, а в криміналістичній та процесуальній літературі є різні погляди з цього приводу. Деякі автори, зокрема М. А. Чельцов, зауважує, що копії — це речові докази¹, Н. А. Селіванов пропонує вважати копії похідними речовими доказами². З думкою цього науковця слід погодитися, на сьогодні вона має перевагу над іншими.

Виготовлення похідних речових доказів здійснюється на підставі широкого використання засобів, методів, спеціально розроблених прийомів з додержанням всіх вимог процесуального закону.

Разом з тим, говорячи про копії як носії інформації, слід зазначити, що отримані зліпки завжди мають відмінність від первісного речового доказу — сліду. З урахуванням цього необхідно при переносі визначеного обсягу інформації з одного матеріального об'єкта (сліду) на інший (копію) широко застосовувати такі науково-технічні засоби і методи, які дозволяють одержати найбільш точні перенесення ознак об'єкта. Лише у таких випадках похідний речовий доказ може бути використаний

¹ Див.: Чельцов М. А. Советский уголовный процесс. – М., 1962. – С. 199.

² Див.: Селиванов Н. А. Вещественные доказательства. – М., 1971. – С. 47.

як матеріальний носій інформації. Такими засобами можуть бути ті, які дають змогу з більшою точністю одержати зліпки, відбитки, фотознімки, відеозапис, кінокадри та ін. Якщо під час огляду речових доказів прокурор помітить невідповідність копії сліду, він повинен на це звернути увагу суду.

Стосовно предметної передачі інформації слід визначити категорію зразків для порівняння, які необхідні для поглибленого, об'єктивного та ефективного дослідження слідів.

Крім цього, говорячи про матеріальні об'єкти, предметні носії інформації, потрібно сказати і про ті з них, які були одержані під час оперативних заходів, що передбачаються ст. 8 Закону України від 18 лютого 1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність». Той факт, що одержані у такий спосіб об'єкти мають не доказову, а орієнтовану інформацію, не має в даному випадку вирішального значення. По-перше, у зв'язку з тим, що деякі з них пізніше можуть перейти в категорію речових доказів. По-друге, з урахуванням вимог, які містяться в КПК відносно можливої легалізації даних, одержаних оперативним шляхом (ст. 65). Таким чином, до матеріальних носіїв інформації по справі, які можуть бути подані в предметній формі, слід віднести: 1) речові докази, в тому числі предмети, знаряддя, засоби, що пов'язані з подією злочину і обставинами, які підлягають встановленню; 2) сліди, як різновид речових доказів становлять відображення предметів, які їх залишили, та механізму їх виникнення; 3) матеріальні моделі таких слідів (зліпки, копії, відомості); 4) об'єкти серед перелічених, які не мають статусу речового доказу, але можуть бути об'єктами для оперативного дослідження і в подальшому можуть бути деталізовані в кримінальному процесі; 5) зразки, одержані для порівняльного дослідження.

Визнаючи постійно зростаючу роль речових доказів в розслідуванні і розгляді кримінальних справ, слід зазначити, що це відбувається не в зв'язку з їх особливою винятковістю, а через збільшення можливостей криміналістичної техніки, що дає змогу використовувати нові науково-технічні засоби з метою збирання доказів, у тому числі речових та інших предметних носіїв інформації — зліпків, відбитків, копій і т. ін.

Якою є мета проведення судового огляду речових доказів?

Загальна мета судового огляду — є становлення властивостей цих предметів, які визначають їх зв'язок зі злочином, осо-

бистістю підсудного, потерпілого, тобто мають доказове значення. При досудовому розгляді мета огляду речових доказів по кожній справі більш конкретна, ніж при слідчому огляді.

Суд при огляді речових доказів виявляє в них такі ознаки і властивості, які дають йому підстави підтвердити або спростувати свідчення підсудного, потерпілого або свідків. Метою судового огляду речових доказів може бути і порівняння ознак речового доказу з описом або фотографічним його зображенням для визначення тотожності чи відмінності. Це порівняння проводиться у випадках, коли для ствердження тотожності або відмінності не потрібно спеціальних знань, а досить тих знань, якими володіє суд. Такий огляд дає можливість суду виявити усі ознаки, необхідні для обґрунтованого висновку про тотожність або відмінність. Суд може оглядати речові докази з метою одержання даних для перевірки висновків експерта. Вивчення об'єктів експертного дослідження дозволяє суду визначити, що являють собою ці предмети або документи, якими ознаками вони характеризуються, чи мають вони ті ознаки, на які посилається експерт.

У практичній діяльності трапляються випадки, коли судовий огляд речових доказів виявляє раніше не відомі або такі якості ознак речових доказів, які набули значення при встановленні в суді нових обставин справи. У даному випадку суд, оглядаючи речові докази, звертає увагу на ті ознаки, які мають значення у зв'язку з виявленням нових фактів у суді і які мають значення для справи. Закон не визначає момент проведення огляду речових доказів. Рішення, коли доцільно проводити судовий огляд, приймає суд залежно від обставин справи.

Аналіз практичної діяльності судів свідчить, що огляд речових доказів, як правило, проводиться в кінці судового слідства. З такою практикою слід погодитися, незважаючи на те, що деякі вчені мають інші погляди. Так, Л. Ю. Ароцкер пропонує: «Якщо підсудний допитується про обставини, які мають зв'язок з речовими доказами, то доцільно після допиту, а інколи перервавши допит, провести огляд речових доказів»¹. Ця позиція варта уваги, але на нашу думку, визначення моменту проведення огляду речових доказів краще відоме суду та учасникам судового розгляду. Особлива роль у вирішенні цього питання відводиться про-

¹ Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. – М., 1964. – С. 133.

курору, який підтримує обвинувачення і повинен мати свою тактику проведення судового огляду речових доказів.

Прокурор при підготовці до підтримання обвинувачення в суді своїм планом повинен передбачати таку слідчу дію, як огляд речових доказів. У плані він передбачає і момент виникнення цієї слідчої дії, а також необхідність участі при цьому спеціаліста. Крім того, при підготовці до процесу щодо визначення своєї позиції відносно моменту проведення огляду прокурору необхідно звернути увагу на джерело одержання речових доказів під час досудового слідства. Відсутність процесуальних документів, які визначають джерело їх одержання позбавляє суд використовувати ці докази. Такі обставини прокурору необхідно враховувати як при визначенні своєї позиції щодо огляду речових доказів під час судового слідства, так і під час виступу з обвинувальною промовою.

Огляд речових доказів відбувається під керівництвом головуючого суду, який визначає назву, призначення, форму, розмір, колір, характерні особливості, індивідуальні дані предмета, наявність на ньому слідів, їх розмір, форму і особливості. Потім виявляються особливості предмета, які визначають його відношення до справи і мають доказове значення. При огляді речових доказів головуючий також звертає увагу учасників процесу на ці ознаки. У деяких випадках при огляді речових доказів доцільно залучати спеціаліста, який брав участь в огляді місця події, виявленні та вилученні речових доказів. Спеціаліст допоможе суду всебічно вивчити той чи інший предмет, звернути увагу на такі особливості і ознаки речового доказу, які мають важливе значення. Крім того, спеціаліст допоможе суду записати в протоколі судового засідання результати огляду, використовуючи спеціальну, наукову і технічну термінологію при описі предметів та речей спеціального призначення.

Після з'ясування всіх даних, якими цікавився суд, він дає можливість учасникам процесу детально ознайомитися з речовими доказами — прокурору, підсудному, захиснику, потерпілому та іншим учасникам. З метою уточнення тих чи інших свідчень суд має право пред'являти речові докази свідку і у зв'язку з цим задавати питання. Суд, якщо цього вимагають обставини справи, може проводити огляд речових доказів і за участю експерта. Це дозволяє суду переконатися, що експерт досліджував

саме ці докази, а також з'ясував, які зміни в речових доказах виникли у зв'язку з проведеною експертизою.

У ряді випадків речові докази не можна доставити в судові засідання з різних причин, у такому разі закон дозволяє огляд речових доказів проводити на місці їх знаходження (ст. 315 КПК), який не відрізняється від огляду, що проводиться в залі судового засідання. Особи, які беруть участь в огляді речових доказів, у тому числі свідки, спеціаліст чи експерт мають право звернути увагу суду на ті чи інші особливості речових доказів, що мають доказове значення.

Здійснюючи огляд речових доказів, суд має можливість застосовувати різні методи пізнання: спостереження, вимірювання, опис, порівняння, експерименти.

Завдання державного обвинувача — своєчасно спланувати той чи інший метод, черговість його проведення і внести мотивоване клопотання про його проведення. При цьому доцільно продумати, які технічні засоби будуть потрібними при проведенні огляду речових доказів, умови проведення, а також як цими технічними засобами забезпечити суд. Як свідчить практика, основним методом вивчення речових доказів є спостереження. При цьому під спостереженням слід розуміти не лише зорове сприйняття, а сприйняття планомірне, цілеспрямоване, яке ґрунтується на досвіді суб'єкта спостереження (суд, прокурор, захисник), на досвіді його практичної діяльності, на знаннях криміналістичних положень про ознаки об'єктів і їх дослідження. Основна мета спостереження об'єктів — речових доказів судом є виявлення у об'єкта спостереження ознак, властивостей, якості, що мають значення як докази. При цьому суд, прокурор та інші учасники судового процесу пізнають властивості об'єкта спостереження безпосередньо, не зі слів свідка, потерпілого та інших осіб, а у взаємодії з об'єктом.

Використання в процесі судового огляду науково-технічних засобів дають змогу значно розширити можливості пізнання об'єкта. Державний обвинувач повинен звернути увагу на те, щоб судовий огляд речових доказів відповідав таким основним принципам: 1) єдине керівництво оглядом; 2) своєчасність; 3) повнота та об'єктивність огляду; 4) послідовність його проведення; 5) активне застосування науково-технічних засобів. Додержання вказаних принципів має важливе значення, тому їх доцільно розглянути докладніше.

1. Єдине керівництво оглядом.

Згідно з нормами кримінального процесу в судовому огляді беруть участь: суд, прокурор, потерпілий, підсудний, захисник, цивільний позивач та цивільний відповідач, а в разі потреби — свідок, спеціаліст чи експерт. Така кількість учасників вимагає єдиного керівництва оглядом. Ця функція повинна реалізуватися судом в особі його головуючого. Державний обвинувач при цьому повинен чітко уявляти, коли і які речові докази слід оглядати і при необхідності своєчасно про це клопотати, а при огляді звертати увагу суду і учасників процесу на обставини, які мають значення для справи — назва і призначення предмета, форма, розмір, колір, основні складові частини, особливості, які виділяють об'єкт, тобто всі ті властивості й ознаки, які визначають його зв'язки зі справою і його доказове значення. Єдність керівництва оглядом має на увазі й те, що всі питання, які пов'язані з оглядом, повинні вирішуватись судом під керівництвом головуючого, вказівки якого є обов'язковими для всіх учасників. Основна мета такого керівництва і допомога в цьому державного обвинувача полягає в тому, щоб скоординувати дії всіх учасників огляду, проводити ці слідчі дії планомірно і цілеспрямовано.

Єдине керівництво має забезпечити збереження речових доказів, незмінність їх стану і властивостей.

2. Своєчасність огляду.

Цей принцип припускає проведення в той момент слідства, коли це вважають за необхідне. Це дуже важливо, особливо в тактичному плані, на таку обставину прокурор повинен зважати. Час проведення огляду має бути спланований раніше і мати свою обґрунтовану думку, яку він повинен викласти на пропозицію головуючого.

Пропозиція державного обвинувача відносно часу огляду може стосуватися варіантів проведення огляду після допиту підсудного, потерпілого або свідків; проведення експертизи або перевірка показань на місці здійснюються після оголошення висновків експерта і його допиту. Прокурору треба враховувати загальну тактику судового слідства, а також тактику своїх запланованих слідчих дій, які він передбачав при підготовці до підтримання державного обвинувачення. Безумовно, йому необхідно вносити зміни в свій план, враховуючи судово-слідчу ситуа-

цію. Головним для прокурора є те, що він не повинен ставитися до огляду, як до формальної слідчої дії і не діяти за принципом: «Спочатку всіх допитуємо, а потім все оглянемо».

Слід пам'ятати, що обставини, які встановлюються при огляді, повинні бути пов'язані з обставинами, що надходять з інформацією з інших джерел, і це має бути реалізовано тактично, правильно, своєчасно. Державний обвинувач має право клопотати про проведення огляду речових доказів у будь-який момент судового слідства, коли в цьому виникає необхідність.

Говорячи про своєчасність огляду, не слід забувати і про невідкладність. Можливими є ситуації, коли речові докази можуть змінити свої властивості, тому прокурору це необхідно враховувати.

3. Повнота та об'єктивність огляду.

Повнота огляду означає, що суд і учасники процесу повинні виявити при огляді всі фактичні дані, які мають значення для справи. Для цього державний обвинувач, використовуючи свій професійний досвід і знання матеріалів справи, повинен звернути увагу суду і учасників процесу не лише на очевидні ознаки об'єкта або на які вказує сторона по справі, але і на такі, що деякою мірою приховані, на характерні особливості, що теж є важливими при оцінці доказового значення об'єкта. Повнота огляду означає також, що суд надає можливість усім учасникам огляду повно і детально вивчити об'єкт шляхом його спостереження. Першою оглядає об'єкт сторона, яка надає докази.

За необхідності уточнити показання, які належать до об'єкта огляду, будь-кого з учасників процесу — підсудного, потерпілого, свідків — державний обвинувач клопоче про це перед судом. Це дає змогу свідку або іншим учасникам процесу конкретизувати свої свідчення.

При допиті можна з'ясувати, які зміни відбулися з речовим доказом, у експерта слід запитати, чи саме цей речовий доказ він досліджував? Повнота та об'єктивність огляду мають бути реалізовані в тих випадках, коли речовий доказ не можна доставити до суду. У даному випадку державний обвинувач повинен клопотати про виїзд суду і учасників процесу на місце такого огляду. При прибутті на місце головуєчий оголошує судове засідання продовженим. Після чого учасники і суд починають огляд.

Об'єктивність огляду полягає в тому, щоб сприйняття і протокольна фіксація ознак об'єкта здійснювалися відповідно до виявлених при огляді. Об'єктивність має включати упередженість огляду, сприйняття тільки тих ознак, які підтверджують версії суду, прокурора, захисника. Це не означає, що прийматися повинні абсолютно всі ознаки, а лише ті, які містять доказову інформацію. За цими властивостями не повинні відбиратися тільки ті, які підтверджують версію. Треба вивчати і фіксувати і ті ознаки, що суперечать версії. При цьому дуже важливо, щоб в протоколі судового засідання були максимально точно зафіксовані всі ознаки і властивості, які мають доказове значення.

4. Визначення послідовності проведення огляду.

Державному обвинувачу необхідно зважати на три стадії огляду. На першій — одержати загальні уявлення про об'єкт огляду. Звернути увагу на властивості та ознаки, які характеризують його в цілому; вивчити його зовнішній вигляд, форму предмета, його розміри, колір, назву, призначення та ін.

На другій стадії огляду — звернути увагу суду та учасників процесу на характерні особливості, індивідуальні ознаки, які характеризують однотипні предмети, що належать до однієї і тієї ж групи (наприклад, зброя, боєприпаси і т. д.).

На третій стадії підлягають огляду і сприйняттю «властивості-докази» предмета, що обумовлює його зв'язок із встановленим за справою фактом.

Якщо огляд речових доказів здійснювався не в залі судового засідання, а на місці його знаходження, то за правилами тактики огляду об'єкт спочатку оглядається так, як це рекомендується для статистичної стадії. Фіксується початкове положення об'єкта серед обстановки, що його оточує, взаємне розміщення об'єкта огляду та інших предметів. Результати такого огляду можуть бути зафіксовані не тільки в протоколі, застосовують також фото- і відеозйомку. Для кращого сприйняття ознак об'єкта його можна перевертати, пересувати, міняти його положення.

5. Активне застосування науково-технічних засобів передбачає, в першу чергу, збільшення можливостей зорового сприйняття об'єкта і його ознак. Це можливо при застосуванні приладів, які збільшують предмети: мікроскопів, лупи, додаткових джерел освітлення, випромінювачів ультрафіолетового світла, та інших, які можуть бути доставлені в судові засідання.

Державний обвинувач повинен передбачати своїм планом застосування цих приборів, і потурбуватися про їх доставку в судові засідання. Крім того, необхідно подумати про те, що при застосуванні науково-технічних засобів може виникнути потреба в допомозі спеціаліста, тому його участь також повинна бути запланована обвинувачем. Перевірка і оцінка речових доказів здійснюється поряд з їх оглядом і за загальною схемою. Перевірка включає встановлення дійсності і належності речового доказу, незмінність його властивостей з моменту його долучення до справи.

Оцінка включає встановлення їх допустимості, відносності і доказового значення. Допустимість визначається додержанням правил їх вилучення і процесуального оформлення. Відносність і доказове значення залежать від того факту, який вони встановлюють.

У деяких ситуаціях речові докази можуть бути і прямими доказами, якщо сам факт їх перебування в особі, їх властивості і ознаки становлять склад злочину, наприклад, зберігання вогнепальної зброї, вибухових речовин та ін. Тому завданням державного обвинувача є демонстрація та переконання учасників процесу в тому, що речові докази завжди повинні оцінюватись у сукупності з іншими доказами і, перш за все, з документами, що фіксують їх вилучення і долучення до справи. Детальну оцінку їх доказового значення обвинувач дає в своїй промові.

У процесі огляду речових доказів і після нього державний обвинувач повинен звернути увагу на правильність фіксації цієї слідчої дії в протоколі судового розгляду, де мають бути зафіксовані як об'єкт, що розглядався, його ознаки, які виявлені при огляді, а також технічні засоби, що використовувалися при цьому. Крім того, в протоколі повинні бути зафіксовані всі зауваження учасників огляду, зроблені ними під час огляду, а також пояснення спеціаліста.

2. 8. Перевірка показань на місці: відтворення обстановки і обставин події

Перевірка показань на місці — це одна із складних за організацією і проведенням слідчих дій. Вона проводиться з метою перевірки і уточнення показань свідка, потерпілого, підсудного або інших фактичних даних, одержаних у ході судового слідства

(ст. 194 КПК). Фактично вона виконується з метою збирання даних, які не були виявлені або отримані в ході проведених раніше слідчих дій. Ця слідча дія проводиться на тому ж місці, де відбулася подія, що перевіряється, або в іншому місці, якщо це впливає на оцінку результату.

Законодавець вказує, що перевірка показань на місці стоується показань свідка, потерпілого і підсудного. Показання цих осіб на місці необхідні суду, оскільки це дозволяє одержати відповіді на багато питань, що дає змогу йому прийняти правильне рішення про події, механізм злочину та ін.

Перевірка показань на місці здійснюється з дотриманням тих же принципів, які застосовуються і при огляді речових доказів. Це єдине керівництво при виконанні цієї слідчої дії — своєчасність, повнота та об'єктивність. Нам необхідно визначити мету, значення та завдання перевірки показань на місці, зміст поняття цієї слідчої дії, склад учасників перевірки показань, відмінність цих слідчих дій від інших, процесуальні, організаційні та тактичні особливості перевірки показань на місці. Мета цих слідчих дій чітко визначена в законі — це перевірка і уточнення показань свідків, потерпілого, підсудного або інших фактичних даних, одержаних в ході судового слідства. Значення перевірки показань на місці визначається тим, що під час цих слідчих дій суд може одержати відповіді на питання, які йому треба вирішувати, щоб дійти вірного висновку щодо події злочину. Підсудний, потерпілий і свідки при дачі пояснення під час допиту в суді не завжди ясно і точно можуть передати всі обставини, які їм відомі, забути деякі факти, окремі деталі події злочину, по-різному їх тлумачити. Всі ці та інші труднощі можуть бути вирішені, якщо підсудний, потерпілий і свідки будуть доставлені на місце події, де вони конкретизують свої показання, які дали в залі судового засідання.

Завдання перевірки показань на місці визначається тим, що суд має можливість вивчити обстановку місця події або окремих її частин, конкретизувати окремі деталі та факти події, закріпити обставини, які мають значення для справи. Розкриваючи зміст поняття цієї слідчої дії та склад її учасників, необхідно зазначити, що це самостійна процесуальна дія суду, яка чітко не регламентована КПК. Вона полягає в безпосередньому сприйнятті інформації судом під час показань на місці і оцінки її з ураху-

ванням обставин справи. Проведення цієї слідчої дії виконується на підставі постанови (ухвали) суду, який організовує та керує цією слідчою дією. Перевірка та уточнення показань свідка, потерпілого, підсудного проводяться судом в присутності понятих, а при необхідності також за участю спеціаліста. При цьому особа, яка дає показання на місці, повинна вказати шлях слідування нею до місця події за вказаним місцем і в своїх показаннях відтворити події, про які вона казала під час судового слідства. Під час перевірки показань учасники судового розгляду задають запитання особі, яка свідчить, уточнюють деякі деталі, пропонують дати пояснення по окремих обставинах та ін.

Державному обвинувачу необхідно заздалегідь підготуватися до цієї слідчої дії. Перш за все, він повинен мати чітке уявлення, які обставини необхідно встановити при перевірці показань на місці. Це уявлення може у нього сформуватися на основі детального аналізу показань під час досудового слідства осіб, які в суді виконуватимуть ці слідчі дії. Якщо перевірка показань на місці була проведена під час досудового слідства, то прокурору треба ретельно вивчити протоколи цих слідчих дій, порівняти дані цих протоколів з протоколами їх допиту і підготувати питання для з'ясування їх в суді, особливо при перевірці показань на місці. Ретельне вивчення матеріалів досудового слідства дає прокурору змогу обрати правильну позицію у разі, коли він не планував цих слідчих дій в суді, а вони проводяться за ініціативою інших учасників судового розгляду. Хороша обізнаність матеріалів досудового слідства дозволить йому брати активну участь при перевірці показань на місці, мотивовано обґрунтувати свою позицію щодо часу її проведення, а також дати оцінку наслідкам цих слідчих дій.

Законодавцем чітко визначено, що перевірка або уточнення показань на місці проводиться зі свідком, потерпілим і підсудним. Усі ці особи до перевірки їх показань повинні бути допитані в суді з тим, щоб після прибуття на місце події учасники судового процесу мали можливість краще підготуватися до цієї слідчої дії.

Прокурору необхідно особливу увагу приділити перевірці показань підсудного, який при бажанні може деталізувати всі обставини здійсненого злочину, тому суд повинен забезпечити йому можливість активно брати участь у цій слідчій дії. Не меншу увагу

треба приділити і таким учасникам, як потерпілий та свідок. При цьому потерпілий і свідок до початку перевірки їх показань попереджуються про кримінальну відповідальність за давання свідомо неправдивих показань, а свідок також за відмову дати показання. Участь цих осіб при перевірці їх показань на місці події є необхідною, якщо це визнає суд. Державний обвинувач мусить враховувати, що потерпілий в більшості випадків володіє певними відомостями про обставини на місці події, які були до і після злочину. Тому дуже важливо, щоб прокурор до його допиту в процесі перевірки показань на місці ретельно підготувався і при його допиті зміг одержати від нього детальні і розгорнуті показання.

Перевірку показань свідка на місці події доцільно проводити в тих випадках, коли він своїми показаннями конкретизує та уточнює окремі деталі обстановки на місці події, які суду важко з'ясувати поза межами місця події і перевірити їх достовірність. Закон допускає, що при проведенні перевірки показань підсудного, потерпілого і свідка можуть брати участь спеціаліст і експерт (ст. 194 КПК). Участь спеціаліста необхідна, особливо коли через складність обстановки на місці події потрібна допомога особи, яка має спеціальні знання.

Спеціаліст допоможе суду в консультації, а також у фіксації пояснень осіб, які дають показання на місці. Участь експерта при перевірці і уточненні показань на місці буде доцільна тоді, коли перевіряються обставини, які враховувалися при проведенні експертизи, або які, на думку учасників процесу, мають бути врахованими при її проведенні.

Проведення перевірки показань на місці — це самостійна процесуальна дія, яка чітко регламентована нормами КПК, тому неприпустимо її підмінити іншими слідчими діями, такими, як пред'явлення для впізнання, огляд місця подій. Ці слідчі дії регламентовані іншими нормами КПК і змішувати їх немає підстав. Кожна з них важлива і за необхідності застосовується судом. Проведення перевірки показань на місці та її результати зазначаються в протоколі засідання і можуть фіксуватися технічними засобами.

Крім того, при виконанні цих слідчих дій може проводитись вимірювання, складання планів і схем, які додаються до протоколу. Слід зазначити, що в практичній діяльності судів перевірка показань на місці застосовується дуже рідко, в основному, ця слідча дія виконується під час досудового слідства.

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У СУДОВИХ ДЕБАТАХ І ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ ПРИ ЗВІЛЬНЕННІ ОСОБИ ВІД ПОКАРАНЬ

§ 1. Сутність і значення судових дебатів

Судові дебати — це самостійна частина судового розгляду кримінальної справи, у якій прокурор формулює свої висновки по справі і пропонує їх суду. Висновки прокурора базуються на матеріалах судового слідства, які були досліджені під час розгляду судом кримінальної справи. Тому однозначно можна стверджувати, що предметом судової промови прокурора є ті питання, які досліджувались в судовому засіданні при розгляді кримінальної справи. Як правильно зауважує Ю. М. Грошевий: «Прокурор зобов'язаний проаналізувати фактичні обставини справи, зробити аналіз та оцінку доказів, обґрунтувати кримінальний елемент кваліфікації злочину; дати характеристику особи підсудного, запропонувати свій варіант розв'язання питань, пов'язаних із застосуванням кримінального покарання чи звільнення від нього, питань, пов'язаних з вирішенням цивільного позову»¹. Отже, промова прокурора у суді має мету допомогти суду краще розібратись у фактичних і юридичних обставинах кримінальної справи, з'ясувати їх зміст і значення та зробити відповідні висновки.

Безпосередня участь у судових дебатах прокурора і захисника, їхній аналіз усіх досліджених по справі фактів з позиції обвинувачення і захисту сприяє встановленню об'єктивної істини і є однією з гарантій попередження судових помилок.

Безумовно, судові дебати впливають на формування внутрішнього переконання суддів. Незважаючи на те, що воно починає формуватися в процесі судового слідства, тобто до початку судових дебатів. Проте їх висновки ще не будуть повними і завершальними зразу після закінчення судового слідства. Як пра-

¹ Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Х., 1975. — С. 28.

вильно зауважує Е. М. Матвієнко¹, вони отримують закінчену форму тільки після промов прокурора і захисника. Саме ці суб'єкти судового процесу, підводячи підсумки судового слідства, якісно і об'єктивно аналізують зібрані по справі докази, оцінюють їх з позиції обвинувачення і захисту, висловлюють свою позицію і пояснюють, чому суд повинен взяти за основу свого рішення одні докази і відкинути інші. Такі виступи надають суду допомогу у формуванні позиції і на підставі аналізу матеріалів судового слідства прийняти правильне рішення.

Тому маємо всі підстави стверджувати, що обвинувальна промова прокурора, яка перш за все, адресується суду, допомагає йому винести правосудний вирок.

Поряд з цим необхідно підкреслити, що судові дебати — це не змагальність і красномовність прокурора і захисника.

Промова прокурора спрямована на забезпечення повного, всебічного і об'єктивного дослідження обставин справи, встановлення істини, постановлення законного і обґрунтованого вироку відповідно до вимог статей 323, 324 КПК України.

Разом з тим, значення судових дебатів цим не вичерпується. Суд, застосовуючи заходи кримінального покарання, не тільки карає винних, але і виконує основне завдання кримінального судочинства — охороняє права та законні інтереси фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь (ст. 2 КПК). Судові дебати — є складовою частиною судового розгляду справи, вони сприяють суду у здійсненні завдання кримінального судочинства і забезпеченні виховного значення судового процесу.

Виховне значення судового процесу полягає не лише в тому, що судові дебати впливають на підсудного і громадян, присутніх у судовому засіданні. Воно є значно ширшим. Кримінальні справи зачіпають інтереси значного кола людей, які виявляють інтерес до їх вирішення по суті. Це особливо важливо по так званих «резонансних» справах, які викликають відповідну реакцію у суспільстві. Тому слово прокурора у суді, його обвинувальна промова, має важливе суспільне значення, впливає на формування громадської думки. Публічний виступ прокурора у суді — це і пропаганда права, і переконання у справедливості кримінального судочинства і підвищення авторитету прокуратури. Отже, це вимагає від прокурора, щоб його судова промова була юри-

¹ Див.: Матвієнко Е. М. Судебная речь. — Мн., 1967. — С. 4.

дично правильною, грамотною і зрозумілою присутнім. Така промова має ґрунтуватися на глибокому знанні матеріалів справи, з визначеною позицією щодо юридичної оцінки злочину та міри покарання.

У науковців і практичних працівників стосовно підготовки прокурора до судових дебатів одна позиція — промову або тези промови прокурор повинен готувати обов'язково. Характерними з цього питання є вимоги Генерального прокурора України у наказі від 19 вересня 2005 р. № 5 гн: «Готуючись до судових дебатів, обов'язково складати письмові промови, у яких викладати міркування щодо обсягу обвинувачення, оцінки доказів, застосування кримінального закону, призначення покарання та вирішення інших питань, передбачених ст. 324 КПК, заявляти клопотання про долучення текстів промов до матеріалів справи» (п. 5. б).

Отже, прокурору при підготовці до судових дебатів необхідно, аналізуючи матеріали судового слідства, написати тексти або тези промови. Безумовно, прокурор не може покладатись тільки на свою пам'ять і допускати виступ експромтом. Необхідно пам'ятати, що захисник може застосувати різні заходи для досягнення своєї мети, в тому числі й рекомендації російського спеціаліста Л. Ю. Владимірова, який у посібнику для адвокатів зазначав: «Будьте постійно і неухильно несправедливими до обвинувача. Розривайте промову супротивника на шматки і ці шматки кидайте на вітер, супротивник повинен бути знищений увесь, без залишку. Необхідно засміяти міркування обвинувача, засміяти їх! Будьте нещадними. Прискіпуйтеся до слів, до описки, до помилки в слові...»¹. Отже, про це прокуророві слід завжди пам'ятати і належно готуватися до судової промови.

§ 2. Завдання прокурора при підготовці до судових дебатів

Судові дебати — це наступний після судового слідства етап судового розгляду. Вони являють собою ту частину судового розгляду, у якій обвинувачення та захист дають оцінку дослідженим у судовому розгляді доказам, висловлюють доводи щодо

¹ Владиміров Л. Е. Пособие для уголовной защиты. — СПб, 1911. — С. 169.

підтвердження своєї позиції. Дебати полягають у промовах прокурора, потерпілого і його представника, цивільного позивача, цивільного відповідача або їх представників, захисника, підсудного (ст. 318 КПК). Учасники судових дебатів висловлюють думки щодо доведення або недоведення злочину, його кваліфікації, наявності обставин, що обтяжують або пом'якшують провину підсудного; міри покарання підсудному, а також з інших питань, які вирішуються у судовому розгляді. Завдання судових дебатів — служити для виконання загальних завдань кримінального судочинства. Крім цього є і специфічне завдання — попередження засудження невинних.

Першим у судових дебатах виступає прокурор. Його промова — це підсумок по справі щодо всієї роботи. При цьому він повинен вирішувати головне завдання — сприяти суду в постановці рішень, які ґрунтуються на законі. Виконання завдань з підтримання державного обвинувачення зобов'язує прокурора: а) довести обвинувачення; б) переконати суд у правильності позиції щодо винності підсудного по конкретному обвинуваченню; в) визначити міру покарання підсудному відповідно до тяжкості вчиненого злочину та даних про його особу.

Щоб виконати в повному обсязі ці завдання, прокурор повинен особисто переконатися в тому, що його позиція як державного обвинувача ґрунтується на матеріалах судового слідства. З цією метою йому необхідно детально проаналізувати всі матеріали, досліджені в судовому засіданні.

Аналізуючи матеріали судового слідства, прокурор повинен знати відповіді на ті питання, які вирішуються при винесенні судом вироку (ст. 324 КПК), у тому числі: 1) чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний; 2) чи має діяння склад злочину і якою саме статтею кримінального закону він передбачений; 3) чи винен підсудний у вчиненні цього злочину; 4) чи підлягає підсудний покаранню за вчинений ним злочин; 5) чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання підсудного, і які саме; 6) яка саме міра покарання має бути призначена підсудному і чи повинен він її відбувати; 7) чи підлягає задоволенню цивільний позов, на чію користь та в якому розмірі і чи підлягають відшкодуванню збитки, заподіяні потерпілому, а також кошти, витрачені закладом охорони здоров'я на його стаціонарне лікування, якщо цивільний позов не був заявлений;

8) що робити з майном, описаним для забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна; 9) що робити з речовими доказами, зокрема з грошима, цінностями та іншими речами, одержаними злочинним шляхом.

Безумовно, не на всі перелічені питання прокурор повинен шукати відповідь при підготовці до судових дебатів — усе залежить від категорії справи. Разом з тим, питання: чи мало місце діяння, чи має воно склад злочину і чи винний підсудний у вчиненні злочину, прокурор вирішує по кожній справі. Позитивна відповідь на зазначені питання дає можливість прокурору скорегувати відповіді на інші питання, визначені у ст. 324 КПК.

Таким чином, предметом судової промови прокурора є ті питання, які суд вирішує при винесенні вироку. Ці питання визначені для суду першої інстанції, як уже зазначалося, у ст. 324 КПК, а також статтях 323, 328, 330 КПК. Вони досліджуються під час судового слідства і аналізуються у промовах. До змісту промови прокурора обов'язково входять ті елементи, які становлять її предмет.

Обвинувальна промова прокурора повинна:

1) бути глибокою за змістом та містити оцінку соціальної шкоди, заподіяної злочином, що дає змогу переконати суд, підсудного, інших учасників процесу в справедливості та обґрунтованості засудження винного;

2) не мати загальних, абстрактних декларацій, викриваючи винних, висуваючи та обґрунтовуючи позицію про їх засудження і застосування покарання, мобілізуючи суспільну думку на боротьбу зі злочинністю, прокурор повинен дотримуватися конкретних фактів і обставин, що були предметом судового дослідження;

3) докази — головна цінність судової промови, які роблять висновки прокурора очевидними для суду і всіх присутніх. Щоб промова була саме такою, необхідні досконале знання матеріалів справи і тверда впевненість у правильності своєї позиції, що відстоюється;

4) обвинувальна промова має бути ясною, конкретною, чіткою за змістом, логічно послідовною, такою, щоб її зміст був доступним, зрозумілим і переконливим не тільки для складу суду, але й для всіх присутніх у залі судового засідання.

В основі належної судової промови завжди лежить бездоганне знання предмета, про який говорить оратор. Якщо ж прокурор,

виступаючи в суді, робить висновки квапливо, не вивчивши справу і не проаналізувавши матеріали судового слідства, промова буде непослідовною, неаргументованою і нелогічною.

Висловлюються різні думки щодо того як готуватися, за виразом П. Сергеїча (П. С. Пороховщиков), «до промови з пером у руці»¹. Одні прокурори пишуть виступ повністю, другі — обмежуються письмовим планом та тезами виступу, треті ж — складають письмові нотатки у ході розгляду справи в суді. Навіть якщо звернутися до діяльності видатних ораторів і судових діячів минулого однакостайного практичного підходу до цих питань нема. Наприклад, А. Ф. Коні ніколи не писав своїх промов, але проголошував їх блискуче. Разом з тим, він ніколи не виключав необхідності найретельнішої підготовки до проголошення промови. Навпаки, за імпровізованими виступами стояла величезна повсякденна праця, що дало йому змогу піднятися до вершини ораторського мистецтва.

Зрозуміло, вибір методу підготовки обвинувальної промови залежить від багатьох факторів: складності та обсягу справи, кількості підсудних, досвіду і ерудиції оратора. Проте в будь-якому разі необхідна ретельна попередня підготовка прокурора. Тому обвинувальну промову слід писати, не покладаючись легковажно на експромт.

Люди, знані й вимогливі, в давнину і тепер стверджують, що промова судового оратора повинна бути написана від початку до кінця. Але якщо це не завжди можливо, то у будь-якому разі вона має бути написана у вигляді детального і логічного міркування, кожна окрема частина якого повинна бути викладена у вигляді самостійного логічного цілого, і далі частини поєднуються між собою у єдине ціле.

Досвід переконливо свідчить, що працюючи над промовою, прокурор краще засвоює матеріал. Письмовий текст дисциплінує, дає можливість удосконалювати та шліфувати мову, відкидати все зайве, домагаючись максимальної лаконічності й виразності. Невипадковим є вислів, що істинним оратором може бути лише той, хто пише свої промови. Прокурор, який дотримується цієї поради, користуючись текстом як орієнтиром, зможе проголосити в суді промову вже не додержуючись тексту, викласти її

¹ Див.: *Сергеич П. С. Искусство речи в суде.* — М.: Госиздат, 1961. — С. 305.

вільно, оскільки він заздалегідь продумав і записав свій виступ. Щоб виступати невимушено, без папірця, як це не парадоксально, необхідно багато працювати, готувати текст промови, який зовсім не для того призначений, щоб його потім читати слово в слово. Текст слід розглядати як запис усного виступу, вже проголошеного в суді.

Роботу державного обвинувача над промовою можна поділити на два етапи:

- 1) підготовка промови;
- 2) проголошення промови, контакт з аудиторією, судом.

Перший етап включає: а) вивчення та аналіз фактичного матеріалу, правових норм, судової практики; б) композиційно-логічне оформлення; в) роботу над мовою і стилем.

На другому етапі прокурор виступає як виконавець своєї промови, яка нерозривно пов'язана з його особою. Щоб обвинувальна промова досягла мети, він має володіти значним діапазоном прийомів і навичок, сукупністю операцій з її підготовки і проголошення. Два етапи роботи державного обвинувача органічно пов'язані між собою і жоден з них не може применшуватися.

Будь-який публічний виступ — сукупність мовних, інтонаційних, текстових, мімічних та інших засобів вираження. Доповнюючи один одного, вони полегшують розуміння промови, підсилюють її вплив на аудиторію. Перебуваючи з аудиторією в прямому контакті, оратор має можливість спостерігати за нею, оцінювати стан слухачів, що впливає на нього.

Практикою відпрацьовано деякі рекомендації, які доцільно використовувати при виступі з обвинувальною промовою:

- 1) налаштуватись на аудиторію;
- 2) триматись під час промови впевнено, демонструючи переконливість у своїх словах, що є можливим за умов вивчення матеріалів справи;
- 3) погляд прокурора повинен бути спрямований на слухачів. Перед виступом необхідно окинути поглядом аудиторію з тим, щоб переконатись, що вона готова слухати;
- 4) починати говорити тільки після того, як встановиться тиша;
- 5) починати промову з короткого звернення до аудиторії, після чого зробити секундну паузу;
- 6) стежити за виразністю промови, вона має бути не швидкою і не монотонною;
- 7) з перших же слів уважно стежити за реакцією аудиторії;

8) при виступі не показувати вигляду, що промова дається вам важко, що ви втомилися, що почуваетесь невпевнено.

§ 3. Структура та зміст промови прокурора в суді

Кримінально-процесуальний закон не встановив елементів обвинувальної промови. Однак зважаючи на предмет судових дебатів, практика розробила таку структуру обвинувальної промови:

- 1) оцінка суспільної безпеки вчиненого злочину (вступ);
- 2) фабула справи — короткий виклад фактичних обставин справи;
- 3) аналіз і оцінка досліджених у суді доказів;
- 4) обґрунтування юридичної кваліфікації злочину;
- 5) характеристика особи підсудного (а за необхідністю — і потерпілого);
- 6) пропозиція з приводу міри покарання і цивільного позову;
- 7) аналіз причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, і пропозиції щодо їх усунення.

Природно, що не кожна обвинувальна промова може містити всі ті елементи і в тій послідовності, як їх перелічено, але вони повинні бути логічно пов'язані між собою. Так, при оцінці суспільної безпеки злочину дається характеристика суспільної небезпеки вчиненого, оцінка заподіяної соціальної шкоди. Вони мають бути пов'язані з конкретними фактичними обставинами справи, які розглядаються.

Необхідно, щоб *фактичні обставини* справи були викладені коротко, чітко та об'єктивно, з тим щоб усім присутнім у залі було зрозуміло, яке обвинувачення пред'явлене підсудному.

Водночас слід підкреслити, що, формулюючи у загальних рисах фактичну сторону справи, прокурор разом з тим формулює і свої підсумкові завдання у галузі доказування по цій справі.

У практичній діяльності державних обвинувачів можна виділити декілька підходів до викладання фактичних обставин справи. Дехто з прокурорів майже зовсім їх не торкаються, а в своїй промові заявляють, що обставини злочину викладено в обвинувальному висновку і в судовому засіданні детально досліджено. Така позиція прокурора не відповідає тим завданням, які стоять перед ним у судовому процесі.

Проте багато хто з прокурорів дослівно виголошують фабулу справи, викладеної в обвинувальному висновку, з усіма подобицями злочину. Така деталізація обставин злочину призводить до повторення, ускладнює промову, правильне сприйняття її слухачами. Викликає деякі труднощі питання, пов'язане з порядком проголошення фактичних обставин справи. В якому порядку прокурор повинен викладати обставини справи: чи за обвинувальним висновком, чи тільки в межах того, що він вважає доказаним у суді? Існують різні думки щодо цього питання. Так, Л. Н. Смирнов вважає, що необхідно обставини викладати, виходячи із доведеного в суді¹, І. М. Садовський, навпаки, вважає, що спочатку фактичні обставини треба викласти за обвинувальним висновком, а потім казати про те, що доведено у судовому засіданні². На нашу думку, така позиція є більш логічною, зрозумілою слухачам і дає змогу прокуророві зручно перейти до аналізу доказів.

Аналіз і оцінка досліджених у суді доказів — це головна частина судової промови. Саме тут необхідно довести подію злочину і винність підсудного в його вчиненні. Саме аналіз і оцінка доказів переконує суд у вірності позиції прокурора, змушує прислухатися до його думки. Прокурор зможе переконати суд і слухачів у доказовості обвинувачення лише в тому випадку, коли він конкретно і ретельно проаналізує всі докази по справі, і переконується особисто, що докази підтверджують пред'явлене підсудному обвинувачення. Якщо ж матеріали судового слідства не переконують прокурора у доведеності обвинувачення, він повинен від нього відмовитися (ст. 264 КПК). Зробити це його зобов'язують і вимоги ст. 36 Закону «Про прокуратуру»: «У разі, коли при розгляді справи прокурор дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують обвинувачення підсудного, він зобов'язаний відмовитися від обвинувачення».

Внутрішнє переконання прокурора — це важлива передумова кваліфікованого підтримання обвинувачення. Його завдання — довести правильність своїх висновків і переконати в цьому суд. Оцінка прокурором доказів має ґрунтуватися на нормах

¹ Див.: Смирнов Л. Н. Речь государственного обвинителя // Государственный обвинитель в советском суде. — М., 1954. — С. 247.

² Див.: Садовский И. М. Судебная речь прокурора // Прокурорский надзор в суде первой инстанции. — М., 1978.

права та законах логіки. Прокурор оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи у їх сукупності.

Якщо суд розглядає групову чи багатоепізодну справу, то аналіз доказів рекомендується проводити за окремими епізодами або групою епізодів. Такий метод дає змогу скласти чітке уявлення про спосіб, характер і обсяг злочинної діяльності і визначити роль кожного з підсудних. При цьому прокурору доцільно при аналізі доказів за кожним епізодом чи їх групою формулювати свої висновки, щоб промова державного обвинувача була більш переконливою.

При обґрунтуванні юридичної кваліфікації злочину державний обвинувач повинен коротко і чітко сформулювати інкримінований злочин. При цьому він має обґрунтувати кваліфікацію дій підсудного за кожною статтею, кожним пунктом, за кожною кваліфікуючою ознакою. Якщо підсудних кілька, то це необхідно зробити щодо кожного з них окремо.

Необхідно підкреслити, що юридична кваліфікація підлягає доказуванню так само, як і факт здійснення злочину, а також винність особи, яка його вчинила. При цьому якщо кваліфікація має суперечливий характер, то прокурор повинен особливо чітко аргументувати свою позицію, в тому числі й посиляючись на судову практику.

Прокурор, обґрунтовуючи правильність запропонованої ним кваліфікації злочину, не повинен висловлювати альтернативні варіанти, тобто пропонувати суду кваліфікувати злочин за однією або іншою статтею Кримінального кодексу.

Необхідно додержуватись і ще одного правила: якщо кваліфікація злочину має спірний характер, то прокурор повинен не тільки аргументувати свою позицію, але й обґрунтувати помилковість позиції опонента, при цьому вважаємо за доцільне широко використовувати не тільки норми КК, їх коментарі, але й судову практику, постанови Пленуму Верховного Суду України.

Характеризуючи особу підсудного, важливо знати, що це є необхідним елементом обвинувальної промови, при цьому з етичної точки зору — він найскладніший. Прокурор, характеризуючи підсудного, звертається до його морального обліку, при цьому він говорить про особу, яку ще не визнано злочинцем. Тому необхідно враховувати ці особливості при аналізі біогра-

фічних даних підсудного, доцільно аналізувати лише ті факти біографії, що мають відношення до вчиненого злочину. Разом з тим слід зважати, що характеристика особи в деяких випадках сприяє встановленню мотивів злочину, а відтак, і його кваліфікації. Вона має бути заснована на матеріалах, зібраних у справі і розглянутих під час судового слідства.

З огляду на це прокурор свої висновки робить на підставі цих даних, не висловлюючи суб'єктивної думки про підсудного. Зовсім не припустимими при характеристиці підсудного є необ'єктивність, ігнорування його позитивних якостей. Прокурор у своїй промові не повинен насміхатися над підсудним, припускати принизливого та знущального тону. «Поглузувати з підсудного, — зазначав А. Ф. Коні, — без сумніву, іноді буває спокуса, особливо в тих випадках, коли обвинувач глибоко переконаний в його винуватості і обурений його вчинком... Але цій спокусі не слід піддаватися»¹.

Характеризуючи підсудного, необхідно проаналізувати обставини, які обтяжують (ст. 67 КК) та пом'якшують (ст. 66 КК) покарання. При цьому слід враховувати, що обтяжуючі обставини мають бути зазначені в обвинувальному висновку і в деяких випадках є елементом обвинувачення, тому прокуророві нема потреби на них посилатися у своїй промові.

З метою об'єктивності і додержуючись принципу індивідуалізації покарань, прокурор повинен у своїй промові називати і пом'якшуючі обставини. Така промова сприймається як об'єктивна і обґрунтована.

Державний обвинувач повинен у своїй промові висловити власну думку відносно *міри покарання*, яку він пропонує суду застосувати до підсудного.

В юридичній літературі висловлюються різні міркування з цього приводу: чи повинен прокурор пропонувати суду конкретні вид та міру покарання, чи ні. Деякі автори вважають, що промова прокурора, в якій конкретна міра покарання не названа, має характер незавершеності і викликає непорозуміння присутніх у залі. В. І. Басков вважає: «Якщо у державного обвинувача немає принципової позиції відносно терміну покарання, то в подальшому це ускладнює виконання ним обов'язку принести

¹ Коні А. Ф. Избранные произведения. — М., 1956. — С. 50–51.

касаційний протест на м'якість чи суворість вироку»¹. Такої ж думки додержуються В. Т. Маляренко та І. В. Вернидубов². Інші автори вважають, що не слід вимагати від прокурора точного висловлення думки щодо міри покарання, суд сам визначить цю міру³. Погоджуючись з поглядами В. Баскова, В. Маляренка та інших авторів, ми підкріплюємо цю позицію вимогами законодавчих актів. Так, ст. 264 КПК вимагає від прокурора, щоб він: «Викладав свої міркування з приводу застосування кримінального закону і міри покарання щодо підсудного». Про це ж сказано і в ст. 36 Закону України «Про прокуратуру»: «Підтримуючи державне обвинувачення, прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування щодо застосування закону та міри покарання підсудному».

Враховуючи викладене, маємо всі підстави стверджувати, що прокурор у промові повинен чітко висловити свою думку відносно виду і конкретної міри покарання за вчинений злочин. Ця вимога стосується як основного, так і додаткового покарання. Інших варіантів не може бути. Прокурор у суді виступає як державний обвинувач, його на цю діяльність уповноважила держава і чітко визначила через нормативні акти, якою має бути його позиція при визначенні покарання підсудного.

До викладеного слід додати: якщо підсудний обвинувачується у вчиненні декількох злочинів, то прокурор повинен вказати, яку міру покарання належить, на його думку, визначити за кожний злочин окремо, а потім, керуючись ст. 70 КК, призначити покарання (основне і додаткове) шляхом поглинання менш суворого покарання більш суворим, або шляхом повного чи часткового складання призначених покарань.

У практичній діяльності виникають питання стосовно форми, у якій прокурор висловлює суду свої пропозиції щодо міри покарання. Деякі прокурори свою позицію викладають у формі прохання, інші — у формі вимог чи побажань. На нашу думку, така пропозиція є не досить переконливою. Прокурор при розгляді кримінальної справи діє як представник держави, тому він

¹ Басков В. И. Прокурорский надзор при рассмотрении судами уголовных дел. – М., 1980. – С. 166.

² Див.: Маляренко В. Т., Вернидубов І. В. Прокурор у кримінальному судочинстві. – К., 2000. – С. 174–175.

³ Див.: Савицкий В. М. Очерк теории прокурорского надзора. – М., 1975. – С. 344.

не повинен виступати з *проханням*. Він також і не повинен *вимагати* призначення міри покарання. Вимагати можна тільки від того органу, який за своїм статусом зобов'язаний виконувати вимоги прокурора. Суд є незалежним при вирішенні всіх питань, у тому числі й питань щодо міри покарання, тому вимагати прокурору міру покарання буде не коректним. На наш погляд, за такої ситуації для прокурора більше підходить висловлення думки відносно міри покарання в такій формі: «вважаю правильним», «вважаю за доцільне», «буде справедливим» та ін. У цьому випадку свою пропозицію щодо міри покарання прокурор висловлює зрозуміло і в коректній формі.

Крім основної та додаткової міри покарання, прокурор, якщо законом передбачено конфіскацію майна, повинен висловити міркування щодо її застосування. За наявності підстав він також зобов'язаний висловити своє ставлення до заявленого позову.

Як представник держави прокурор зобов'язаний у своїй обвинувальній промові *проаналізувати причини та умови, які сприяли вчиненню злочину*, і внести пропозицію щодо їх усунення. Цей обов'язок прокурора закріплено у ст. 23 КПК.

Під час судового засідання прокурор, використовуючи всі передбачені законом джерела доказів, виявляє причини та умови, які сприяли вчиненню злочину. При цьому звертається увага на недоліки в роботі державних органів, громадських організацій, посадових осіб щодо попередження злочинних проявів та ліквідації умов, які їм сприяють. Тому прокурор у обвинувальній промові повинен звернути увагу на недоліки та порушення, визначити їх вплив на вчинення злочину і запропонувати суду відреагувати окремою ухвалою (постановою). Слід підкреслити, що ст. 23 КПК визначає, що під час судового розгляду кримінальної справи прокурор, а не суд зобов'язаний виявляти причини та умови, які сприяли вчиненню злочину, і ставити питання перед судом про вжиття заходів щодо їх усунення. Таку ініціативу повинен виявляти прокурор як представник органів прокуратури, діяльність яких спрямована на всебічне утвердження верховенства закону та зміцнення правопорядку (ст. 4 Закону «Про прокуратуру»).

У заключній частині промови мають міститися підсумки судового процесу, де прокурор висловлює упевненість, що справедливий вирок сприятиме зміцненню правопорядку.

§ 4. Репліка прокурора

Після закінчення промов учасники судових дебатів мають право обмінятися репліками. Право останньої репліки належить підсудному (ст. 318 КПК). Прокурор зобов'язаний скористатися правом репліки, коли адвокат допустить перекручення зібраних доказів або промови прокурора. При цьому прокурор повинен звернути увагу суду на ці факти і навести переконливі аргументи на підтвердження своєї думки.

Зважаючи на те, що репліка є відповіддю на прослухану промову інших учасників судових дебатів, виникає запитання: чи завжди державному обвинувачеві потрібно використовувати право на репліку? Безумовно, не завжди, з реплікою слід виступати у тих випадках, коли захисник або підсудний перекручує обставини справи, неправильно тлумачить факти. Зовсім недопустимою є репліка по дургорядних, непринципових розбіжностях.

Репліка, як і промова, не обмежена часом, але вона повинна бути короткою, без повторення раніше висловлених в обвинувальній промові положень.

Ініціатором полеміки в суді може бути тільки прокурор, але він може і не використати своє право на репліку. Як вже було зазначено, прокурор має право на репліку тільки після промови захисника або підсудного, який брав участь у судових дебатах особисто, тобто виступив із захисною промовою. Крім формальних підстав для репліки необхідні і фактичні підстави для того, щоб прокурор мав право на виступ з реплікою. Доцільно назвати деякі з них: захисник перекрутив обвинувальну промову прокурора, допустив неетичні зауваження на промову прокурора, його особу та органи досудового розслідування; захисник безпідставно твердив про недоведеність сформульованого обвинувачення та інші підстави. Гадаємо, що прокурору також доцільно виступити з реплікою, якщо у нього після промови захисника з'явилися нові міркування щодо кваліфікації злочину, під впливом промови захисника погодився з ним і погодився вилучити з обвинувачення окремі епізоди або перекваліфікувати дії підсудного.

За участі в судовому процесі кількох захисників прокурор може використати своє право на репліку тільки щодо тієї захисної промови, зміст якої має фактичні підстави для репліки. При

цьому він повинен конкретизувати, з приводу якого саме захисника виголошується репліка.

Репліка, по суті, є відповіддю прокурора на виступ захисника, тому неприпустимою є відмова прокурора від репліки, якщо для цього були фактичні підстави. Така відмова означає, що прокурор погодився з неправомірними, неетичними зауваженнями захисника. А це викликає у присутніх враження про пасивність прокурора.

Зміст репліки прокурора залежить від багатьох чинників об'єктивного характеру і від особистості прокурора, його вміння аргументовано та коректно вести полеміку з процесуальним супротивником. Вважаємо, що репліка повинна бути короткою та конкретною. Вона не має структурних елементів і її зміст цілком залежить від тих питань, яких торкався захисник у своїй промові.

Водночас для додержання цих вимог прокурору необхідно:

1) виділити і дослівно процитувати ту частину із промови захисника, яка, на його думку, є підставою для репліки. Це дасть змогу прокурору звернути увагу суду на ті аспекти положення, по яких необхідно досягти істини;

2) після повторення тези захисника необхідно також викласти доводи, які були висловлені у промові захисника в обґрунтування ним становища, що захищається. При цьому доцільно цитувати докази із промови захисника дослівно, що не дозволить йому дорікати прокуророві за перекручування його промови;

3) критично проаналізувати і показати суду хибність, неетичність, неправомірність позиції захисника з обговорюваного питання. Аналіз необґрунтованих аргументів захисника повинен бути всебічним та переконливим з тим, щоб у суду виникло почуття переконливості в обґрунтованості позиції прокурора;

4) переконливість доказів прокурора в спростуванні позиції захисника глибоко впливає на учасників судового розгляду справи, а також підвищує авторитет прокурора;

5) прикінцева частина репліки прокурора повинна містити його пропозиції щодо міри відповідальності, котру необхідно покласти на захисника, позиція якого не відповідає вимогам, що пред'являються до захисників згідно зі ст. 48 КПК і Законом України «Про адвокатуру». Слід зауважити, що ця частина репліки може бути використана при навмисних неправомірних діях захисника.

§ 5. Відмова прокурора від обвинувачення

Прокурор, який прийшов до суду як державний обвинувач, повинен бути переконаний у винності підсудного. За інших умов він буде не спроможний виконати свою процесуальну функцію. Така переконаність прокурора виникає у зв'язку з вивченням матеріалів кримінальної справи, тобто матеріалів досудового слідства при підготовці до судового процесу.

Якщо прокурор при ознайомленні з матеріалами кримінальної справи дійде висновку про те, що винність обвинуваченого не підтверджується, він має відмовитися від участі в судовому розгляді. Таким чином, прокурор, якому доручено підтримувати в суді державне обвинувачення, повинен мати внутрішнє переконання у винності обвинуваченого. Разом з тим, йому слід урахувувати, що судовий розгляд справи має якісно іншу форму дослідження доказів, ніж при досудовому слідстві, і може інакше висвітлити обставини справи, надати їм зовсім іншого змісту, є й ряд інших особливостей. До таких змін прокурор завжди повинен бути готовим. Це означає, що від нього залежить, яку він займає позицію, яких висновків він дійде, як його переконаність у винності особи трансформуватиметься.

Принципова можливість зміни прокурором свого початкового переконання у винності підсудного вимагає проаналізувати причини, які вплинули на його позицію як державного обвинувача. Причин у кожному випадку може бути багато і різних, їх об'єднують у кілька груп:

1. Судове слідство показало, що докази, зібрані під час досудового слідства, на підставі яких прокурор планував зробити висновки про винність особи, були оцінені невірно, без необхідної ретельності та аналізу.

2. При судовому слідстві виявилися нові, раніше невідомі обставини, які зламали всю систему обвинувачення, побудованого на фактах, котрі під час досудового слідства не були перевірені в повному обсязі.

3. У ході судового слідства виявляються факти грубих порушень норм КПК при проведенні досудового слідства: фальсифікація, однобічність, усунення із справи усього того, що виправдовувало б обвинуваченого, тощо.

Ми визначили загальні риси причин, які впливають на прокурора, його переконаність, що в подальшому в ряді випадків спонукає його відмовитися від обвинувачення. Названі причини розглянуті тільки в аспекті змін у фактичних обставинах справи, що викликали необхідність відмовитись від обвинувачення. Водночас слід зазначити, що у кримінальному судочинстві враховуються тільки визначені факти, тому для відмови прокурора від обвинувачення необхідно, щоб вони мали юридичну характеристику і були відображені у кримінально-процесуальному законі.

При цьому слід враховувати і суб'єктивний аспект відмови від обвинувачення, тобто особисту позицію прокурора. Не треба забувати, що прокурор у суді здійснює обвинувальну діяльність, тому його відмова є можливою і необхідною, якщо він упевнений і переконаний у невинності підсудного. Ці висновки ґрунтуються на вимогах закону. Так, відповідно до ч. 3 ст. 264 КПК: «Коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання у тому, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від обвинувачення і в своїй постанові викласти мотиви відмови». Отже, можна зробити висновок, що відмова прокурора від державного обвинувачення — це не тільки право, але і його обов'язок. Разом з тим слід враховувати, що згідно з ч. 2 ст. 267 КПК потерпілий чи його представник мають право вимагати продовження розгляду справи. Таким чином, вони особисто підтримуватимуть обвинувачення. В разі, якщо потерпілий чи його представник не бажають підтримувати обвинувачення, то суд на підставі ч. 2 ст. 282 КПК своєю ухвалою (постановою) зобов'язаний закрити справу.

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що під відмовою прокурора від державного обвинувачення слід розуміти його звернення до суду, в якому він повністю або частково заперечує обґрунтованість обвинувачення і викладає мотиви неможливості його підтримання. Це означає, що прокурор в цілому або в якійсь частині припиняє обвинувальну діяльність проти підсудного. Виходячи із змісту відмови прокурора від обвинувачення, можна виділити два різновиди відмови від державного обвинувачення — повну і часткову.

Вони є цілком закономірними... і цілком відповідають існуючій практиці¹.

Повна відмова має місце тоді, коли прокурор пропонує закрити справу або виправдати особу в повному обсязі обвинувачення. Можна стверджувати, що повна відмова прокурора від обвинувачення — це виправлення помилки, допущеної при порушенні кримінальної справи, її розслідуванні, затвердженні обвинувального висновку, а також при попередньому розгляді справи в суді. На цих стадіях процесу при ретельній перевірці та аналізі обставин справи у більшості випадків можна було виявити допущені помилки.

Часткова відмова від обвинувачення має місце тоді, коли прокурор відмовляється від обвинувачення у вчиненні одного або декількох злочинів, залишивши обвинувачення особи в інших злочинах.

У цьому випадку від прокурора надходить пропозиція про закриття справи чи виправдання особи за однією або кількома статтями КК, залишивши обвинувачення в інших злочинах (див. Додаток № 3). Часткову відмову від обвинувачення слід відокремити від зміни обвинувачення. Під зміною обвинувачення треба розуміти внесення до нього прокурором тих чи інших поправок, які впливають на сутність, обсяг чи характер обвинувачення у справі. Наприклад, вилучення епізодів з багатоепізодного злочину; вилучення кваліфікуючих ознак; зменшення обсягу обвинувачення у розмірах і наслідках та інші можливі зміни (див. Додаток № 4). Характерно, що часткова відмова прокурора від державного обвинувачення, як і повна, якщо потерпілий погоджується з прокурором, згідно зі ст. 282 КПК для суду є обов'язковою. Відмова від обвинувачення означає, що, на думку прокурора, підсудний повинен бути виправданий. Таку ситуацію яскраво охарактеризував на початку ХХ ст. А. Ф. Коні: «Підтримання обвинувачення будь-що є дією не тільки безцільною, але і морально негідною»².

Згідно з чинним законодавством (ст. 327 КПК) виправдання судом можливе за умови, коли дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, тобто: 1) якщо

¹ Див.: Зеленецький В. С. Отказ прокурора от государственного обвинения. — Х., 1979. — С. 56.

² Коні А. Ф. Собрание сочинений. — М., 1967. — Т. 4. — С. 139.

не встановлено подію злочину (п. 1 ст. 6 КПК); 2) якщо в діянні підсудного немає складу злочину (п. 2 ст. 6 КПК); 3) якщо не доведена участь підсудного у вчиненні злочину (ч. 2 ст. 213 КПК). Таким чином, за наявності вказаних підстав суд виносить виправдувальний вирок. Поряд з цим, згідно зі ст. 282 КПК суд своєю ухвалою (постановою) повинен закрити справу, якщо прокурор відмовився підтримувати державне обвинувачення, а потерпілий також погоджується з прокурором.

Водночас у практичній діяльності трапляються випадки, коли прокурор відмовляється від підтримання державного обвинувачення і за інших підстав, коли він пропонує суду застосувати статті 6–10 КПК України. Особливо це стосується випадків, коли прокурор пропонує суду закрити справу у зв'язку з актом амністії, якщо він усуває застосування покарання за вчинене діяння, а також у зв'язку з помилуванням особи (п. 4 ст. 6 КПК) і якщо особа, яка не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння одинадцятирічного віку (п. 5 ст. 6 КПК).

При розгляді справи відносно особи, до якої необхідно застосувати акт про амністію чи помилування (ч. 4 ст. 6 КПК), прокурор свою позицію повинен викласти з урахуванням вимог закону, який визначає, що за цих обставин суд повинен довести розгляд справи до кінця, постановити обвинувальний вирок із звільненням засудженого від покарання.

При розгляді справи щодо особи, яка не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння одинадцятирічного віку (п. 5 ст. 6 КПК), прокурор повинен запропонувати винести ухвалу — постанову про закриття справи (ст. 282 КПК), а до підсудного застосувати примусові заходи виховного характеру відповідно до ст. 447 КПК. Коли ж у судовому засіданні встановлено, що на час розгляду справи внаслідок зміни обставин вчинене особою діяння втратило суспільну небезпеку, або особа, яка його вчинила, перестала бути суспільно небезпечною (ст. 7 КПК), прокурор повинен підтримувати обвинувачення. За цих обставин суд при наявності підстав, зазначених у ст. 48 КК, а це відносно особи, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може звільнити її від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час розгляду справи в суді, внаслідок зміни обстановки, вчинене нею діяння втратило суспільну небезпеку або ця особа перестала бути суспільно небез-

печною. Прокурор при цьому повинен підтримувати обвинувачення, суд же може закрити справу, додержуючись вимог, зазначених у частинах 2 і 3 ст. 7¹ КПК, тобто у зв'язку з примиренням підсудного з потерпілим або із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, а може погодитися з прокурором і винести обвинувальний вирок зі звільненням засудженого від покарання (ч. 2 ст. 334 КПК).

Зазначено випадки, коли при встановленні у судовому засіданні цих обставин прокурор може або продовжувати підтримувати обвинувачення, або відмовитися від нього.

Разом з тим, слід визначити групу обставин, які викликають закриття провадження по справі незалежно від того, винний чи невинний підсудний у вчиненні злочину. Такі обставини виникають у справах, які підлягають закриттю, зокрема: а) на підставі відсутності скарги потерпілого; якщо справа може бути порушена, не інакше як за його скаргою (п. 7 ст. 6 КПК); б) щодо померлого, якщо його рідні не наполягають на продовженні розгляду справи з метою реабілітації (п. 8 ст. 6 КПК); в) щодо особи, яка має вирок по тому ж обвинуваченню, що набрав законної сили, або ухвалу чи постанову суду про закриття справи з тієї ж підстави (п. 9 ст. 6 КПК).

Характерно, що питання про винність особи в цих випадках не потрібно вирішувати. Тому і прокурор не повинен висловлювати свою позицію щодо обвинувачення. Він має звернути увагу суду на вказані обставини і запропонувати закрити провадження у справі, тобто за наявності цих обставин прокуророві не потрібно виносити постанову про відмову від підтримання державного обвинувачення, а досить лише в усній формі довести свою позицію суду про необхідність закриття справи.

У випадках, коли у судовому засіданні буде встановлено, що особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, примирилася з потерпілим і відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду (ст. 46 КК), прокурор не відмовляється від обвинувачення, така ж позиція прокурора і у справах стосовно неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості (ст. 97 КК). При цьому суд на підставі ст. 8 КПК у зв'язку з примиренням підсудного з потерпілим виносить постанову про закриття справи, а також про закриття справи і відносно неповнолітнього (ст. 9 КПК). Прокурор у цих випадках

доводить винність підсудних і може запропонувати суду закрити справу, а може вимагати і міри покарання.

У практичній діяльності виникають також питання щодо позиції прокурора при звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку з передаванням особи на поруки (ст. 10 КПК). Особа, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості та широко покаялася, може бути звільнена від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їх клопотанням (ст. 47 КК). За наявності зазначених підстав прокурор не відмовляється від обвинувачення, а шляхом доведення винності підсудного висловлює суду свою пропозицію про можливість закриття провадження у справі з передачею підсудного на поруки. Суд у судовому засіданні виносить постанову про закриття справи.

Таким чином, аналізуючи підстави, які спричиняють відмову прокурора від обвинувачення, ми констатуємо, що КПК допускає різні випадки, коли прокурор може відмовитися від обвинувачення, а в ряді випадків така відмова є обов'язковою. Зокрема тоді, коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення (ст. 264 КПК). Переконання у відсутності даних про винність особи виникають у прокурора на підставі аналізу доказів, досліджених під час судового слідства. При цьому прокурор повинен проаналізувати не лише ті дані, що були зібрані слідчим і перевірені у судовому засіданні, але й нові докази, які слідчий не досліджував, а вони виявилися під час судового слідства. За таких обставин прокурор, аналізуючи нові докази, повинен встановити причини, чому слідчий не звернув на них уваги.

Висновки такого аналізу повинні дати чітке уявлення про конкретні зміни, яких зазнало обвинувачення в суді, як вплинули ці зміни на формулювання і юридичну кваліфікацію інкримінованого підсудному діяння, а також на фактичні підстави і правову сутність обвинувачення. Якщо зміни формулювання та юридичної кваліфікації обвинувачення з підсудного не знімають, то зміна фактичних підстав і правової сутності істотно впливає на позицію прокурора. Даючи їм об'єктивну оцінку, прокурор приходить до висновку про необхідність заявити про відмову від підтримання обвинувачення.

Відмовившись від державного обвинувачення, прокурор визнає, що у справі відсутні дані суду для винесення обвинувального вироку. При відмові від обвинувачення у зв'язку з відсутністю підстав вважати підсудного винним прокурор має звернутися до суду з пропозицією про закриття справи. Відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення відповідно до вимог ст. 264 КПК можлива лише шляхом винесення відповідної постанови. У постанові повинні бути наведені мотиви відмови та аргументи на їх підтримку.

Постанова про відмову від обвинувачення складається прокурором з трьох частин: вступної, описово-мотивувальної та резолютивної.

У вступній частині зазначаються дата, місце винесення постанови, посада прокурора, його прізвище та ініціали, а також назва кримінальної справи.

В описово-мотивувальній частині постанови вказуються фактичні обвинувачення, які ставились за вину підсудному, результати аналізу та оцінки досліджених доказів у досудовому та судовому слідстві, юридичні та фактичні підстави для відмови від підтримання державного обвинувачення. При цьому прокурор повинен зазначити підстави для відмови: не встановлено події злочину; у діянні підсудного немає складу злочину або не доведено участі підсудного у вчиненні злочину.

У резолютивній частині, крім рішення про відмову від обвинувачення, доцільно вказати пропозиції щодо поновлення прав підсудного, а також причини та умови необґрунтованого притягнення особи, як обвинуваченої і поради щодо їх усунення.

На практиці виникає запитання: у який момент судового розгляду прокурор може заявити про відмову від підтримання державного обвинувачення? В юридичній літературі з цього приводу висловлені різні думки. Більшість науковців стверджують, що прокурор може відмовитися від підтримання державного обвинувачення лише після судового слідства. Такі погляди цілком відповідають вимогам ст. 264 КПК, де визначено: «Коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від обвинувачення».

У судовому засіданні прокурор згідно зі ст. 22 КПК зобов'язаний вжити всіх передбачених законом заходів для всебіч-

ного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, це дозволить йому переконатися, що дані судового слідства або підтверджують, або не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення. Таким чином, у прокурора з'являється впевненість у тому, що обвинувачення не підтвердилось і він має підстави відповідно до вимог ч. 3 ст. 264 КПК відмовитися від підтримання обвинувачення, про що виносить постанову, яку передає суду.

Разом з тим слід зауважити, що мають місце випадки, коли безпідставність обвинувачення стає очевидною прокуророві ще до закінчення судового слідства. Такі випадки є можливими: а) коли особа не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння одинадцятирічного віку (п. 5 ст. 6 КПК); б) коли відсутня скарга потерпілого, якщо справа може бути порушена не інакше, як за його скаргою (п. 7 ст. 6 КПК); в) коли справа стосується померлого, рідні якого не наполягають на продовженні розгляду справи з метою реабілітації (п. 8 ст. 6 КПК); г) коли відносно особи є вирок по тому ж обвинуваченню, який набрав законної сили, або ухвала чи постанову суду про закриття справи з тієї ж підстави (п. 9 ст. 6 КПК). За наявності перелічених обставин безпідставність обвинувачення стає очевидною ще до закінчення судового слідства. У зв'язку з цим прокурор має всі підстави відмовитися від підтримання обвинувачення і в інших стадіях судового розгляду, в тому числі і до закінчення судового слідства. В подальшому підтримання обвинувачення є порушенням закону.

На нашу думку, прокуророві у цих випадках не потрібно виносити постанову про відмову від підтримання державного обвинувачення, а досить про це заявити клопотання відповідно до ст. 282 КПК. Постанову про відмову від обвинувачення не потрібно виносити, оскільки за даних обставин не вирішується питання про винність особи, тобто застосовувати вимоги ст. 264 КПК немає підстав.

У практичній і науковій діяльності виникає питання про процесуальне становище прокурора у судовому процесі, коли він відмовився від підтримання державного обвинувачення: чи зберігається його статус державного обвинувача, чи він перестає ним бути? Одні науковці вважають, що процесуальний статус прокурора, якщо він відмовився від державного обвинувачення, зберігається, тобто він продовжує бути державним обвинувачем.

Так, В. М. Савицький стверджує, що «прокурор, як і раніше, продовжує бути державним обвинувачем, його процесуальне становище зберігається без будь-яких суттєвих змін»¹. Інші науковці висловлюють протилежну позицію. Зокрема, В. Т. Маляренко та І. В. Вернидубов вказують, що: «проголосивши постанову про повну відмову від державного обвинувачення, він (прокурор) перестав бути державним обвинувачем, оскільки вже немає державного обвинувачення»².

З останньою позицією слід погодитись. Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 264 КПК участь прокурора у судовому засіданні є обов'язковою, крім випадків, коли він відмовився від підтримання державного обвинувачення. Таким чином, коли прокурор проголосив постанову про відмову від підтримання державного обвинувачення і передав її до суду, він уже не є державним обвинувачем і має право залишити судові засідання і не виголошувати ніяких промов. Суд, отримавши постанову прокурора, зобов'язаний роз'яснити потерпілому та його представникові їх право вимагати продовження розгляду справи і підтримувати обвинувачення.

Якщо потерпілий або його представник не згодні з позицією прокурора про закриття справи, то підтримання обвинувачення переходить до них. У такому випадку обвинувачення залишається бути державним, оскільки справа виникла із взаємовідносин особи і держави, відповідні державні органи її порушили, прокурор затверджував обвинувальний висновок і назвати таку справу справою приватного обвинувачення нема підстав. Аналіз принципу публічності кримінального процесу дає підстави стверджувати, що вважати потерпілого у публічних справах приватним обвинувачем не можна, через те, що таким терміном називається потерпілий тільки у справах приватного обвинувачення (ст. 27 КПК). Згідно зі ст. 49 КПК у випадках, визначених Кодексом, «потерпілий має право під час судового розгляду особисто або через свого представника підтримувати обвинувачення. Потерпілий може брати участь у судових дебатах». У ст. 267 КПК це положення конкретизоване: «У разі відмови прокурора від

¹ Савицький В. М. Государственное обвинение в суде. – М., 1971. – С. 219.

² Маляренко В. Т., Вернидубов І. В. Про відмову прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді та її правові наслідки // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 4. – С. 37.

обвинувачення потерпілий вправі вимагати продовження розгляду справи. У цьому випадку він підтримує обвинувачення».

Таким чином, якщо прокурор у судовому засіданні прийшов до висновку, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він свою позицію викладає у мотивованій постанові про відмову від державного обвинувачення. Така постанова для суду є обов'язковою, оскільки, керуючись принципом змагальності, він зобов'язаний прийняти рішення, запропоноване прокурором. Слід зазначити, що постанова прокурора про відмову від підтримання обвинувачення є важливим і відповідальним процесуальним документом. Річ в тім, що суд при заяві прокурора про відмову від державного обвинувачення і винесення відповідної постанови зобов'язаний погодитися з такою позицією прокурора — це такі вимоги ч. 2 ст. 282 КПК. Характерно, що суд повинен погодитися з постановою прокурора про закриття справи, якщо з цим погоджується потерпілий, і у тих випадках, коли така постанова у своїй суті не відповідає матеріалам судового слідства. Наприклад, коли прокурор помилково оцінює події або діяння підсудного, коли неправильно тлумачить матеріальний чи процесуальний закон, який застосовується, коли помилково оцінює докази, їх достатність, достовірність чи допустимість та інші випадки, у тому числі, коли прокурор зловживає своїм службовим становищем.

Ці та інші випадки, безумовно, спричиняють прийняття судом незаконного рішення про закриття справи. У той же час незаконна постанова чи ухвала суду про закриття справи, винесена на підставі ч. 2 ст. 282 КПК, за чинним законом не може бути переглянута за ініціативою прокурора та потерпілого в апеляційній та касаційній інстанціях. У законі визначено, що на постанову чи ухвалу про закриття справи протягом семи діб з дня її винесення сторони можуть подати апеляцію до апеляційного суду, а якщо справа розглядається по першій інстанції апеляційним судом — касаційні подання чи скаргу направляють до касаційного суду (ч. 4 ст. 282 КПК).

Згідно зі ст. 348 КПК потерпілий чи його представник можуть подати апеляцію тільки в частині, що стосується інтересів потерпілого, але в межах вимог, заявлених ним у суді першої інстанції; прокурор, який брав участь у розгляді справи першої інстанції, а також прокурор, який затвердив обвинувальний

висновок — у межах обвинувачення, що підтримував прокурор, який брав участь у розгляді справ судом першої інстанції. Вказані суб'єкти не можуть реалізувати своє право на апеляцію з приводу скасування ухвали чи постанови суду про закриття справи у зв'язку з тим, що вони відмовилися від обвинувачення. Таким чином, в апеляційній інстанції незаконна постанова чи ухвала суду про закриття справи не може бути переглянута за ініціативою прокурора та потерпілого.

У касаційному порядку така постанова (ухвала) також не може бути переглянута з ініціативи цих суб'єктів, через те, що згідно з вимогами ст. 383 КПК особа, щодо якої закрито кримінальну справу, не є суб'єктом касаційного провадження у справах, в яких судові рішення набрали законної сили. Враховуючи вимоги ст. 261 КПК про рівність права сторін у судовому розгляді, при оскарженні рішень суду прокурор і потерпілий також не можуть оскаржити постанову (ухвалу) про закриття кримінальної справи, яка набрала законної сили. Не допускається перегляд такого судового рішення і в порядку виключного провадження, оскільки згідно з ч. 2 ст. 400⁴ КПК такий перегляд не передбачений.

Отже, з вини державного обвинувача незаконна постанова чи ухвала про закриття кримінальної справи, яку винесено на підставі ч. 2 ст. 282 КПК, не може бути переглянута.

Така ситуація викликає певне занепокоєння і вимагає від державних обвинувачів значно поліпшити підготовку до судових процесів, ретельніше вивчати матеріали, брати активну участь у суді.

§ 6. Участь прокурора в судовому процесі при звільненні особи від покарання

Звільнення особи від кримінальної відповідальності — це відмова держави від засудження особи, яка вчинила злочин. При цьому до особи застосовуються кримінально-правові засоби примусового характеру. Звільнення від кримінальної відповідальності не є виправданням особи і застосовується за злочини невеликої та середньої тяжкості. Це одна з форм закінчення досудового слідства, визначена у ст. 212 КПК.

Законодавством передбачено такі види звільнення від кримінальної відповідальності та покарання:

- 1) у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК);
- 2) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК);
- 3) у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК);
- 4) у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК);
- 5) у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК);
- 6) внаслідок акта амністії, а також у зв'язку з помилуванням (п. 4 ст. 6 КПК);

7) у зв'язку із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК);

8) за наявності спеціальних підстав, зазначених у ч. 2 ст. 111; ч. 2 ст. 114; ч. 3 ст. 175; ч. 4 ст. 212; ч. 2 ст. 255; ч. 5 ст. 258; ч. 6 ст. 260; ч. 3 ст. 263; ч. 4 ст. 289; ч. 4 ст. 307; ч. 4 ст. 309; ч. 4 ст. 311; ч. 3 ст. 369; ч. 4 ст. 401 Кримінального кодексу України.

Справи з постановою про закриття розглядаються судом за участю прокурора. Генеральний прокурор України у наказі № 5 гн від 19 вересня 2005 р. вимагає від прокурорів забезпечити участь у розгляді справ, направлених до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності та їх закриття з nereабілітуючих підстав (п. 2).

У зв'язку з внесенням змін до статей 7–11¹ КПК України (2001 р.) визначено спеціальний порядок закриття справ: слідчий, за згодою прокурора і наявності підстав складає мотивовану постанову про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Прокурору при погодженні на закриття справи і звільнення особи від кримінальної відповідальності необхідно перевірити виконання вимог норм КПК, які регламентують обов'язкове виконання певних слідчих дій.

Так, згідно з частинами 1–4 ст. 7¹ КПК у зв'язку: з дійовим каяттям (ч. 1); з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим (ч. 2); із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру в порядку, передбаченому ст. 447 КПК (ч. 3); з передачею особи на поруки колективу підприємства, установи, організації (ч. 4); до направлення справи до суду особі повинно бути роз'яснено сутність обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності та пові-

домлено про право заперечувати проти закриття справи з цієї підстави. Якщо обвинувачений проти цього заперече, справа розслідується в звичайному порядку.

У випадках, передбачених ст. 7¹ КПК, слідчий повинен ознайомити обвинуваченого, його захисника, потерпілого або його представника з постановою про направлення справи до суду. Такі кримінальні справи можуть бути закриті судом як при попередньому розгляді, так і при розгляді справи в судовому засіданні.

Прокурору при виступі в суді необхідно враховувати, що згідно зі ст. 248 КПК за наявності визначених в законі обставин (ст. 6, ч. 1 ст. 7, статті 7¹, 7², 8, 9, 10, 11¹ КПК) суддя своєю мотивованою постановою закриває справу, скасовує запобіжні заходи, заходи щодо забезпечення цивільного позову і конфіскації майна, а також вирішує питання про речові докази, зокрема про гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом.

При вирішенні в судовому засіданні питання про закриття кримінальної справи відповідно до ст. 7¹ КПК прокурору необхідно звертати увагу на законність пред'явлення обвинувачення особі, яка підозрювалась у вчиненні злочину.

При цьому треба враховувати, що за такими справами обов'язково має пред'являтися обвинувачення. Постанова про закриття кримінальної справи відповідно до статей 7–11¹ КПК повинна бути мотивованою і згідно зі ст. 130 КПК у постанові має бути обґрунтування щодо прийнятого рішення. На указані вимоги прокурору також необхідно звертати увагу, готуючись до участі у судовому засіданні.

Беручи участь у суді при розгляді справи, по якій відповідно до ст. 45 КК особа звільняється від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, прокурору необхідно звертати увагу на наявність у справі даних про те, що особа щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду. Ці умови є обов'язковими складовими дійового каяття особи. Відсутність однієї з них не дає підстави для звільнення особи.

У випадках, коли судом розглядаються матеріали справи, яка закривається і по справі пред'явлено позов, прокурору необхідно чітко дотримуватися вимог ст. 28 КПК та п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1989 р. «Про практику застосування судами України законодавства про від-

шкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином і стягнення безпідставно нажитого майна», де роз'яснено, що в разі закриття кримінальної справи цивільний позов не розглядається, а вимоги потерпілих можуть бути вирішені в порядку цивільного судочинства.

Аналіз підстав повернення органам досудового слідства справ, які були направлені в суди для застосування законодавства, що регулює закриття кримінальних справ, свідчить, що справи повертаються через такі недоліки: 1) неповне викладення у постановках фактичних обставин справи; 2) відсутність посилань на норми матеріального і процесуального закону; 3) не ознайомлення потерпілих або їх представників із постановою слідчого про направлення справи до суду; 4) нероз'яснення прав потерпілим, що передбачено ст. 49 КПК; 5) відсутність підпису прокурора на постанові щодо згоди на направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності; 6) відсутність даних про завдані збитки та їх відшкодування тощо.

Указані недоліки прокурору слід враховувати при підготовці до участі в судовому засіданні по розгляду кримінальних справ, які підлягають закриттю на підставі статей 7–11¹ КПК, а також спеціальних підстав, зазначених у деяких статтях Кримінального кодексу. Загалом таких статей 14. Поряд з цим слід враховувати рекомендації Постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності».

§ 7. Ознайомлення прокурора з протоколом судового засідання

Важливим процесуальним документом кримінальної справи є протокол судового засідання. В протоколі судового засідання відповідно до ст. 87 КПК фіксується увесь хід судового процесу, дані, одержані в процесі розгляду справи. Це єдиний документ, який свідчить, які дії і в якій послідовності здійснювалися у судовому засіданні. До матеріалів судового слідства, в першу

чергу слід віднести протокол судового засідання. Кримінально-процесуальне законодавство чітко визначає відомості, які підлягають обов'язковому відображенню в протоколі судового засідання; встановлює термін його виготовлення і підписання; зобов'язує головуючого у справі забезпечити учасникам процесу можливість ознайомитися з протоколом; передбачає право учасників процесу подати щодо нього свої зауваження; регламентує порядок розгляду цих зауважень. Відомості, які підлягають відображенню у протоколі судового засідання, можна поділити на три основні групи: а) питання, які стосуються додержання процедури судового розгляду; б) питання, відносно дослідження і оцінки доказів; в) питання, щодо рішень, які приймає суд під час засідання.

Недбалість та неточність записів у протоколі з цих питань створюють підстави для подання зауважень на такі протоколи учасниками судового процесу.

Протокол судового засідання — це процесуальна форма, в якій повинен точно фіксуватися весь хід судового процесу. Не може бути фактів, коли показання осіб, які допитуються в суді, заяви учасників процесу записувались би скорочено, неточно або довільно.

Протокол судового засідання в суді першої інстанції веде секретар судового засідання, який відповідає за його оформлення. Разом з тим слід зазначити, що головуючий у судовому засіданні несе особисту відповідальність за повноту, точність, якість і своєчасне виготовлення цього процесуального документа. У статті 87¹ КПК зазначається, що протокол судового засідання повинен бути виготовлений не пізніше семи діб з дня закінчення судового розгляду справи. Про виготовлення протоколу судового засідання повідомляються учасники судового засідання. Це означає, що державному обвинувачу необхідно підтримувати зв'язок із судом, щоб своєчасно з ним ознайомитися. Закон (ст. 88 КПК) встановлює для прокурора, а також для учасників судового розгляду, які заявили клопотання про ознайомлення з протоколом, три доби з моменту одержання повідомлення про його виготовлення для ознайомлення з протоколом. Таким чином, прокурор має необхідний час для того, щоб ознайомитися з протоколом. Його обов'язок ґрунтується на вимогах Закону «Про прокуратуру», ст. 25 КПК про те, що прокурор зобов'язаний

своєчасно вжити передбачених законом заходів щодо усунення порушень закону.

На які питання повинен звертати увагу прокурор при ознайомленні з протоколом судового засідання? Перш за все на те, чи знайшли своє закріплення в протоколі відомості, які в обов'язковому порядку повинні фіксуватися згідно зі ст. 87 КПК. У протоколі зазначається місце та час початку і закінчення судового засідання, назва і склад суду, яка справа розглядалась, дані про особу підсудного, про час одержання ним копії обвинувального висновку, а також про роз'яснення підсудному та іншим учасникам процесу їх прав та обов'язків. У протоколі також вказуються відомості про осіб, які беруть участь у справі, в тому числі із зазначенням прізвищ та ініціалів судді, секретаря, обвинувача, захисника, підсудного, потерпілого та інших викликаних до суду осіб.

В обов'язковому порядку вказується запобіжний захід, застосований до підсудного на момент розгляду кримінальної справи. Дії суду від відкриття до закриття викладаються у тій послідовності, в якій вони мали місце насправді.

Крім цього, в протоколі зазначаються усі заяви, заперечення, клопотання учасників процесу, а також докладний зміст записаних від першої особи показань підсудного, потерпілого, свідків, пояснень спеціалістів, відповідей експерта на усні запитання.

У протоколі позначаються основний зміст ухвал і постанов, які виносить суд до видалення до нарадчої кімнати. Якщо ці рішення приймаються в нарадчій кімнаті, то в протоколі вказується час видалення суду і повернення його до залу судового засідання, факт проголошення процесуального документа і приєднання його до матеріалів кримінальної справи.

Враховуючи, що для забезпечення прав осіб, які беруть участь у справі, важливе значення має роз'яснення кожному із них наданих законом прав, це повинно знайти відображення в протоколі: кому, ким, які права були роз'яснені. На ці обставини прокурор при ознайомленні з протоколом також повинен звертати увагу.

Показання осіб, які допитуються в суді, повинні бути викладені максимально докладно, з фіксацією питань, що ставилися, і одержанням відповідей, оскільки з'ясовані під час допиту фактичні обставини є доказами, на підставі яких суд постановляє

вирок. Якщо судом проводились огляд місця подій, речових доказів, оголошення документів, пред'явлення для впізнання та інші слідчі дії — це обов'язково детально заноситься до протоколу.

У протоколі фіксуються послідовність і короткий зміст судових дебатів; з цих записів має бути зрозумілою позиція кожного учасника дебатів у кримінальній справі.

Факт проголошення вироку, порядок і строки його оскарження в апеляційному порядку також зазначаються у протоколі судового засідання.

Якщо судовий процес фіксувався за допомогою звукозаписувальної апаратури чи інших технічних засобів (ст. 87¹ КПК), про це вказується у протоколі судового засідання. При цьому зазначається технічна характеристика звукозаписувального технічного засобу та носіїв інформації. Аудіокасети або інші носії інформації, на яких зафіксовано судовий процес, зберігаються у справі.

Правовим засобом реагування прокурора на недоліки протоколу судового засідання є принесення письмового зауваження.

Згідно із законом (ст. 88¹ КПК) зауваження щодо протоколу судового засідання мають право подати учасники судового розгляду, вказавши на його неправильність чи неповноту. Головуючий розглядає зауваження на протокол і в разі згоди з ними посвідчує їх правильність. При незгоді головуючого із зауваженнями вони виносяться на розгляд судового засідання. Про час розгляду зауважень повідомляються всі учасники судового розгляду, але їх нез'явлення не перешкоджає цьому розгляду. У судовому засіданні заслуховуються пояснення осіб, які подали зауваження, думки інших учасників судового розгляду; за необхідності відтворюється технічний запис процесу, якщо він здійснювався; опитуються особи щодо змісту показань яких подані зауваження. Суддя — постановою, суд — ухвалою за наявності для того підстав задовольняють чи відхиляють зауваження.

Зауваження на протокол, постанови чи ухвали про їх розгляд приєднуються до справи. Зауваження на протокол, подані з порушенням строків, постановою головуючого залишаються без розгляду і приєднуються до справи.

Якщо прокурор не згоден з постановою чи ухвалою суду, який відхилив зауваження на протокол судового засідання, він

може на підставі ст. 347 КПК зробити окреме подання. Строк подачі такого акта реагування — 15 діб з моменту проголошення вироку.

Таким чином, правовим засобом реагування прокурора на порушення закону при оформленні протоколу судового засідання є зауваження прокурора на протокол, а також окреме подання. Як свідчить практика, прокурори майже не подають своїх зауважень на протоколи судових засідань. Таке положення пояснюється формальним їх підходом до ознайомлення з цим важливим процесуальним документом суду, на підставі якого апеляційна та касаційна інстанції дають оцінку законності та обґрунтованості судових рішень. Про ознайомлення державного обвинувача з протоколом судового засідання обов'язково складається довідка (додаток № 8).

Пленум Верховного Суду України в Постанові від 25 грудня 1985 року № 11 «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ» із змінами, внесеними постановами від 4 червня 1993 р. № 3 та від 3 грудня 1997 р. № 12, звертає увагу суддів на суворе додержання вимог статей 87, 88 КПК України. При цьому Пленум рекомендує апеляційним інстанціям при розгляді справ ретельно перевіряти додержання вимог кримінально-процесуального законодавства, не залишати без реагування жодного випадку таких порушень (пункти 21, 22).

Розділ 4

ПРОКУРОР НА СТАДІЇ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ

§ 1. Сутність і завдання провадження в апеляційній та касаційній інстанціях

У кримінальному процесі існують три види перегляду судових рішень (вироків, ухвал, постанов):

1. Перегляд в апеляційному порядку шляхом оскарження судового рішення або внесення касаційного подання прокурором.

2. Перегляд в касаційному порядку шляхом оскарження судового рішення або внесення касаційного подання прокурором.

3. Перегляд у порядку виключного провадження по справах шляхом внесення подання прокурором у зв'язку з новими обставинами або клопотання про неправильне застосування кримінального закону чи істотне порушення вимог КПК, які суттєво вплинули на правильність судового рішення.

Перегляд судових рішень по кримінальних справах є однією з важливих гарантій здійснення правосуддя відповідно до вимог закону.

Розгляд справи в апеляційному і касаційному порядку та у порядку виключного провадження є самостійними стадіями кримінального процесу, в яких перевіряються законність і обґрунтованість вироків і ухвал суду, а також постанов судді. Особливістю цих проваджень є те, що предметом перевірки виступають акти правосуддя — вирок, ухвала і постанова суду, які мають бути законними, обґрунтованими і справедливими.

Розгляд справ в апеляційній та касаційній інстанціях дає можливість усунути помилку і порушення закону по кримінальній справі і є додатковою гарантією прав судності прийнятих судових рішень.

Апеляційна та касаційна інстанції при відправленні правосуддя у кримінальних справах має високій ступінь владності, що виявляється у праві скасування або зміни вироку, ухвали і пос-

танови, а також у праві давати нижчестоящим судам обов'язкові для них вказівки.

Так, відповідно до ст. 366 КПК, в результаті розгляду апеляцій на: а) вироки, які не набрали законної сили, ухвалені місцевими судами; б) постанови про застосування чи незастосування примусових заходів виховного чи медичного характеру, ухвалені місцевими судами, апеляційний суд може постановити:

1) ухвалу про залишення вироку чи постанови без змін; скасувати вирок чи постанову і повернути справу прокуророві на додаткове розслідування або на новий судовий розгляд в суді першої інстанції; скасувати вирок чи постанову і закрити справу; змінити вирок чи постанову;

2) свій вирок, скасовуючи повністю чи частково вирок суду першої інстанції;

3) свою постанову, скасовуючи повністю чи частково постанову суду першої інстанції.

На ухвали чи постанови, ухвалені місцевим судом про закриття справи або направлення справи на додаткове розслідування, на окремі ухвали чи постанови, ухвалені місцевим судом, на інші постанови місцевих судів, передбачених КПК, апеляційний суд може:

1) винести ухвалу про залишення ухвали чи постанови без змін; скасувати ухвалу чи постанову і повернути справу на новий судовий розгляд в суд першої інстанції, а у випадках скасування ухвали чи постанови про закриття справи повернути її на додаткове розслідування, а також скасувати окрему ухвалу чи постанову; змінити ухвалу чи постанову;

2) постановити свою ухвалу, скасовуючи повністю або частково ухвалу чи постанову суду першої інстанції.

При розгляді справ у касаційній інстанції суд, згідно зі ст. 396 КПК може прийняти одне з таких рішень:

1) залишити вирок, постанову чи ухвалу без змін;

2) скасувати вирок, постанову чи ухвалу і направити справу на нове розслідування або новий судовий чи апеляційний розгляд;

3) скасувати вирок, постанову чи ухвалу і закрити справу;

4) змінити вирок, постанову чи ухвалу.

Отже, апеляційна та касаційна інстанції мають повноваження, які дають змогу їм усунути помилки органів досудового слідства і суду.

Завдання, які стоять перед апеляційними і касаційними інстанціями, є такими: а) не допустити виконання незаконного і необґрунтованого вироку, виправити помилки і порушення закону, що допущені судом; б) забезпечити охорону прав і законних інтересів учасників процесу; в) встановити одноманітне розуміння закону і застосування його судами.

Перелічені завдання виконуються шляхом перевірки апеляційними і касаційними судами законності та обґрунтованості судових рішень.

Незважаючи на те, що рішення цих судових інстанцій стосується тільки тієї кримінальної справи, по якій воно винесено, воно має значення і для інших аналогічних справ. Поряд з тим такі рішення впливають і на якість досудового слідства, а також прокурорського нагляду за законністю розслідування.

Перегляд вироків та інших судових рішень взаємопов'язані спільністю завдань, водночас за своєю суттю вони мають деякі процесуальні особливості. Найбільш важливою і розповсюдженою з них — є апеляційний перегляд судових рішень.

Отже, підстави та порядок внесення апеляційних подань прокурором на судові рішення вважаємо за доцільне розглянути детальніше.

§ 2. Апеляційне подання прокурора

Апеляція передбачає новий розгляд справи в межах, вказаних в поданні (скарзі), судом другої інстанції. Апеляційне подання є формою реагування прокурора на неправосудні з його погляду рішення суду (вирок, ухвалу, постанову).

Стадія апеляційного провадження починається після розгляду справи судом першої інстанції та винесення вироку, ухвали чи постанови, які не набрали чинності.

Згідно зі ст. 35 Закону «Про прокуратуру» прокурор повинен своєчасно вжити передбачених законом заходів щодо усунення порушень закону, від кого б вони не виходили. Такі ж вимоги передбачені і ст. 25 КПК. Це означає, що прокурор району чи міста повинен організувати роботу з підтримання державного обвинувачення таким чином, щоб на кожне неза-

конне та необґрунтоване рішення суду був акт прокурорського реагування — внесено апеляційне або окреме подання до апеляційного суду. Особи, які мають право направляти апеляцію на незаконне та необґрунтоване рішення суду, конкретно визначаються законом. Стаття 348 КПК надає право на апеляцію «прокурору, який брав участь у розгляді справи судом першої інстанції, а також прокурору, який затвердив обвинувальний висновок — у межах обвинувачення, що підтримав прокурор, який брав участь у розгляді справи судом першої інстанції». У Законі «Про прокуратуру» також знайшли своє закріплення питання про внесення апеляції на незаконні та необґрунтовані судові рішення. У статті 37 Закону визначається коло посадових осіб прокуратури, які мають право внести апеляцію: «Право внесення апеляційного, касаційного і окремого подання на вирок, рішення, ухвалу і постанови судів надається прокурору і заступнику прокурора в межах їх компетенції, незалежно від їх участі в розгляді справи в суді першої інстанції. Помічники прокурора, прокурори управлінь і відділів можуть внести апеляційні, касаційні і окремі подання тільки у справах, в розгляді яких вони брали участь».

Таким чином, помічник прокурора має право внести апеляційне подання тільки зі справи, в якій він брав участь. Заступникові прокурора таке право надається, якщо він по справі підтримував обвинувачення або затверджував обвинувальний висновок.

Нормами КПК передбачено, що подання прокурора на вирок, постанову або ухвалу суду до початку розгляду справи в апеляційному суді може бути доповнено або відкликано особою, яка подала апеляцію, тобто прокурором, який підтримував обвинувачення, або тим, який затвердив обвинувальний висновок (ст. 355). У законодавчому порядку не визначено, чи потрібно мотивувати відкликання подання із апеляційного суду. Деякі апеляційні суди вимагають, щоб відкликання подання було мотивованим. На наш погляд, такі вимоги відповідають інтересам прокуратури. Тільки за такого підходу до вирішення прокурором питання про принесення апеляційного чи окремого подання може бути більш відповідальним і обґрунтованим.

Недоліки апеляційного чи окремого реагування на незаконні та необґрунтовані судові рішення з кримінальних справ пояс-

нуються тим, що не завжди правильно і вміло організована робота з підготовки до судових процесів та участі в них.

Практика свідчить, що позитивні наслідки досягаються тоді, коли прокурор проявляє принциповість та наполегливість у відстоюванні своєї позиції по кримінальній справі, в розгляді якої він брав участь, своєчасно і уважно знайомитися з протоколом судового засідання і рішенням по справі. Обов'язок перевіряти законність і обґрунтованість судових рішень у визначений законом апеляційний термін, а це п'ятнадцять діб, покладено на державного обвинувача (ст. 349 КПК). Рішення суду по справі стає йому відомим з моменту його проголошення, однак, це не звільняє його від необхідності перевіряти його законність і обґрунтованість. У випадках незгоди з рішенням суду прокурор зобов'язаний внести апеляційне або окреме подання.

При ознайомленні з протоколом судового засідання прокурор повинен звернути увагу на правильність вирішення питань, які виникали під час судового розгляду, а також додержання правил проведення судових дій: допитів, огляду речових доказів, призначення та проведення експертизи, огляду місця подій та інших слідчих дій.

Важливим моментом є перевірка законності та обґрунтованості вироку щодо правильності кваліфікації злочину, у вчиненні якого підсудний був визнаний винним, а також відповідність покарання ступеню суспільно небезпечних дій, обставинам, які пом'якшують або обтяжують відповідальність засудженого, і даних, що характеризують його особистість.

Якщо по справі надійшла апеляційна скарга, то прокурору при підготовці апеляційного подання необхідно врахувати докази, викладені у скарзі.

Виявлені при перевірці законності і обґрунтованості вироку перелічені та інші обставини дають прокурору підстави прийняти обґрунтоване рішення щодо питання внесення апеляційного подання. Слід відзначити, що невжиття заходів реагування на незаконні судові рішення відповідно до вимог КПК розцінюється як неналежне виконання службових обов'язків працівниками прокуратури. Прокурору також необхідно приділити увагу і процесуальним строкам, які регламентують діяльність суду при призначенні і розгляді кримінальних справ. При виявленні фактів грубого порушення суддями процесуальних термінів проку-

прокурор повинен в апеляційному поданні порушувати перед апеляційною інстанцією питання про винесення окремих ухвал щодо відповідних суддів. Крім того, прокурору доцільно у випадках тяганини при судовому провадженні з кримінальних справ звертатися з поданням до кваліфікаційної комісії суддів загальних судів. Таке подання направляється в комісію через прокуратуру області. Реагування прокурора на факти порушення судом норм КПК цілком відповідає принципам діяльності органів прокуратури (статті 6, 35 Закону «Про прокуратуру»).

При складанні апеляційного подання прокурору необхідно керуватися вимогами ст. 350 КПК, яка передбачає зміст апеляції.

Основні вимоги, які зазначаються в апеляції, можна згрупувати таким чином:

1. Додержується форма апеляції: назва суду, якому адресується апеляція; ким вона подається; на яке судове рішення вноситься; від якої дати і відносно якої особи (її анкетні дані); резолютивна частина вироку, постанови, ухвали, яка спростовується.

2. Викладається короткий зміст обвинувачення, з яким погодився суд.

3. Теза про незаконність або необґрунтованість вироку, ухвали, постанови із обґрунтуванням підстав, передбачених ст. 367 КПК — для скасування або зміни вироку чи постанови, це:

1) односторонність або неповнота дізнання, досудового чи судового слідства;

2) невідповідність висновків суду, викладених у вироку (постанові), фактичним обставинам справи;

3) істотне порушення кримінально-процесуального закону;

4) неправильне застосування кримінального закону;

5) невідповідність призначеного покарання тяжкості злочину та особі засудженого.

При цьому закон зазначає, що апеляційний суд не має права скасувати виправдувальний вирок лише з мотивів суттєвого порушення прав підсудного.

Підстави зміни вироку (постанови) передбачені у ст. 373 КПК. Апеляційний суд змінює вирок у випадках, якщо:

1) покарання за своєю суворістю не відповідає тяжкості злочину та особі засудженого;

2) є необхідність зміни кваліфікації та застосування кримінального закону про менш тяжкий злочин;

3) є необхідність зменшення або збільшення (якщо воно не впливає на обсяг обвинувачення і кваліфікацію злочину) сум, що підлягають стягненню;

4) у інших випадках, що не погіршують становище засудженого.

Скасування вироку, постанови судді першої інстанції та постановлення свого вироку (постанови) регламентується ст. 378 КПК. Апеляційний суд скасовує вирок суду першої інстанції, постановляє свій вирок:

1) при необхідності застосування закону про більш тяжкий злочин чи збільшення обсягу обвинувачення, за умови, що засудженому було пред'явлене обвинувачення у вчиненні такого злочину чи у вчиненні злочину в такому обсязі і від цього обвинувачення він захищався в суді першої інстанції;

2) при необхідності застосування більш суворого покарання;

3) при необхідності скасування необґрунтованого виправдального вироку суду першої інстанції;

4) при неправильному звільненні засудженого від відбуття покарання.

Скасування вироку суду першої інстанції і постановлення вироку апеляційним судом допускається лише за умови, що в апеляції прокурора, потерпілого чи його представника ставились питання про скасування вироку саме з цих підстав.

Закриття справи апеляційним судом регламентується ст. 376 КПК. Апеляційний суд, встановивши обставини, передбачені статтями 6–11¹ КПК, скасовує обвинувальний вирок чи постанову і закриває справу.

Крім перелічених вимог, які зазначаються в апеляції, необхідно також вказати, в чому полягає незаконність і необґрунтованість судового рішення з посиланням на норми процесуального права.

В апеляційному поданні прокурор повинен чітко визначити своє прохання:

а) про скасування вироку (постанови) та направлення справи на новий судовий розгляд або на додаткове розслідування;

б) про скасування постанови (вироку) та постановлення свого вироку (постанови) з пропонуванням своєї позиції, яку прокурор викладає у резолютивній частині апеляції;

в) про скасування вироку та закриття справи з підстав, передбачених законом;

г) про зміну вироку (постанови) з пропонуванням своєї позиції.

Прокурору необхідно пам'ятати, що згідно зі ст. 365 КПК апеляційний суд перевіряє вирок, ухвалу чи постанову в межах апеляції. Висновки суду першої інстанції щодо фактичних обставин справи, які не оспорювалися, апеляційним судом не перевіряються.

Вказані обставини вимагають від прокурора чіткого і аргументованого викладання своїх доводів в апеляційному поданні з посиланням на норми кримінального, кримінально-процесуального закону та відповідних постанов Пленуму Верховного Суду України.

§ 3. Касаційне подання

На підставі подання прокурора в касаційному порядку можуть бути перевірені такі судові рішення (ст. 383 КПК):

1) вирок, ухвали і постанови апеляційного суду, постановлені судом першої інстанції;

2) вирок і постанови апеляційного суду, постановлені ним в апеляційному порядку.

Крім цього, можуть бути перевірені вирок та постанови районного (міського), міжрайонного (окружного) судів, військових судів гарнізонів, ухвали апеляційного суду, постановлені щодо цих вироків та постанов.

Закон не встановлює чітких вимог до форм та змісту касаційного подання, однак, воно має бути обґрунтоване доказами, містити конкретні формулювання порушень закону, допущених судом, та засобів їх усунення.

Правовими підставами по оскарженню вироків, ухвал та постанов суду, які набрали сили по кримінальних справах, є ст. 37 Закону «Про прокуратуру» та ст. 384 КПК.

Згідно із ст. 384 КПК касаційні подання на вирок, ухвали і постанови апеляційного суду, постановлені ним як судом першої інстанції, має право подати прокурор, який брав участь у розгляді справи судом першої чи апеляційної інстанції, чи прокурор, який затвердив обвинувальний висновок. Касаційне подання на вирок, постанови апеляційного суду, постановлені ним в апеля-

ційному порядку, має право подавати прокурор, який брав участь у розгляді справи судом першої чи апеляційної інстанції, а також Генеральний прокурор України та його заступники, прокурор АРК, прокурор області, міст Києва і Севастополя, прирівняні до них прокурори та їх заступники в межах їх повноважень — незалежно від їх участі в розгляді судом першої чи апеляційної інстанції. За чинним КПК (ст. 386) касаційне подання на вироки, ухвали і постанови апеляційного суду, поставлені ним як судом першої інстанції, може бути внесено протягом одного місяця з моменту проголошення вироку чи оголошення ухвали або постанови, які оскаржуються.

Касаційне подання на вироки і постанови апеляційного суду, постановлені ним в апеляційному порядку, а також районного (міського) міжрайонного судів, військових судів гарнізонів, ухвали апеляційного суду, постановлені щодо цих вироків та постанов, може бути внесене протягом шести місяців з моменту набрання ними законної сили.

Згідно зі ст. 390 КПК та ст. 40 Закону «Про прокуратуру» касаційне подання на вирок, ухвалу та постанову суду може бути доповнене або змінене прокурором, який їх вніс, а також прокурором вищого рівня до початку розгляду справи в касаційній інстанції.

При розгляді справи в касаційній інстанції прокурор повинен сприяти виконанню вимог закону про всебічний, повний та об'єктивний розгляд справи і ухваленню законного і обґрунтованого рішення.

§ 4. Участь прокурора в перегляді судових рішень у порядку виключного провадження

Згідно з чинним законодавством, порушення закону та помилки, допущені судом першої інстанції під час вирішення справи і не виправлені апеляційною та касаційною інстанціями, а також допущені ними, повинні бути виправлені переглядом судових рішень у порядку виключного провадження.

Підстави для перегляду судових рішень у порядку виключного провадження передбачені ст. 400⁴ КПК, це:

- 1) нововиявлені обставини;
- 2) неправильне застосування кримінального закону та істотне порушення вимог кримінально-процесуального закону, які істотно вплинули на правильність судового рішення.

Згідно зі ст. 400⁵ КПК нововиявленими обставинами визнаються:

- 1) фальсифікація доказів, неправильність перекладу, а також показань свідка, потерпілого, обвинуваченого, підсудного, висновку і пояснень судового експерта, на яких ґрунтується вирок;

- 2) зловживання прокурора, дізнавача, слідчого чи суддів під час провадження у справі;

- 3) всі інші обставини, які не були відомі суду при винесенні судового рішення і які самі по собі або разом із раніше виявленими обставинами доводять неправильність засудження або виправдання підсудного.

Фальсифікація доказів, завідомо неправильний переклад, завідомо неправдиві показання свідків, потерпілого, завідомо неправильний висновок і пояснення судового експерта, зловживання прокурорів, дізнавачів, слідчих і суддів є підставами для перегляду судових рішень, що набрали законної сили, в порядку виключного провадження лише в тому разі, коли вони встановлені вироком, що набрав законної сили, а при неможливості постановлення вироку — матеріалами розслідування.

Отже, якщо прокурору стали відомі ці обставини, то він повинен порушити кримінальну справу і особисто або через органи дізнання чи слідчих провести необхідне їх розслідування та за наявності підстав кримінальну справу направити до суду для розгляду по суті. Після винесення судом обвинувального вироку прокурор при наявності підстав для перегляду судового рішення по справі направляє її, а також вирок, що набрав законної сили і яким винні у зловживанні або фальсифікації доказів вже засуджені, а при неможливості постановлення вироку — матеріали розслідування із своїм висновком вищестоящому прокурору для вирішення питання про перегляд судового рішення.

Районний, міський прокурор свої висновки і матеріали розслідування або вирок направляє прокуророві Автономної Республіки Крим, прокуророві області, прокуророві міста Києва чи Севастополя, військовому прокурору (на правах обласного) для вирішення питання про принесення подання до апеляційного суду про перегляд судового рішення. Якщо вирок винесено апе-

ляційним судом, то прокурор АРК і обласного рівня направляє матеріали Генеральному прокурору України, який вирішує питання про принесення подання до касаційного суду.

Якщо прокурор не вбачає підстав для перегляду справи в зв'язку з нововиявленими обставинами, він відмовляє в цьому своєю вмотивованою постановою, про що повідомляє зацікавлених осіб. Така постанова прокурора може бути оскаржена вищестоящому прокуророві (ст. 400⁸ КПК).

Перегляд виправдувального вироку, ухвали чи постанови про закриття справи за нововиявленими обставинам допускається лише протягом встановлених законом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності і не пізніше одного року з дня виявлення нових обставин.

Днем виявлення нових обставин є день набрання законної сили вироком суду щодо свідка, потерпілого, судового експерта, перекладача у зв'язку з дачею ними завідомо неправдивих показань, завідомо неправильного висновку, пояснень чи перекладу щодо прокурора, дізнавача, слідчого, судді у зв'язку з допущеними ними зловживаннями, а також щодо інших осіб у зв'язку з фальсифікацією ними доказів, а при неможливості постановлення вироку — день складання прокурором за матеріалами розслідування висновку про наявність нововиявлених обставин.

За наявності доказів, які підтверджують невинуватість засудженого або вчинення ним менш тяжкого злочину, відновлення справи за нововиявленими обставинами строками не обмежено (ст. 400⁶ КПК).

Перегляд судових рішень з підстав неправильного застосування кримінального закону і істотного порушення вимог кримінально-процесуального закону, які суттєво вплинули на правильність судового рішення, строком не обмежується. Відбуття покарання або смерть засудженого не є перешкодою для перегляду справи в інтересах його реабілітації.

У статті 400⁸ КПК передбачені дії прокурора щодо відновлення справи у зв'язку з нововиявленими обставинами. Прокурор у всіх випадках, коли йому стануть відомі нові обставини в справі, якщо до нього надійшли заяви про перегляд справи заінтересованих осіб, підприємств, установ, організацій, мають право витребувати справу із суду і організувати її розслідування.

Перегляд справ у зв'язку з нововиявленими обставинами відбувається в апеляційному чи касаційному суді за правилами, встановленими для перегляду справ у касаційному порядку.

Подання суддів про судовий розгляд клопотання щодо перегляду судового рішення з підстав неправильного застосування кримінального закону та суттєвого порушення вимог кримінально-процесуального закону, які істотно вплинули на правильність судового рішення, розглядається на спільному засіданні судових палат Верховного Суду України, уповноважених законом на розгляд кримінальних справ за правилами, встановленими для перегляду справ у касаційному порядку. Спільне засідання судових палат є правомочним при наявності не менше двох третин складу кожної палати. Ухвала спільного засідання приймається більшістю голосів відкритим голосуванням.

Таким чином, перегляд судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами складається з кількох структурних елементів: надходження відомостей про нововиявлені обставини та їх первинна перевірка; порушення кримінальної справи у зв'язку з нововиявленими обставинами; розгляд кримінальної справи судом і постановлення вироку; внесення подання прокурора до суду про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами і перегляд у зв'язку з цим судом судового рішення.

Отже, за цього виду перегляду судових рішень мають місце елементи досудової перевірки, досудового слідства та судового розгляду. Джерелом інформації для такого перегляду є результати прокурорської перевірки, слідчі дії і вирок суду або матеріали розслідування.

Перегляд судових рішень у зв'язку з неправильним застосуванням кримінального закону та суттєве порушення вимог кримінально-процесуального закону, які істотно вплинули на правильність судового рішення, відбувається за ініціативою суддів касаційного суду кількістю не менше п'яти осіб (ст. 400⁷ КПК). При цьому законодавець не вимагає перевірки будь-яких обставин. В той же час до суду можуть бути подані додаткові матеріали, документи, які мають бути отримані без проведення слідчих дій. Джерелом інформації для цього перегляду є кримінальна справа та постановлене по ній рішення.

§ 5. Облік роботи з підтримання державного обвинувачення

Облік роботи — важливий елемент правильної організації діяльності органів прокуратури. Достовірна, об'єктивна та цілісна статистична інформація дозволяє прокуророві правильно спрогнозувати та оцінити стан справ; накреслити заходи щодо зміцнення законності з підтримання державного обвинувачення в суді, поліпшити організацію роботи.

Облік роботи з підтримання державного обвинувачення здійснюється у кожній прокуратурі району, міста. У канцелярії прокуратури заведений окремий наряд, в якому мають перебувати документи, що відображають роботу прокурорів, які беруть участь у розгляді судом кримінальних справ.

Особливу увагу необхідно приділяти правильному оформленню державними обвинувачами наглядових проваджень по справах, розглянутих за їх участю. В наглядовому провадженні мають бути, крім копій матеріалів, прийнятих під час дізнання та досудового слідства, процесуальних рішень, також документи, які використовувались при підтриманні державного обвинувачення, копії чи витяг з документів, які містять основні докази, на яких ґрунтується обвинувачення, а також в обов'язковому порядку матеріали із записами вивчення кримінальної справи, використані при попередньому розгляді справи, а також державним обвинувачем при підтриманні державного обвинувачення.

У наглядовому провадженні також повинні бути: план судового слідства, записи про його хід із зазначенням змісту досліджених доказів, копії постанов про відмову від обвинувачення, текст або тези судової промови, довідка про ознайомлення з протоколом судового засідання та апеляціями інших учасників процесу (додаток 8), довідка про результати розгляду справи судом з висновками про законність вироку (постанови, ухвали), погоджена з керівником прокуратури (додаток 7), копії документів прокурорського реагування на судові рішення, копії судових рішень, довідка попереднього розгляду кримінальної справи (додаток 6). Такими є вимоги наказу Генерального прокурора № 5 гн від 19 вересня 2005 р. (п. 6).

Цей перелік є обов'язковим для кожного обвинувача, що зобов'язаний наповнити цими матеріалами кожне наглядове

провадження з кримінальної справи, у якій він підтримував державне обвинувачення.

Із перелічених матеріалів, що зосереджуються у наглядово-му провадженні, доцільно приділити увагу документам, які розроблені практикою, і, на наш погляд, підсумовують діяльність прокурора з підтримання державного обвинувачення, зокрема: а) довідка про результати розгляду справи судом з висновком про законність вироку (постанови, ухвали); б) довідка про ознайомлення з протоколом судового слідства та апеляціями по справі. Цей обов'язок кожного державного обвинувача чітко визначено в п. 6 наказу Генерального прокурора України № 5 гн від 19 вересня 2005 р.: «Державним обвинувачам у наглядових провадженнях в обов'язковому порядку зосереджувати довідки про результати розгляду справи судом, про ознайомлення з протоколом судового засідання та з апеляціями інших учасників процесу, а також копії документів прокурорського реагування на судові рішення та копії судових рішень». Такі вимоги наказу Генерального прокурора України обумовлені тим значенням, який має протокол судового засідання, як важливий процесуальний документ кожної кримінальної справи. На підставі цього процесуального документа апеляційна та касаційні інстанції роблять висновки про додержання порядку судового розгляду по справі в суді першої інстанції та відповідність її розгляду вимогам закону.

Довідка про результат розгляду справи судом з висновком про законність вироку (постанови, ухвали) погоджується з керівником прокуратури (додаток 7). Копія довідки з рішенням керівника направляється до прокуратури вищого рівня (п. 5. 8 Наказу № 5 гн).

У довідці державний обвинувач вказує прізвище підсудного, статтю КК за обвинувальним висновком, статтю, яку запропонував у судовому засіданні прокурор, і його пропозицію щодо міри покарання, а також статтю КК і міру покарання, що визначив суд. Крім цього, в довідці коротко зазначаються фабула справи, запобіжний захід підсудного, обставини, які пом'якшують чи обтяжують покарання; розмір заявленого цивільного позову, а також позиція прокурора і рішення суду з цього позову. Закінчується довідка висновком державного обвинувача про законність прийнятого судом рішення по кримінальній справі. Таким чином, довідка державного обвинувача про результати розгляду кримінальної справи дає підстави з'ясувати його позицію в судовому засіданні, а також зробити висновок про якість підтри-

мання державного обвинувачення. Довідка з висновками про законність вироку (постанови, ухвали) суду доповідається прокуророві району, міста, або його заступникові, який у письмовій формі визначає свою позицію — погоджується чи не погоджується з результатами розгляду справи.

У наглядових провадженнях повинні бути також і матеріали, які свідчать про підготовку прокурора до попереднього розгляду справи у суді. На цій стадії розгляду справи прокурору необхідно мати відповідні записи з посиланням на аркуші справи щодо можливості призначення справи до розгляду і його думка щодо клопотань інших учасників процесу були об'єктивними, ґрунтувалися на матеріалах справи та нормах закону (п. 5. 2. Наказу). За результатами попереднього розгляду справи прокурор також складає довідку (додаток б), де поряд з такими питаннями, відносно кого і за якою статтею КК України розглядається справа та яка міра запобіжного заходу обрана обвинуваченому, вказує рішення судді по справі (ст. 244 КПК). Якщо справа призначена до судового розгляду, то у довідці вказується, на яку дату, а також який запобіжний захід залишився у підсудного.

Організація роботи з підтримання державного обвинувачення в суді вимагає належного обліку. Відповідно до Інструкції про порядок ведення первинного обліку роботи прокурора, затвердженої наказом Генпрокурора № 39/12 ОКВ від 02. 04. 2004 р., у прокуратурах міст (районів) крім наглядових проваджень, існують такі форми первинного обліку участі прокурора у розгляді кримінальних справ: а) книга обліку участі прокурора у розгляді справ з обвинувальними висновками; б) книга обліку участі прокурора у розгляді справ з питань виконання вироків, застосування примусових заходів медичного і виховного характеру.

Таким чином, визначений облік роботи з підтримання державного обвинувачення дає змогу прокуророві міста чи району мати достовірну інформацію про стан виконання своїх функціональних обов'язків кожним працівником прокуратури, який підтримував державне обвинувачення в суді. Крім цього, використовуючи дані обліку, прокуратура має можливість узагальнювати та аналізувати стан законності з кримінальних справ, які розслідувалися органами дізнання та досудового слідства, і розглянути в судових засіданнях. Цей інформаційний матеріал прокурорам необхідно також використовувати в своїй практичній діяльності, що дасть змогу підвищити ефективність нагляду за

законністю розслідування кримінальних злочинів, та якість підтримання державного обвинувачення в суді.

§ 6. Критерії оцінки якості підтримання державного обвинувачення

Діяльність прокурора з підтримання державного обвинувачення в суді є конституційною гарантією належного судочинства у кримінальних справах.

Досягнення цілей, які стоять перед прокурором при підтриманні державного обвинувачення, залежить, з одного боку, від якості досудового слідства і прокурорського нагляду за додержанням законності при розслідуванні злочину, з іншого — від підготовки прокурора до судового процесу і його участі у ньому. Генеральний прокурор у наказі № 5 гн від 19 вересня 2005 р. вимагає результати роботи державних обвинувачів оцінювати: «...виходячи з обсягу, складності та категорії кримінальних справ і реального вкладу у дослідження обставин справи, враховуючи при цьому активність і професійну майстерність, об'єктивність і вплив на прийняття судом законного і обґрунтованого рішення у справі, а також реагування на неправосудні рішення» (п. 15. 2).

Оцінювати результати роботи, якість підтримання державного обвинувачення в суді повинні, перш за все, державні обвинувачі, а також керівники прокуратур — районні, міські прокурори. Поряд з цим оцінку роботи державних обвинувачів, стан виконання функції підтримання державного обвинувачення, результативність цієї роботи визначає і вищестояща прокуратура. Така оцінка, як правило, дається при перевірці в райміськпрокуратурах виконання вимог наказу Генпрокурора № 5 гн від 19 вересня 2005 р., а також за звітний період — квартал, півріччя, рік. За визначений період відділи підтримання державного обвинувачення в судах обласних прокуратур аналізують статистичні дані, що дає підстави оцінювати результативність роботи прокуратур районів, міст. Які ж критерії необхідно враховувати, оцінюючи якість конкретного державного обвинувача з підтримання державного обвинувачення?

Перш за все, слід зазначити, що критерії оцінки — це еталон, до якого треба прагнути при виконанні поставлених завдань.

Тому, враховуючи завдання, визначене у ст. 34 Закону «Про прокуратуру», критеріями оцінки якості обвинувальної діяльності прокурора з викриття винності підсудного у вчиненні злочину повинні бути: а) забезпечення повноти, всебічності, об'єктивності дослідження доказів у суді; б) обґрунтування і правильності кваліфікації злочину; в) виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину; г) своєчасність заходів щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином; д) обґрунтування міри покарання, запропонованої державним обвинувачем.

Поряд з цим при оцінці якості підтримання державного обвинувачення необхідно враховувати і такі критерії: а) своєчасність реагування на порушення закону в процесі судового розгляду; б) своєчасність реагування на незаконні судові рішення.

Доцільно розглянути окремо кожен критерій оцінки якості обвинувальної діяльності прокурора.

Оцінюючи діяльність державного обвинувача по *забезпеченню повноти, всебічності і об'єктивності*, необхідно враховувати, що саме на стадії судового слідства формується позиція державного обвинувача стосовно вини підсудного. Тому прокурор зобов'язаний на цьому етапі судового процесу забезпечити всебічне і повне дослідження доказів, як того вимагає ст. 22 КПК. Слід підкреслити, що прокурор, а не суд зобов'язаний вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи.

Це означає, що прокурор у процесі дослідження доказів у суді має право і зобов'язаний усунути неповноту і прогалини досудового слідства, використовуючи своє право на аргументовані клопотання про проведення додаткових слідчих дій, в тому числі про давання судових доручень органам дізнання й досудового слідства в порядку ст. 315¹ КПК, викликати додаткових свідків, клопотати про призначення додаткової експертизи, витребування документів та інше. Тобто прокурор, одержуючи в судовому процесі нові докази, усуває суттєві протиріччя у доказах, що доводять вину підсудного або її не підтверджують. Все це дає підстави стверджувати, що одним із критеріїв оцінки якості обвинувальної діяльності прокурора саме і є його активність у забезпеченні повноти, всебічності та об'єктивності в дослідженні доказів.

При ознайомленні з протоколом судового засідання можна зробити висновок про активність державного обвинувача в про-

цесі і чи забезпечив він повноту, всебічність і об'єктивність дослідження доказів та наскільки обґрунтованою була його позиція в суді, чи відповідала вона вимогам закону і фактичним обставинам справи, які досліджені під час судового слідства.

Оцінюючи такий *критерій якості діяльності державного обвинувача, як: обґрунтування і правильність юридичної кваліфікації злочину*, слід урахувувати, що ця діяльність безпосередньо пов'язана з обвинувальною промовою та реплікою прокурора або його відмовою від обвинувачення. Прокурор у своїй обвинувальній промові повинен обґрунтовано, переконливо відповідно до вимог Кримінального кодексу довести суду кваліфікацію злочину, який вчинив підсудний.

Ці вимоги стосуються і випадків, коли прокурор відмовляється від обвинувачення або коли заявляє клопотання про повернення судом справи на додаткове дослідження.

Тому критерієм оцінки такої діяльності державного обвинувача будуть такі показники, як кількість повністю або частково задоволених пропозицій прокурора стосовно доведеності обвинувачення, юридичної кваліфікації дій підсудного.

Критерій оцінки такого показника якості діяльності державного обвинувача, як виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, тобто виконання вимог статей 23, 23² КПК свідчить про активність і плідність його профілактичної діяльності на стадії судового розгляду справи. Такими показниками можуть бути: а) кількість кримінальних справ, за якими прокурором у ході судового розгляду запропоновано суду винести окрему ухвалу (постанову) за фактами порушення закону, причинами та умовами, що сприяли вчиненню злочину; б) кількість кримінальних справ, за якими суд не погодився з пропозицією прокурора щодо внесення окремої ухвали (постанови); в) кількість кримінальних справ, за якими судом внесено окремі ухвали (постанови) не за ініціативою прокурора.

Отже, профілактичний напрям діяльності прокурора при підтриманні державного обвинувачення в суді саме і характеризується визначеними показниками, які повинні враховуватись при оцінці якості діяльності державного обвинувача.

Відшкодування заподіяної злочином шкоди також є одним із критеріїв оцінки якості діяльності державного обвинувача, з урахуванням вимог, передбачених статтями 49, 50 КПК.

При цьому оцінку діяльності державного обвинувача щодо відшкодування заподіяної злочином шкоди необхідно визначати за допомогою таких кількісних показників: а) кількість клопотань прокурора про дослідження судом доказів стосовно розміру заподіяної злочином шкоди; б) кількість задоволених судом клопотань прокурора про дослідження доказів стосовно розміру заподіяної шкоди; в) кількість задоволених позовних заяв прокурора про відшкодування заподіяної злочином шкоди; г) кількість задоволених апеляцій прокурора на незаконні судові рішення в кримінальних справах щодо заподіяної злочином шкоди. В той же час слід зазначити, що відшкодування шкоди, заподіяної злочином, значною мірою залежить від якості проведеного досудового слідства, своєчасного забезпечення цивільного позову шляхом накладення арешту на майно, вклади, цінності обвинуваченого, або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії.

Державному обвинувачу при підготовці до судового процесу, а також під час судового слідства необхідно на ці обставини звертати увагу і при наявності підстав відповідним чином реагувати.

Особливої уваги заслуговує критерій оцінки якості діяльності державного обвинувачення щодо обґрунтування міри покарання. Оцінку діяльності прокурора доцільно проводити за допомогою таких показників: а) кількість позицій державного обвинувача, які збігаються з вироком суду, що набрав законної сили, в частині визначення міри покарання; б) чи відповідає запропонована прокурором міра покарання ступеню тяжкості вчиненого злочину з урахуванням обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання.

Оцінюючи результати підтримання державного обвинувачення, необхідно звертати увагу на активність прокурора в судовому процесі. Особливо, як він реагує на порушення закону в суді, тобто як прокурор виконував свої правозахисні повноваження. Основними показниками, які характеризують активність державного обвинувача в судовому процесі, можуть бути: а) кількість обґрунтованих заяв прокурора у зв'язку з допущеними порушеннями закону під час судового засідання; б) кількість заяв проку-

рора, які суд задовольнив і вжив необхідних заходів реагування відносно порушень закону з боку учасників процесу; в) кількість заяв прокурора щодо дій головуючого судового засідання, які порушували права учасників судового розгляду, в тому числі задоволених; г) кількість заяв прокурора, які задоволені судом, про відвід учасників процесу, в тому числі судді.

Перелічені дані характеризують активність державного обвинувача в судовому процесі та адекватність реагування на порушення закону.

До основних показників, що характеризують якість діяльності прокурора як державного обвинувача, слід віднести і дані, які свідчать *про своєчасність і адекватність його реагування на незаконні та необґрунтовані судові рішення*. До цих показників належать: а) кількість апеляцій, поданих прокурором на судові рішення; б) кількість апеляцій, знятих з розгляду через їхню необ'єктивність і необґрунтованість; в) кількість апеляцій, обґрунтовано відхилених апеляційним судом; г) кількість судових вироків, скасованих і змінених за скаргами сторін; ґ) кількість судових вироків, скасованих і змінених за апеляціями прокурора.

Слід зазначити, що деякі з визначених показників передбачені у статистичному звіті про роботу прокурора, що дає змогу не лише прокурорам районів, міст давати оцінку діяльності щодо виконання функцій підтримання державного обвинувачення, але і вищим ланкам прокуратури.

Разом з тим, критерії оцінки якості діяльності прокурорів з підтримання державного обвинувачення в судах за даними статистичної звітності не дає змоги змістовно оцінити роботу кожного державного обвинувача в суді.

Оцінку якості підтримання державного обвинувачення в суді працівником прокуратури можна дати при вивченні конкретної кримінальної справи, яка розглянута судом за участю цього працівника з використанням запропонованих нами критеріїв оцінки, тобто провести якісний аналіз його діяльності. Таку роботу періодично повинен проводити прокурор району, міста або його заступник. При цьому для одержання повного уявлення про стан і якість підтримання державного обвинувачення доцільно застосовувати запропонований метод якісного аналізу.

Застосовуючи цей метод, що охоплює, крім вивчення кримінальних справ та наглядових проваджень, також і прослуховування виступів державних обвинувачів у судових процесах та рецензування їх обвинувальних промов, можна об'єктивно оцінити рівень підготовки державного обвинувача до судового процесу, визначити його активність у судовому засіданні, а також рівень виступу в судових дебатах і активності в апеляційному оскарженні незаконних судових рішень.

Практичне значення застосування критеріїв оцінки підтримання державного обвинувачення в суді дає змогу керівнику прокуратури:

1) виявляти позитивний досвід у діяльності прокурора як державного обвинувача в суді і поширити його для використання іншими державними обвинувачами;

2) установити недоліки в діяльності державного обвинувача, визначити їх причини і вжити заходів щодо підвищення якості та результативності підтримання державного обвинувачення в суді;

3) слід враховувати і таку особливість застосування визначених критеріїв оцінки якості підтримання державного обвинувачення, як стимул для кожного державного обвинувача сумлінно виконувати свою роботу, глибоко усвідомлювати свою відповідальну роль у судовому процесі. Розуміючи, що його участь у судовому процесі як державного обвинувача може бути перевірною із застосуванням визначених критеріїв якості, прокурор, його заступник чи помічник завжди при підготовці до судових процесів повинні ретельно вивчати матеріали справ.

При цьому необхідно мати на увазі, що наказом Генерального прокурора України № 5 гн від 19 вересня 2005 р. на міськрайпрокурорів покладена персональна відповідальність по контролю за якістю підтримання державного обвинувачення (п. 4).

Робота прокурора оцінюється з урахуванням рівня організації підтримання державного обвинувачення, його особистої участі у цій діяльності, надання ним методичної допомоги державним обвинувачам, а також стану реагування в апеляційному та касаційному порядку на незаконні судові рішення; якості внесених апеляцій, касаційних подань та клопотань у порядку виключного провадження.

ЗАКОНОДАВЧІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА З ПІДТРИМАННЯ ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ

Конституція України

Стаття 121. Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;
- 5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

(Статтю 121 доповнено пунктом 5 згідно із Законом № 2222-IV від 08. 12. 2004 р.)

Закон України «Про прокуратуру»

Стаття 5. Функції прокуратури

Прокуратура України становить єдину систему, на яку відповідно до Конституції України та цього Закону покладаються такі функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

На прокуратуру не може покладатися виконання функцій, не передбачених Конституцією України і цим Законом.

(Стаття 5 в редакції Закону № 2663-III від 12. 07. 2001 р.)

Стаття 34. Завдання прокурора в судовому процесі

Прокурор, який бере участь у розгляді справ у судах, додержуючи принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, що ґрунтуються на законі.

Стаття 35. Повноваження прокурора

Прокурор може вступити в справу в будь-якій стадії процесу, якщо цього вимагає захист конституційних прав громадян, інтересів держави та суспільства, і зобов'язаний своєчасно вжити передбачених законом заходів до усунення порушень закону, хоч би від кого вони виходили. Прокурор має рівні права з іншими учасниками судового засідання.

Обсяг і межі повноважень прокурора, який бере участь у судовому процесі, визначаються цим Законом та процесуальним законодавством України.

Стаття 36. Підтримання державного обвинувачення в суді

Прокурор бере участь у судовому розгляді кримінальних справ залежно від характеру і ступеня суспільної небезпеки діяння. Підтримуючи державне обвинувачення, прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування щодо застосування кримінального закону та міри покарання підсудному. При цьому прокурор керується вимогами закону і об'єктивною оцінкою зібраних по справі доказів. У разі, коли при розгляді справи прокурор дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують обвинувачення підсудного, він зобов'язаний відмовитись від обвинувачення.

Під час судового розгляду до закінчення судового слідства прокурор вправі змінити пред'явлене особі обвинувачення.

Прокуратура України ГЕНЕРАЛЬНА ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

НАКАЗ

№ 5 гн від 19 вересня 2005 року м. Київ Про організацію участі прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ та підтримання державного обвинувачення

З метою ефективної реалізації конституційної функції прокуратури — підтримання державного обвинувачення в суді, забезпе-

чення якості та ефективності реагування прокурорів на незаконні судові рішення у кримінальних справах, підвищення відповідальності державних обвинувачів і керівників прокуратур за стан цієї роботи, керуючись п. 7 ст. 15 Закону України «Про прокуратуру»,

НАКАЗУЮ:

1. Заступникам Генерального прокурора України, керівникам прокуратур усіх рівнів та галузевих підрозділів:

1.1. Відповідно до положень кримінально-процесуального закону забезпечити обов'язкову участь прокурора у судовому розгляді усіх кримінальних справ, за винятком справ приватного обвинувачення, ефективну реалізацію повноважень щодо всебічного, повного, об'єктивного та неупередженого дослідження обставин кожної справи, своєчасне вжиття заходів до реального поновлення порушених прав людини та усунення причин і умов вчинення злочинів.

1.2. Підтримання державного обвинувачення в суді вважати службовим обов'язком кожного керівника прокуратури та його заступника.

1.3. Призначати державних обвинувачів з урахуванням їх кваліфікації, досвіду роботи, характеру, обсягу та складності справи. Доручати державним обвинувачам вивчення кримінальних справ перед затвердженням обвинувального висновку.

1.4. У справах, розслідуваних органами прокуратури, призначати державних обвинувачів з моменту пред'явлення обвинувачення, а в разі оскарження постанов чи дій слідчого або прокурора на стадії досудового слідства — перед розглядом скарг судом.

1.5. У складних, багатоепізодних справах та стосовно кількох обвинувачених за необхідності доручати підтримання державного обвинувачення групі прокурорів, визначаючи її керівника відповідним розпорядженням.

1.6. Допускати заміну державних обвинувачів тільки у виняткових випадках. У разі незгоди з позицією державного обвинувача призначити іншого обвинувача або особисто підтримувати обвинувачення.

2. Участь у розгляді судами подань про взяття під варту, продовження строків тримання під вартою або виконання оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій забезпечувати прокурорам, які дали згоду на внесення чи самі внесли до суду подання або здійснюють нагляд за досудовим слідством. Цим же прокурорам забезпечувати участь у судовому розгляді скарг на рішення чи дії органу дізнання, слідчого, прокурора. До судового розгляду таких скарг у справах, які розслідуються прокуратурами обласного рівня та Ге-

неральною прокуратурою України, залучати також працівників підрозділів, на яких покладено обов'язок щодо підтримання державного обвинувачення.

Участь у розгляді справ, направлених до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності та їх закриття з nereабілітуючих підстав, і в розгляді всіх справ в апеляційному та касаційному порядку брати працівникам прокуратури, на яких покладено обов'язок щодо підтримання державного обвинувачення.

3. У судах першої інстанції державне обвинувачення, як правило, підтримувати працівникам прокуратур відповідного судам рівня.

3.1. Транспортним, природоохоронним прокурорам та прокурорам з нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах підтримувати державне обвинувачення чи брати участь у передбачених законом випадках:

– у всіх справах, направлених ними до суду в населеному пункті за місцем розташування прокуратури;

– у справах своєї спеціалізації, визначеної відповідним галузевим наказом, направлених до суду в інші населені пункти.

У справах інших категорій направляти наглядове провадження відповідному територіальному прокурору для забезпечення участі в їх судовому розгляді та подальшого повідомлення про результати судового розгляду справ прокурорів, які направили їх до суду.

3.2. Другому відділу Генеральної прокуратури України та відповідним підрозділам на місцях забезпечити підтримання державного обвинувачення у справах про злочини, вчинені на об'єктах оборонно-промислової галузі.

3.3. Обов'язок щодо підтримання державного обвинувачення у справах про злочини, вчинені організованими групами та злочинними організаціями, покласти на відділи нагляду за додержанням законів спеціальними підрозділами та іншими установами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю, прокуратур обласного рівня або на інших прокурорів за вказівкою керівників цих прокуратур.

3.4. Кримінальні справи, розслідувані та направлені до суду військовими прокурорами, розглядати за їхньою участю. У разі засудження військовослужбовців територіальними судами територіальним прокурорам повідомляти відповідних військових прокурорів про результати судового розгляду таких справ.

3.5. У справах, у яких обвинувальні висновки затверджувалися прокурором вищого рівня або іншим територіальним прокурором, при зміні підсудності державне обвинувачення підтримувати прокурорам за місцем розгляду кримінальної справи, якщо прокурором

вищого рівня не буде прийнято інше рішення. У цих випадках своєчасне надіслання відповідному прокурору наглядового провадження є обов'язковим. Доручення про підтримання державного обвинувачення підлеглим прокурорам давати письмово.

3.6. У справах з обвинувальним висновком, затвердженим Генеральним прокурором України або його заступниками, державних обвинувачів призначати за дорученням керівництва Генеральної прокуратури України.

4. Контроль за якістю підтримання державного обвинувачення чи іншої участі прокурорів у розгляді справ судами покласти на заступників Генерального прокурора України, заступників прокурорів областей та прирівняних до них, які за розподілом обов'язків відповідають за відповідну ділянку роботи, на місцях — на міськрайпрокурорів.

5. Державним обвинувачам:

5.1. При підготовці до судових процесів ретельно вивчати матеріали справ.

5.2. При попередньому розгляді справи доповідь прокурора щодо можливості призначення справи до розгляду і його думка щодо клопотань інших учасників процесу повинні бути об'єктивними, ґрунтуватися на матеріалах справи та нормах закону. У разі повернення справи на додаткове розслідування чи її закриття прокурору протягом строку на оскарження судових рішень знайомитися з постановою (ухвалою) суду і за наявності підстав подавати апеляцію, а якщо справа розглядалася у першій інстанції апеляційним судом — касаційне подання.

5.3. Брати активну участь у дослідженні доказів судом, об'єктивно і неупереджено оцінювати їх. Клопотати про виклик до суду додаткових свідків або долучення додаткових доказів, про надання судових доручень, контролювати хід їх виконання. При виконанні своїх процесуальних функцій реагувати на будь-які порушення закону, що обмежують права учасників процесу, шляхом подання до суду мотивованих клопотань і заперечень та висловлення ґрунтовних міркувань з питань, які виникають при розгляді справ.

5.4. При визначенні позиції щодо покарання суворо додержуватися вимог закону про його відповідність і справедливість з урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпеки злочину, особи винного, обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, а також особи і поведінки потерпілого. У всіх передбачених законом випадках ставити питання перед судом про призначення додаткового покарання, відшкодування завданих злочинцем матеріальних збитків та компенсації моральної шкоди.

5.5. При судовому слідстві виявляти обставини і причини, які сприяли вчиненню злочину. За наявності підстав вносити пропозиції суду щодо винесення окремо ухвали.

5.6. Готуючись до судових дебатів, обов'язково складати письмові промови, у яких викладати міркування щодо обсягу обвинувачення, оцінки доказів, застосування кримінального закону, призначення покарання та вирішення інших питань, передбачених ст. 324 КПК України. Заявляти клопотання про долучення текстів промов до матеріалів справи.

5.7. За результатами судового слідства за наявності підстав для зміни в суді пред'явленого обвинувачення обов'язково складати постанову з формулюванням нового обвинувачення і мотивів прийнятого рішення. Нове обвинувачення викладати з урахуванням вимог ст. 132 КПК України щодо місця, часу та інших обставин вчинення злочину з посиланням на відповідні статті Кримінального кодексу.

Якщо дані судового слідства повністю не підтверджують обвинувачення підсудного, відмовлятися від обвинувачення та викладати у постанові мотиви відмови з посиланням залежно від встановленого на п.п. 1, 2 ст. 6 КПК України.

Завчасно доповідати про необхідність зміни в суді пред'явленого обвинувачення чи відмови від нього керівнику прокуратури відповідного рівня або його заступнику, на якого покладено обов'язок щодо організації роботи з підтримання державного обвинувачення в суді. Копію постанови з їхньою відміткою про узгодження позиції долучати до наглядового провадження. У справі, що надійшла з іншої прокуратури, про необхідність прийняття такого рішення заздалегідь повідомляти керівника прокуратури, який затвердив обвинувальний висновок у справі.

5.8. Не пізніше ніж наступного дня після розгляду судом кримінальної справи надавати керівнику прокуратури чи його заступнику, на якого покладено обов'язок щодо організації роботи з підтримання державного обвинувачення в суді, довідку про результати її розгляду для визначення питання про оскарження судового рішення. Копію довідки з рішенням керівника направляти до прокуратури вищого рівня.

5.9. Протягом строків на оскарження судових рішень, які не набрали законної сили, знайомитися з ними і матеріалами судового слідства, апеляціями та касаційними скаргами інших учасників процесу, подавати письмові зауваження та заперечення на них. Своєчасно вносити документи прокурорського реагування на кожне незаконне судові рішення.

6. У наглядовому провадженні у справі в ході досудового слідства накопичувати копії опису її матеріалів, прийнятих під час дізнання та досудового слідства процесуальних рішень, копії чи виписки з документів, що містять основні докази, на яких ґрунтується обвинувачення. Прокурорам перевіряти наявність цих матеріалів перед затвердженням обвинувального висновку.

Державним обвинувачам у наглядових провадженнях в обов'язковому порядку зосереджувати записи вивчення справи з посиланням на аркуші справи, необхідні для підтримання державного обвинувачення дані, план судового слідства, записи про його хід із зазначенням змісту досліджених доказів, промову в судових дебатах, довідки про результати розгляду справи судом, про ознайомлення з протоколом судового засідання та з апеляціями інших учасників процесу, а також копії документів прокурорського реагування на судові рішення та копії судових рішень.

7. Керівникам прокуратур протягом трьох днів з моменту закінчення строку на оскарження надсилати до галузевих підрозділів прокуратур вищого рівня інформації про справи, за результатами розгляду яких постановлено виправдувальні вироки або які закрито судами за реабілітуючими підставами (крім декриміналізації), та про реагування на ці судові рішення. У подальшому інформувати про результати апеляційного та касаційного розгляду таких справ. Вживати заходів реагування щодо службових осіб, винних у незаконному притягненні громадян до кримінальної відповідальності, або невжитті заходів щодо відновлення їх прав.

7.1. Прокурорам областей та прирівняним до них прокурорам у місячний строк з дня набрання чинності вищезазначеними рішеннями доручати галузевим підрозділам складати та особисто затверджувати мотивовані висновки щодо якості досудового слідства, здійснення нагляду і підтримання державного обвинувачення, які з копіями судових рішень та документів реагування надсилати до управління підтримання державного обвинувачення в судах Генеральної прокуратури України. У разі розслідування та судового розгляду справи у різних регіонах висновок складати відповідними прокурорами окремо з ужиттям заходів реагування до винних службових осіб.

7.2. Управлінню підтримання державного обвинувачення в судах та іншим відповідним підрозділам Генеральної прокуратури України щорічно аналізувати стан додержання конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві.

8. Керівникам прокуратур і галузевих підрозділів своєчасно забезпечувати обов'язкову перевірку законності та обґрунтованості судових рішень і відповідно до чинного законодавства застосову-

вати право подачі апеляцій, касаційних подань, а також подань і клопотань у порядку виключного провадження.

8.1. Нереагування прокурора та державного обвинувача на явно незаконні судові рішення розцінювати як неналежне виконання ними службових обов'язків, що тягне за собою дисциплінарну відповідальність.

8.2. Забезпечувати якісну підготовку апеляцій, касаційних подань, а також подань і клопотань у порядку виключного провадження з додержанням вимог ст. 350 КПК України. Копії цих документів надсилати до прокуратур, які забезпечують участь прокурорів у розгляді справ в апеляційному чи касаційному порядку, а також до відповідної прокуратури області чи прирівняної до неї для здійснення контролю за їх якістю.

Застосовувати передбачене законом право щодо зміни, доповнення та відкликання документів реагування з обов'язковим надсиленням копій відповідних документів до зазначених прокуратур.

9. Заступникам Генерального прокурора України, прокурорам областей і прирівняним до них прокурорам, керівникам галузевих підрозділів прокуратур у межах своїх повноважень забезпечувати належне вивчення кримінальних справ та участь прокурорів у розгляді всіх справ в апеляційній та касаційній інстанціях.

У складних справах за необхідності залучати до участі у такому розгляді державного обвинувача чи прокурора, який брав участь у розгляді справи в апеляційній інстанції.

9.1. Прокурорам, які беруть участь в апеляційній та касаційній інстанціях, доповідати про результати вивчення справ і думку щодо законності оскаржуваних рішень заступнику прокурора області, на якого покладено обов'язок щодо організації роботи з підтримання державного обвинувачення в суді, а в Генеральній прокуратурі України — начальнику відділу участі прокурорів у розгляді Верховним Судом України кримінальних справ. Складати висновки з цих питань. Доповідати керівникам прокуратур про наслідки розгляду актуальних і резонансних справ.

9.2. Керівникам галузевих підрозділів, які забезпечують участь прокурорів у розгляді справ в апеляційній та касаційній інстанціях, надсилати повідомлення про результати їх розгляду та листи-зауваження щодо якості підтримання державного обвинувачення підпорядкованим прокурорам.

10. Прокурорам усіх рівнів забезпечувати участь у розгляді судом справ про застосування, скасування чи зміну примусових заходів медичного характеру та застосування примусових заходів виховного характеру, вирішення питань, пов'язаних з виконанням судових рішень у кримінальних справах, про застосування амністії. Вживати передбачених законом заходів щодо повного і об'єктивного

дослідження обставин у справах такої категорії, постановлення законних рішень.

11. При розгляді клопотань щодо перегляду судових рішень у кримінальних справах за нововиявленими обставинами витребувати у судах кримінальні справи для перевірки відповідності прийнятих рішень закону. За наявності підстав призначати розслідування і контролювати його хід. При підтвердженні нововиявлених обставин відповідно до наданих законом повноважень вносити до суду подання про перегляд судових рішень або скласти і направляти прокурору вищого рівня висновок за результатами розслідування.

12. Прокурорам областей та прирівняним до них прокурорам забезпечувати належний розгляд скарг громадян на судові рішення.

12.1. Доручати прокурорам за місцем розгляду оскаржуваних рішень вивчення справ з урахуванням викладених у скаргах доводів і за відсутності підстав для реагування скласти мотивовані висновки щодо законності судових рішень, направляючи їх з копіями судових рішень до прокуратур, від яких отримали доручення.

12.2. Приймати рішення за результатами розгляду скарг і звернень громадян, надсилати обґрунтовані відповіді заявникам у порядку і строки, передбачені чинним законодавством.

13. Управлінню підтримання державного обвинувачення в судах Генеральної прокуратури України, прокурорам областей і прирівняним до них прокурорам забезпечувати вивчення кримінальних справ про репресії з політичних мотивів і висновків, а в разі необхідності — підготовку клопотань про перегляд судових рішень, довідок про реабілітацію.

14. Налагодити співпрацю з судами щодо узгодження часу призначення кримінальних справ до розгляду та спільного вивчення судової й прокурорської практики розгляду кримінальних справ у судах. Сприяти явці до суду підсудних, потерпілих, свідків, експертів, спеціалістів. Взаємовідносини із судами будувати в межах визначених повноважень на основі чинного законодавства, пріоритету поваги до незалежності суду при здійсненні правосуддя. Своєчасно і ґрунтовно розглядати окремі ухвали та постанови судів, вживати за ними принципові заходи реагування.

14.1. У разі виявлення достатніх даних про наявність ознак дисциплінарного проступку судді або порушення ним присяги звертатися з клопотанням щодо ініціювання питання про дисциплінарну відповідальність судді до осіб, які відповідно до Закону України «Про судоустрій України» мають таке право, та Вищої ради юстиції.

15. Управлінню підтримання державного обвинувачення в судах Генеральної прокуратури України, прокурорам областей і прирівняним до них прокурорам.

15.1. Перевіряти у підпорядкованих прокуратурах стан участі прокурорів у судових процесах і підтримання ними державного обвинувачення, надавати їм практичну допомогу в організації роботи.

15.2. Результати роботи державних обвинувачів оцінювати, виходячи з обсягу, складності та категорії кримінальних справ і реального вкладу в дослідження обставин справи, враховуючи при цьому активність і професійну майстерність, об'єктивність і вплив на прийняття судом законного і обгрунтованого рішення у справі, а також реагування на неправосудні рішення.

Роботу керівників прокуратур оцінювати з урахуванням рівня організації роботи з підтримання державного обвинувачення; їх особистої участі у цій діяльності; надання ними методичної допомоги державним обвинувачам; стану реагування в апеляційному та касаційному порядку на незаконні судові рішення; якості внесених апеляцій, касаційних подань та клопотань у порядку виключного провадження.

Контроль та виконання цього наказу покласти на заступників Генерального прокурора України згідно з розподілом обов'язків, прокурорів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, військових прокурорів регіонів та Військово-Морських Сил України. Наказ Генерального прокурора України від 30 березня 2004 р. № 3гн «Про завдання та організацію роботи прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ» вважати таким, що втратив чинність.

Наказ надіслати прокурорам Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, військовим прокурорам регіонів та Військово-Морських Сил України, міським, районним, міжрайонним і прирівняним до них прокурорам, Академії прокуратури України при Генеральній прокуратурі України та довести до відома прокурорсько-слідчих працівників.

Генеральний прокурор України

ДОДАТКИ

Додаток 1

СХЕМА методики підготовки прокурора до участі в судовому розгляді кримінальних справ

Вивчення матеріалів кримінальної справи
Конспектування матеріалів кримінальної справи
Систематизація та аналіз доказів
Підготовка плану участі прокурора при попередньому розгляді справи судом і плану участі у судовому слідстві
Вивчення законодавства та судової практики, в т. ч. Постанови Пленуму Верховного Суду за цією категорією кримінальних справ
Складання обвинувальної промови прокурора або тези промови

Додаток 2

СХЕМА обвинувальної промови прокурора в суді

Вступ (оцінка суспільної безпеки злочину)
Короткий виклад фактичних обставин справи (фабула справи)
Аналіз і оцінка досліджених у суді доказів
Обґрунтування юридичної кваліфікації злочину
Характеристика особи підсудного (за необхідністю — потерпілого) Обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання
Пропозиції з приводу міри покарання і цивільного позову
Аналіз причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, і пропозиції щодо їх усунення

ПОСТАНОВА

про часткову відмову від обвинувачення в суді

5 жовтня 2006 р.

м. Харків

Мною, ст. помічником прокурора Київського району м. Харкова, Куликом І. П., при підтриманні державного обвинувачення в Київському районному суді у справі по обвинуваченню Петренка Миколи Яновича за ст. ст. 286 ч. 2, 135 ч. 3 КК України

Встановлено:

Органами досудового слідства Петренко М. Я. обвинувачується в тому, що 10 червня 2006 року, приблизно о 10 годині, керуючи автомобілем КраЗ, державний номер 17-34 ХАБ, рухався по вул. Матюшенка в м. Харкові у напрямку вул. Шевченка.

При цьому всупереч п. «а» п. 2. 8 Правил дорожнього руху України Петренко М. Я. керував автомобілем в стані алкогольного сп'яніння; в порушення п. п. 31. 4. 3, 1. 4 тих же Правил експлуатував автомобіль з технічними несправностями гальмової системи, що не забезпечувало безпеки руху. Рухаючись зі швидкістю приблизно 55 км/год, поблизу будинку № 7 здійснив наїзд на гр. Сахна С. К., який їхав на велосипеді.

Унаслідок допущених Петренко М. Я. порушень Правил дорожнього руху велосипедисту Сахну С. К. були спричинені тілесні ушкодження у вигляді чисельних переломів тазових кісток з численними крововиливами в м'які тканини голови, черепно-мозкова травма та переломи хребта, від яких настала смерть.

Органами досудового слідства дії Петренка М. Я. в цій частині кваліфіковані за ст. 286 ч. 2 КК України.

Крім того, Петренко М. Я. обвинувачується у завідомому залишенні без допомоги Сахна С. К., що спричинило смерть потерпілого.

Порушуючи вимоги п. 2. 9 Правил дорожнього руху, що зобов'язують водія у разі причетності до дорожньо-транспортної пригоди негайно зупинити транспортний засіб, не переміщувати його і предмети, що мають відношення до пригоди, вжити заходів до надання першої медичної допомоги потерпілим, або відвезти потерпілого до найближчого лікувального закладу, повідомити органи міліції про дорожньо-транспортну пригоду. Петренко М. Я., здійснивши наїзд на потерпілого Сахна С. К., продовжив рух, з місця пригоди зник, залишивши травмованого на дорозі.

Сахно С. К. був виявлений тільки через 40 хвилин після ДТП і лікарі швидкої допомоги, що прибула на місце пригоди, констатували його смерть.

Ці дії Петренка М. Я. органами досудового слідства кваліфіковані за ст. 135 ч. 3 КК України.

Відповідно до висновків судово-медичної експертизи, проведеної у ході судового слідства, смерть Сахна С. К. настала відразу після наїзду автомобіля.

Таким чином, смерть Сахна С. К. не знаходиться у причинному зв'язку з бездіяльністю Петренка М. Я., який залишив потерпілого на місці ДТП без допомоги в завідомо небезпечному для життя стані. За таких підстав ці діяння Петренка М. Я. не мають ознак злочину.

У зв'язку з викладеним виникла потреба частково відмовитися від обвинувачення Петренка М. Я. в суді.

На підставі викладеного та керуючись ст. 264 КПК України,

Постановив:

1. Відмовитись від обвинувачення Петренка Миколи Яновича, яке пред'явлене органами досудового слідства, за ч. 3 ст. 135 КК України.

2. Залишити без зміни обвинувачення Петренка М. Я. за ст. 286 ч. 2 КК України.

3. Оголосити цю постанову в судовому засіданні і долучити її до матеріалів кримінальної справи.

4. Копії зазначеної постанови направити всім учасникам процесу.

Державний обвинувач,
ст. помічник прокурора

Кулик І. П.

Додаток 4

ПОСТАНОВА
про зміну обвинувачення

10 грудня 2006 р.

м. Харків

Ст. помічник прокурора м. Харкова, Ляхов О. І., підтримуючи державне обвинувачення в суді у кримінальній справі по обвинуваченню Кутасова С. О. у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 125 КК України,

Встановив:

Органами досудового слідства Кутасов С. О. обвинувачується у тому, що 05. 03. 2006 р. о 16 год. у будинку 55 по вулиці Басейній м. Харкова після спільного вживання алкоголю з Огородниковим А. Л. на ґрунті неприязні, що раптово виникла, дерев'яною палкою у

вигляді бейсбольної біти умисно наніс останньому три удари по голові та 5 ударів ногами, коли той був у лежачому стані, в різні частини тіла, спричинивши потерпілому перелом носу із зміщенням та забиття м'яких тканин голови, тобто легкі тілесні ушкодження, що викликали короткочасний розлад здоров'я.

На досудовому слідстві та під час дослідження доказів у суді з'ясовано, що Огородников А. Л., звернувшись до лікарні в день побиття, наступного дня 06. 03. 2006 р. помер. Розтином тіла потерпілого виявлені субдуральна гематома голови праворуч, крововиливи у слизову оболонку верхньої губи, в проекції гребня правої лопатки, на задній поверхні правої поздовжньої кістки, на правій сідниці, на лівому передпліччі та кисті, тобто тяжкі тілесні ушкодження, від яких настала смерть. Безпосередньою причиною смерті Огородникова А. Л. став набряк головного мозку, викликаний черепно-мозковою травмою.

15 березня 2006 р. було пред'явлене обвинувачення Кутасову С. О. у спричиненні потерпілому тяжких тілесних ушкоджень, наслідком яких стала смерть останнього, тобто за ч. 2 ст. 121 КК України.

У ході досудового слідства встановлено, що потерпілий Огородников А. Л. страждав на епілепсію, а також запійною формою алкоголізму. До звернення у лікарню він п'ятий день був у запої, при розтині тіла в його крові знайдена смертельна доза алкоголю (4,5 проміле). Допитані слідчим травматолог Шевченко Р. Н. і нейрохірург Савенков В. В., що освідчували потерпілого до смерті 5 і 6 березня, пояснили, що субдуральна гематома сама по собі не є небезпечною. Причинами, що викликають набряк головного мозку, може бути сукупність таких обставин, як інтоксикація алкоголем, два або більше приступів епілепсії та черепно-мозкова травма.

Враховуючи ці обставини, вважаючи, що між нанесеними Кутасовим С. О. тілесними ушкодженнями Огородникову А. Л. та смертю останнього немає необхідного причинного зв'язку, слідчим 29. 03. 2006 р. було змінено обвинувачення Кутасову С. О. на спричинення потерпілому легких тілесних ушкоджень, що привели до короткочасного розладу здоров'я, тобто на основі ч. 2 ст. 125 КК України, з яким справа і була надіслана прокурором до суду.

Під час судового слідства проведена додаткова судово-медична експертиза, яка однозначно підтвердила, що набряк мозку, що став причиною смерті Огородникова А. Л., викликаний лише черепно-мозковою травмою, після одержання якої він міг ще деякий час рухатися.

Допитані за клопотанням прокурора у суді додаткові свідки, а саме Підлужна Т. А., яка привела потерпілого від місця подій до лікарні, та Коротков А. В., який лежав у лікарні в одній палаті з

Огородниковим А. Л., стверджують, що у останнього приступів епілепсії не було, та виключають інші можливості одержання ним будь-яких травм у ці дні.

Свідок Палько О. О., який 05. 03. 2006 р. разом з Кутасовим С. О. та Огородниковим А. Л. розпивав спиртні напої та залишив їх о 14-00, пояснив, що потерпілий був у нормальному стані, ніяких тілесних ушкоджень на обличчі він не бачив.

Кутасов С. О. в суді пояснив, що бив Огородникова А. Л. палкою умисно, наніс не менше 3-х ударів по голові. А коли потерпілий впав, наніс ногами, обутими у чоботи, не менше 5-ти ударів. На які частини тіла наносив удари ногами не пам'ятає, але припускає, що міг бити і по голові.

Вина Кутасова С. О. підтверджується також оглядом у суді речового доказу — палки у вигляді бейсбольної біти завдовжки 1,1 м та товщиною 0,1 м. Підсудний визнав, що пред'явлена для впізнання — саме та біта, якою він бив Огородникова А. Л.

За таких обставин визнання досудовим слідством відсутності причинного зв'язку між нанесеними тілесними ушкодженнями підсудним потерпілому і настанням смерті останнього є помилковою. Злочинними діями Кутасова С. О. спричинені тяжкі тілесні ушкодження Огородникову А. Л., від яких настала його смерть.

На підставі викладеного, керуючись статтями 130, 277 КПК України,

ПОСТАНОВИВ:

1. Змінити обвинувачення, за яким справа надійшла до суду, стосовно Кутасова С. О. Дії Кутасова С. О. кваліфікувати за ч. 2 ст. 121 КК України.

2. Нове обвинувачення викласти в наступній редакції: Кутасов Станіслав Олегович обвинувачується у тому, що 05. 03. 2006 р. біля 16 годин у будинку 55 по вул. Басейній м. Харкова після спільного вживання алкоголю з Огородниковим А. Л., на ґрунті неприязні, що раптово виникла, дерев'яною палкою у вигляді бейсбольної біти умисно наніс останньому 3 удари по голові та 5 ударів ногами, коли той був у лежачому стані, у різні частини тіла, спричинивши йому субдуральну гематому, крововиливи в різних частинах голови та тіла, тобто тяжкі тілесні ушкодження, що привели до набряку головного мозку та смерті Огородникова А. Л. 06. 03. 2006 р., тобто у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України.

3. Оголосити постанову в судовому засіданні та запропонувати суду приєднати її до матеріалів справи.

4. Копію постанови вручити іншим учасникам процесу.

Державний обвинувач,
ст. помічник прокурора м. Харкова

Ляхов О. І.

Апеляційний суд м. Києва
державний обвинувач Пугач С. М.
на вирок Оболонського районного
суду м. Києва від 10. 01. 2002 р.
по кримінальній справі № 1-2 по об-
винуваченню Петренка С. В. за
ст. ст. 142 ч. 2, 215 ч. 1 КК України,
Надемського С. В. та Щуки В. С.
за ст. 142 ч. 2 КК України

Апеляція

Вироком Оболонського районного суду м. Києва
від 10. 01. 2002 року

Петренко Сергій Владленович, 22. 06. 1966 р. н., уродженець м. Києва, українець, громадянин України, освіта середня спеціальна, непрацюючий, одружений, раніше судимий: 30. 05. 80 р. Печерським райсудом м. Києва за ст. 140 ч. 2 КК України до 1 р. 6 м. виправних робіт з утриманням 20 % заробітної плати; 29. 12. 85 р. Дарницьким райсудом м. Києва за ст. ст. 140 ч. 2, 214 ч. 1, КК України до 5 р. позбавлення волі; 24. 03. 92 р. Харківським райсудом м. Києва за ст. ст. 17, 215-3 ч. 1, КК України — до 1 р. виправних робіт з утриманням 25 % заробітної плати; 09. 04. 97 р. Печерським райсудом м. Києва за ст. 229-6 ч. 2 КК України — до 2 р. позбавлення волі; 10. 07. 98 р. Старокиївським райсудом м. Києва за ст. 196-1 ч. 2 КК України до 1 р. позбавлення волі; 22. 06. 2000 р. Старокиївським райсудом м. Києва за ст. 148-2 ч. 2 КК України до 1 р. позбавлення волі з конфіскацією майна; ухвалою Київського міського суду від 03. 08. 2000 р. вирок Старокиївського райсуду м. Києва змінений, призначено більш м'яке покарання у вигляді 1 року виправних робіт з утриманням 10 % заробітної плати в дохід держави без конфіскації майна, проживає в м. Києві, вул. Косіора, 10 кв. 128 засуджений за ст. 142 ч. 2 КК України (в редакції 1960 р.) до 7 років позбавлення волі з конфіскацією майна. На підставі ст. 43 КК України (в редакції 1960 р.) до призначеного покарання повністю приєднано невідбуте покарання за попереднім вирокком, зміненим Київським міським судом, у вигляді 1 року виправних робіт з утриманням 10 % заробітної плати у дохід держави. Остаточне покарання призначене Петренку С. В. у вигляді позбавлення волі строком на 7 років 4 місяці з конфіскацією майна. За ст. 215 ч. 1 КК України (в редакції 1960 р.) Петренко С. В. виправданий.

Надемський Сергій Віталійович, 13. 06. 1966 р. н., уродженець м. Києва, громадянин України, українець, освіта середня спеціальна, одружений, непрацюючий, проживає в м. Києві, пр. Героїв Сталінграда, 52, кв. 67, згідно із ст. 55 КК України не судимий, засуджений за 142 ч. 2 КК України (в редакції 1960 р.) до 7 років позбавлення волі з конфіскацією майна.

Щука Володимир Сергійович, 12. 12. 66 р. н., уродженець м. Києва, громадянин України, українець, освіта середня спеціальна, одружений, непрацюючий, проживає в м. Києві, пр. Героїв Сталінграда, 52, кв. 23, раніше не судимий, засуджений за ст. 142 ч. 2 КК України (в редакції до 1960 р.) до 7 років позбавлення волі з конфіскацією майна.

Петренко С. В., Надемський С. В. та Щука В. С. визнані судом винними у тому, що 18. 10. 2000 р. приблизно о 19 год., знаходячись біля буд. № 10 по вул. Косіора в м. Києві, підійшли до раніше незнайомого гр-на Вишневського А. М. Після прохання «закурити» Надемський С. В. висловив вимогу зняти куртку. Отримавши відмову, Надемський С. В., Петренко С. В. і Щука В. С. почали наносити удари Вишневському А. М. по різних частинах тіла. Вишневський А. М. чинив опір, при цьому застосував до засуджених засіб індивідуального захисту Терен-4, з метою уникнення бійки почав відходити від нападаючих. Надемський С. В. та Щука В. С. наздогнали Вишневського А. М., Щука В. С. наніс потерпілому удар рукою в обличчя, а Надемський С. В. — один удар кулаком в підборіддя, другий удар — у плече. Внаслідок вказаних ударів Вишневський А. М. впав на землю, але Надемський В. С. продовжував бити, коли той лежав на землі, підбіг Петренко С. В. і став також бити його ногами у різні частини тіла. Побиттям потерпілому Вишневському А. М. були заподіяні легкі тілесні ушкодження, які спричинили короточасний розлад здоров'я.

Подолавши опір з боку потерпілого та використовуючи його непритомний стан, Надемський С. В. заволодів газовим балончиком потерпілого, вартістю 10 грн. та його шкіряною курткою, вартістю 750 грн, в якій знаходилось посвідчення працівника міліції, виданого на ім'я Вишневського А. М. У ході бійки Надемський С. В., Петренко С. В. і Щука В. С. заволоділи також золотою каблучкою потерпілого, вартістю 150 грн. та годинником «Луч» вартістю 50 грн. Злочинними діями засуджених потерпілому була заподіяна матеріальна шкода в цілому на суму 960 грн.

Висновок суду про доведеність вини Петренка С. В., Надемського С. В. та Щуки В. С. у вчиненні зазначеного у вирокі злочину відповідає фактичним обставинам справи, підтверджується до-

слідженнями в судовому засіданні доказами, юридична кваліфікація цих дій є правильною. У цій частині вирок не оспорюється.

Однак не можна погодитися з вирокем суду в частині призначення однакової міри покарання всім трьом засудженим, без об'єктивного врахування ступеня вини та даних, що характеризують кожного з них. Міра покарання є явно несправедливою внаслідок м'якості покарання, призначеного Петренку С. В., та суворості — стосовно Щуки В. С. Судом належним чином не оцінені дані про цих осіб, які є в матеріалах справи та досліджені у суді.

Так, судом не була врахована та обставина, що Щука С. В. раніше до кримінальної відповідальності не притягувався (а. с. 302), на обліку у нарколога та психіатра не перебував (а. с. 304–305).

У свою чергу підсудний Петренко С. В. раніше вже 6 разів судимий (а. с. 266), вчинив злочин під час виконання останнього вироку та ухвали у вигляді виправних робіт, виконувати який не поспішав, ніде не працював (а. с. 482). Крім того, підсудний Петренко С. В. з 1993 р. перебуває на обліку в наркологічній установі (а. с. 275), згідно з актом медичного огляду № 200 від 26. 12. 2000 р. страждає полінаркоманією та потребує лікування (а. с. 277). Згідно із показаннями, які давали в суді засуджені, Петренко С. В. був ватажком у групі.

Таким чином, призначаючи однакове покарання підсудним Петренку С. В. та Щуці В. С., суд фактично не виконав вимоги п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України та постанови № 22 Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 22. 12. 1995 р., порушивши принцип індивідуальності призначення покарання.

На підставі викладеного, керуючись ст. ст. 348, 367, 372, 378 КПК України,

ПРОШУ:

1. Вирок Оболонського районного суду м. Києва від 10. 01. 2002 р. по кримінальній справі № 1-2 відносно Петренка С. В. за ст. 142 ч. 2 КК України та Щуки В. С. за ст. 142 ч. 2 КК України (в редакції 1964 р.) — скасувати, у зв'язку з невідповідністю призначеного покарання особам засуджених, а саме — м'якості покарання, призначеного Петренку С. В., і суворості — відносно Щуки В. С.

2. Постановити вирок суду, в якому призначити покарання Петренку Сергію Владленовичу за ст. 142 ч. 2 КК України (в редакції 1960 р.) у вигляді 8 років позбавлення волі з конфіскацією майна. На підставі ст. 43 КК України (в редакції 1960 р.) до призначеного покарання повністю і приєднати невідбуте покарання за попереднім вирокем суду Старокиївського райсуду м. Києва від 22. 06. 2000 р., змінене Київським міським судом 03. 08. 2000 р., у вигляді 1 року

виправних робіт з утриманням 10 % заробітної плати в дохід держави без конфіскації майна. Остаточне покарання призначити Петренку С. В. у вигляді позбавлення волі строком на 8 років 4 місяці з конфіскацією майна.

3. Щуці Володимирі Сергійовичу призначити покарання за ст. 142 ч. 2 КК України (в редакції 1960 р.) у вигляді 6 років позбавлення волі з конфіскацією майна.

4. В останньому вирок залишити без змін.

Держобвинувач
Ст. помічник прокурора
Оболонського районного
суду м. Києва

Пугач С. М.

Д о д а т о к 6

ДОВІДКА

попереднього розгляду кримінальної справи
відносно _____ за ст. ст. _____ КК України

Вважаю, що зазначена кримінальна справа підсудна _____ районному суду м. Харкова, підстав для закриття справи або її зупинення не вбачається, обвинувальний висновок складено відповідно до вимог КПК, підстав для зміни, скасування запобіжного заходу немає, під час досудового слідства не було допущено таких порушень вимог КПК, без усунення яких справа не може бути призначена до судового розгляду.

Таким чином, прошу суд призначити вказану кримінальну справу до судового розгляду.

Рішення суду за результатами попереднього розгляду відповідно до ст. 244 КПК України _____

Дата _____ Державний обвинувач _____

Д о д а т о к 7

ДОВІДКА

про результати розгляду справи судом першої інстанції

1. Прокуратура міста, району
2. Державний обвинувач —

3. Дата направлення справи до суду —
4. Дата попереднього розгляду справи —
5. Дата слухання кримінальної справи судом по суті —
6. Вироком районного суду від (дата) (суддя П. І. Б.)

П. І. Б.	Стаття КК за обвинувальним висновком	Стаття та міра покарання	
		пропозиція прокурора	за вироком суду

7. Обвинувачення в порядку ст. 277 КПК не змінювалося.
8. Фабула злочину за вироком суду.
9. Обставини, які пом'якшують чи обтяжують покарання: обтяжуючі обставини —..., пом'якшуючі обставини —...
10. Вину визнав в повному обсязі, злочини середньої тяжкості, раніше не судимий, позитивні характеристики.
11. Запобіжний захід —...
12. Цивільний позов по справі —...
13. Підстав для скасування або зміни судового рішення, які зазначені у ст. ст. 367, 398 КПК України —...
14. Апеляційне подання вноситься не буде, буде.

Державний обвинувач

Помічник прокурора міста, району (прізвище, ім'я, по батькові)

Висновок прокурора міста, району _____

Висновок прокурора відділу підтримання державного обвинувачення в судах прокуратури області _____

Дата _____ Підпис _____

ДОВІДКА

про ознайомлення з протоколом судового засідання
та апеляціями інших учасників процесу

По кримінальній справі відносно _____
за ст. ст. _____ КК України

Державний обвинувач _____ ознайомив-
шись з протоколом судового засідання по зазначеній кримінальній
справі, встановив _____

Протокол судового засідання складено відповідно до вимог
ст. 87 КПК.

Зауваження до протоколу судового засідання _____
Ознайомився з апеляцією _____

Заперечення на апеляцію _____

Дата _____ Державний обвинувач _____

Наукове видання

Каркач Павло Михайлович

**ДЕРЖАВНЕ ОБВИНУВАЧЕННЯ В СУДІ:
конституційна функція прокуратури**

Навчально-методичний посібник

Редактор *С. А. Пашинська*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 22.02.2007.
Формат 84x108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 10,4. Обл.-вид. арк. 10,9. Вид. № 266.
Тираж 1000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 559 від 09. 08. 2001 р.)

Надруковано в друкарні СПДФО Білетченко
8 (0572) 58-35-98